

KURASJE

NR.17

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

Indkomspolitik i Danmark
Krisen i den økonomiske politik
Krisen i kapitallogikken

KURASJE

TIDSSKRIFT

Tidsskriftet udkommer med uregelmæssige mellemrum. Abonnement for numrene 17-20 tegnes ved indbetaling af 80,- kr. til Kurasje, giro: 7 16 60 44. Abonnement tegnes kun for den igangværende abonnementsrække og mod forudbetaling.

Biblioteker og forhandlere, der ønsker faktura for levering af Kurasjeabonnement, vil få numrene leveret ved udgivelsen med faktura lydende på løssalgsprisen minus sædvanlig rabat.

Abonnenterne bedes meddele *adresseforandring* direkte til Kurasje.

Pr. 1.6.1978 kan numrene 4-15/16 leveres – bestil en folder om tidsskriftet.

FORLAG

Forlaget Kurasje udgiver bøger, der ligger i forlængelse af tidsskriftets diskussioner. Se listen over vort nuværende lager på omslagets tredje side.

BOGIMPORT

Kurasje er eneimportør af bøger fra følgende tyske forlag: Association, Maldoror, Merve, Neue Kritik, Olle & Wolter, Politladen, Rosa Luxemburg Verlag, Rossa Verlag, Rotbuch Verlag, Roter Stern, Trikont, Verlag Frauenoffensive og Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung (VSA) samt det svenske Röda Bokförlaget. Ligeledes er Kurasje enedistributør af tidsskrifterne Kursbuch, Mehrwert og Probleme des Klassenkampfes (Prokla).

Bestil kataloger fra de forskellige forlag.

Tidsskriftet KURASJE nr. 17

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Rettigheder: Kurasje og de enkelte bidragydere

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 17

maj 1978

Redaktionen: Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Ivar Carlin, Leif Hansen, Finn Hansson, Birgitte Harder, Tyge Kjær, Susanne Possing, Peter Søndergård og Olaf Winsløw.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse: Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

| | |
|---|-----|
| Leder | 2 |
| Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen: Indkomspolitik og kapitalakkumulation i Danmark | 5 |
| Willi Semmler og Jürgen Hoffmann: Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring | 55 |
| Finn Hansson: Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft | 93 |
| Jens Henning Rasmussen: Hvad skal vi med kapitallogikken? | 111 |
| Erling Jelsøe: Miljøanlæg og værdicirkulation | 137 |

Leder

Som de fleste læsere har bemærket er der gået et år siden Kurasje 15/16 udkom. Det er naturligvis et alvorligt problem for et tidsskrift, der har det som sin intension at føre en løbende debat. Ikke desto mindre tager vi nu tråden op.

I sidste nummer bragte vi en række analyser af forholdet mellem kapitalismens udvikling og de statslige politikker, bl.a. udmøntet i en kritik af de socialdemokratiske og Socialistiske Økonomers politikrådgivning, som den kom til udtryk i Det økonomiske Råds (DØRs) og Socialistiske Økonomers (SØs) rapporter. Kritikken havde to indfaldsvinkler, dels påvisningen af det mangelfulde eller fordrejede analysegrundlag, kort sagt kritikken af marxrevisionen, og dels påvisningen af de statskapitalistiske planlægningsforestillinger som udsprang heraf, kort sagt kritikken af reformismen.

Kritikken og afvisningen af SØs kriseløsningsforsøg – og dermed indirekte af forsøg af lignende art fra andre dele af venstrefløjen – er naturligvis kun den ene og mindst interessante side af sagen. Den anden er, at krisen igen og igen sætter de problemer på dagsordenen, som SØ forsøgte at løse. Man kan beklage, men ikke ændre ved det faktum, at venstrefløjen ikke har været i stand til at formulere en alternativ kriseforståelse og dermed en indsigt i handlingsmuligheder og begrænsninger. Kritikken af SØ drejede sig grundlæggende om at insistere på nødvendigheden af en anden forståelse af forholdet mellem økonomi og politik, mellem kapitalismeudvikling og den statslige politiks reguleringsmulighed. Det er herfra diskussionen om mulighederne for en alternativ krisepolitik må tage sit udgangspunkt.

Det er dette tema fra sidste nummer vi forfølger over de følgende sider. I Artiklen *Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark* undersøges sammenhængen mellem de specifikke danske akkumulationsbetingelser og fagbevægelsens og Socialdemokratiets forsøg på at udforme en lønpolitisk styring. Gennem en kritik af Hoffmanns og Semmlers almene bestemmelse af sammenhængen mellem indkomstpolitik og akkumulationsudvikling i Kurasje 14 forsøger forfatterne at bestemme de særegne træk ved den danske lønpolitik udvikling. Mens den danske fagbevægelses lønpolitiske strategi »overflødiggjorde« en statslig indkomstpolitik i tressernes lange opgangskonjunktur, tvinger krisens gennemslag staten til en indkomstpolitik, der tendentielt truer fagbevægelsens eksistens og dermed hele den danske reformismes grundlag.

I Semmlers og Hoffmanns artikel *Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring* undersøges for Vesttysklands vedkommende sammenhængen mellem krisens modsætningsfyldte udvikling og modsætningerne i de statslige

krisereguleringsforsøg. Forfatterne viser, hvordan krisen og arbejdsløsheden antager et cyklisk forløb, der i 70'erne udløser strukturelle modsætninger i den kapitalistisk økonomi. Politiske forsøg på at tæmme overakkumuleringen – hvad enten det er socialdemokraternes, kapitalens eller fagbevægelsens modeller – er alle oppe mod en krise, der følger sine egne lovmæssigheder. Alt imens disse forskellige politiske kræfter holder hinanden i skak, overhaler krisen selv de »bedste« forslag ved gennem udrensende processer at frigøre nye produktivtetsreserver. Krisecyklen træder støt og roligt og efterlader kun een tilskuere: langtidsarbejdsløsheden...

Med udgangspunkt i den hidtidige statsteoridiskussion søger artiklen Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft at bestemme et hidtil stedmoderligt behandlet område indenfor de statslige indgrebs forhold til kapitalakkumuleringen: De stofflige og brugsværdimæssige skranker for akkumuleringen i form af statslig beslaglæggelse af arbejdskraft og produktionsmidler og de mere indirekte produktive og akkumulationsfremmende tilbagevirkninger på den private kapital, som kan ligge i statslige indgreb. Artiklen behandler derefter mere udførligt, hvilken indflydelse de forskellige former for statslige indgreb i arbejdskraftens reproduktion har på bestemmelsen af arbejdskraftens værdi, dvs. forholdet mellem skatter, kollektivt konsum, socialpolitik og privat organiseret reproduktion (disponibel løn).

Ligesom vi med artiklen om indkomstpolitikken i Danmark indfrier en forpligtelse, som vi pålagde os selv i Kurasje nr. 14, om at videre udvikle Semmler og Hoffmanns indledende analyse af emnet, så er der også en klar forpligtelse for, hvad der vel almindeligvis betragtes som »kapitallogikkens« arnested par excellence at behandle Hans-Jørgen Schanz' nye vigtige bog *»Antikritik – refleksioner over kritikken af kapitallogikken«*.

Redaktionen har bedt Jens Henning Rasmussen ikke blot diskutere om bogen indløser sit forehavende: tilbagevisningen af kritikkerne af kapitallogikken, men også at undersøge Schanz' anden intention: at udvikle kapitallogikken som teoretisk program for det marxistiske teoriarbejde. Gennem en kritik af Schanz' manglende præcision i bestemmelsen af kapitallogikken fastlægges den schanzske kapitallogik – som artiklen viser er kapitallogikken trods de senere års inflationære brug af ordet – som »en specifik metateori over kritikken af den politiske økonomi indeholdende dels en række erkendelsesteoretiske refleksioner over marxismen, dels en række programatiske teser til udvikling af marxismen.«

I kritikken af dette metateoretiske projekts teoriehistoriske udgangspunkt og fortolkning af kritikken af den politiske økonomi skitseres et andet teoretisk program for det marxistiske teoriarbejde: Gennem et omfattende rekonstruktionsarbejde omkring kritikken af den politiske økonomi at indløse de problemer, som kapitallogikken rejste og dermed overvinde kapitallogikken, fordi

denne som teoretisk program ikke er istand til at være et »totalt og i sidste ende praktisk politisk ledemotiv i det teoretiske arbejde.« I et senere nummer vil redaktionen tage diskussionen af dette skitserede projekt op og samtidig opfordre Schanz til at svare på kritikken.

Endelig bringer vi i artiklen *Miljøanlæg og værdicirkulation* en diskussion – med udgangspunkt i Ib Larsens bog *Miljøanlæg* – af den statslige miljøpolitik. Der er tale om en videreførelse af debatten omkring Dieter Lämples bog *Staten og de almene produktionsbetingelser* og Marx Festers artikel *Infrastruktur og kapitalvalorisering*, Kurasje 12, her diskuteret i et »foreningsperspektiv« dvs. nødvendigheden af og grænserne for statslig intervention overfor ødelæggelse af kapitalismens naturgrundlag.

NÆSTE NUMMER AF KURASJE

KURASJE 18

Indhold:

Arne Kurdahl:

Kriseudviklingen i Danmark

Nils Bredsdorff, Mogens Holm og Peter Søndergaard:

Fagbevægelsens indkomstpolitik og den statslige krisepolitik

– kommentar til de seneste udviklingstræk

Erling Havn:

Fagbevægelsens lønpolitik

Bo Elling Nielsen:

Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen

Bjarne Andersson og Peter Søndergaard:

Typografarbejde

ca. 150 sider; ca. 35,- kr.

Udkommer den 15. august 1978.

Abonnement på KURASJE 17–20 koster 80,- kr.

Abonnement tegnes ved indbetaling af 80,- kr. til Kurasje.

KURASJE

Krystalgade 16, 1172 København K

Giro: 7 16 60 44

INDKOMSTPOLITIK OG KAPITALAKKUMULATION I DANMARK

Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen

1. INDLEDNING

I foråret 1975 ophøjede den socialdemokratiske regering en skitse til en mæglingsskitse til lov og forlængede dermed i realiteten overenskomsterne uændret. Hermed var der for første gang siden 1963 foretaget et egentligt indkomstpolitisk indgreb og som det senere viste sig, var det kun det første.

Ved regeringserklæringen i efteråret 1976 og det senere diktat om 6%-rammen ved overenskomsten i 1977 og de fremsatte erklæringer om denne lønrammes fortsættelse udover næste frist ved overenskomsten i 1979, er den statslige indkomstpolitik blevet et ligeså tydeligt banner for den socialdemokratiske styring af det kapitalistiske samfund i sidste halvdel af 70'erne, som den keynesianske ekspansive finanspolitik var det for tresserne.

Men indkomstpolitikken har jo ellers været diskuteret og proklameret i Danmark siden tressernes begyndelse og i Europa siden 2. Verdenskrigs afslutning. I de internationale økonomiske organers jævnlige analyser og anbefalinger til de nationale regeringer har indkomstpolitikken nødvendigheden været det bestandige omkvæd siden midten af tresserne. Mens den borgerlige økonomis ypperstepræster diskuterede og raffinerede analysen af indkomstpolitikken og politikplanlæggerne fremlagde den ene mere snedige plan efter den anden, så fungerede den borgerlige økonomi i Danmark i samme tidsrum fint uden disse indgreb.

At konstatere, at der ikke har været ført indkomspolitik i Danmark med undtagelse af kriseperiode fra 74 og at satse på at undersøge baggrunden herfor, er ikke det samme som at sige, at der ikke har været politiske kræfter, som ønskede den gennemført, eller at kampen imod disse kræfter er spildte vejrsmøllekampe. Vigtigere end alle de uklare begreber, som den borgerlige økonomi kan diske op med i forbindelse med indkomspolitikken, er det, at de indkomstpolitiske forsøg som blev lavet af både SD og VKR-regeringen i løbet af tresserne skabte et stadig klarere indtryk af, at indkomstpolitikken trods alle de ideologiske falbelader var rettet mod lønnen. Kulminationen af denne opfattelse var majstrejkerne i 1974, men krisen og massearbejdsledigheden skabte en situation, hvor SD efterhånden åbent kunne føre Hartlingregeringens politik igennem uden større problemer. Det er nu erkendt, at der er tale om lønpolitik, men SD dækker sig ind med henvisning til »den nationale katastrofesituation« og sammenkædningen med ØD. Indkomstpolitikken forsøges frigjort fra den hørm af arbejdsgiverpolitik, som altid har hængt over den og forsøges vendt til et positivt ladet begreb.

Mens de borgerlige og socialdemokratiske økonomer således forsøger at få indkomstpolitikken til at tage sig ud som en teknisk formel, som blot skal »supplere« statsmagtens andre økonomiske teknikker som finans- og pengepolitikken uden dog alligevel at kunne »afpolitisere« denne politikform, indeholder begrebet indkomstpolitik stadig en lang række politisk-ideologiske elementer, som det er vigtigt at få undersøgt for at kunne vurdere arbejderklassens reaktionsmuligheder under krisen og det socialdemokratiske styre.

Eller sagt på en anden måde: Når det er vigtigt at behandle de danske indkomstpolitiske erfaringer, og når det kan forsvares at gøre dette løstrevet fra helheden af socialdemokratisk stabilitetspolitik, så er det fordi indkomstpolitikken i højere grad end andre statslige politikfelter i denne stabilitetspolitik f.eks. arbejdsmarkeds-, struktur-, investeringsog rentepolitik og finanspolitik indeholder konfrontations- og konfliktpotential overfor arbejderklassen og samtidig i selve krisesituationen bliver tvingende nødvendig at få gennemført.

Forholdet til fagbevægelsen er det centrale politisk-økonomiske problem for alle borgerlige teoretikere og politikere, der beskæftiger sig med indkomstpolitik, hvor hovedspørgsmålet er: Kan fagbevægelsen integreres i politikformuleringen og effektueringen, eller er fagbevægelsens funktion som interesseorganisation i sig selv en hindring for dette?

Den historieløshed som præger et sådant spørgsmål – eller rettere den manglende indsigt i fagforeningernes funktion i den kapitalistiske akkumulationsproces' udvikling, som det udtrykker – er imidlertid ikke enestående for borgerskabets spåmænd. Integrations- og korporativismeteorierne på venstre-

fløjen opererer i virkeligheden med samme hoved- og historieløse begreber, som overser indkomspolitikken og hele stabilitetspolitikken eksistens betingelser og kommer derfor til at fastfryse og generalisere konkrete historiske fagforeningsstrategier som almene historiske tendenser. Kun en undersøgelse af den danske kapitalismes akkumulationsmæssige forudsætninger og den danske krisepolitik eksistensbetingelser kan danne grundlaget for en vurdering af fagbevægelsens reaktionsmuligheder og indkomspolitikken og den socialdemokratiske krisemanagements muligheder.¹

Ud fra disse overvejelser har vi fundet det nødvendigt at forsøge en afklaring af indkomspolitikken rolle i Danmark siden tressernes begyndelse. Vi vil først forsøge at afgrænse indkomspolitik-begrebet fra andre statslige politikker og fra den upræcise brug som ses i den indkomspolitiske debat. Dernæst vil vi undersøge det akkumulationsmæssige grundlag for den danske økonomiske udvikling og de politiske og historiske forudsætninger for den danske indkomspolitik. Som et afgørende element heri vil vi gå nærmere ind på den fagforeningsmæssige lønpolitik, som vi anser for en af de vigtigste forudsætninger for den specielle danske indkomspolitik, og endelig vil vi se på den indkomspolitiske udvikling fra 1960 og fremefter.

2. Diskussion af begrebet indkomspolitik

For at illustrere forskellighederne i afgrænsningen af indkomspolitikbegrebet, skal vi kort se på to typer af indkomspolitikbestemmelser: en tænksom nationaløkonomisk og en politøkonomisk, repræsenteret ved hhv. Anne Romanis Braun² og Willi Semmler og Jürgen Hoffmann³. Vi skal sammenligne de to typer med hensyn til indkomspolitikken *formål*, dens *form* og dens *politikfelt*.

A.R. Braun definerer indkomspolitik således:

»Begrebet indkomspolitik bruges almindeligvis til at betegne specifikke midler til at dæmpe den takt med hvilken pengeindkomsterne stiger, ved at styre og begrænse forretningslivets og fagbevægelsens, funktionærernes og

1. Jvf. diskussionen i Erling Havn: Om fagforeninger og lønpolitik, Kbh. 1977, p. 7 ff.

2. Anne Romanis Braun: The role of incomes policy in industrial countries since world war II, i: IMF Staff Papers, march 1975.

3. J.Hoffmann og W.Semmler: Kapitalreproduktion og indkomspolitik, i Kurasje nr. 14. Forkortet i det følgende med S/H.

andre gruppers udnyttelse af markedskræfterne. Indkomspolitik defineres oftest som en regerings planlagte intervention i prisdannelsesprocessen på arbejdskraft og varer, med det formål at hindre pengeindkomsterne i at stige hurtigere end væksten i nationalindkomsten i faste priser.

Imidlertid er det ønskeligt også at inddrage de planlagte virkninger, der skabes af organisationerne og den private sektor på nationalt plan uden regeringsindgreb. I et system af koordinerede lønforhandlinger er den centrale fagbevægelse og arbejdsgiverorganisation stillet overfor nødvendigheden af en indkomspolitik, da de må sætte deres beslutninger i forhold til den generelle økonomiske situation og konjunkturerne.«⁴

Ud over denne betragtning, *hvor indkomspolitikens fordelingspolitiske aspekt* – indkomspolitik skal forhindre kapital og lønarbejde i at udnytte markedssituationen til at opnå prisstigninger på hver deres varer – fremhæves også, at indkomspolitik er den institutionaliserede indflydelse på prisfastsættelsen for hhv. arbejde og kapitalistisk producerede varer.

Sammenfattende anføres, at denne opfattelse af indkomspolitik betyder, at den især må betragtes som et »antiinflationært middel«. *Formålet* med indkomspolitikken er således inflationsbekæmpelse, *formen* er en institutionalisering af prisdannelsen og den *politikform*, som i særlig grad aktiveres, er fordelingspolitikken. Anne R. Braun er ikke ene om denne opfattelse af indkomspolitikken.⁵ Det er faktisk en generel nationaløkonomisk opfattelse af problemerne i 1960'erne. Indkomspolitikken bliver nødvendig, fordi markedsforholdene (den høje beskæftigelse, den permanente høje efterspørgsel) skaber mulighed for prisstigninger, der truer den økonomiske stabilitet.

Når Braun lægger vægten på de fordelingspolitiske aspekter, sker det naturligvis dels ud fra hendes nationaløkonomiske forståelse af den økonomiske udvikling: en grundlæggende harmonisk proces med tilfældige historiske forstyrrelser eller manglende balancer, og dels ud fra en »ikke-økonomisk« forståelse af den økonomiske politiks nødvendige legitimitetsbehov. Indkomspolitik er i denne lidt mere politikbevidste nationaløkonomiske forståelse ikke alene lønpolitik, men også pris- og avancepolitik, altså mere generel fordelingspolitik, både fordi dette er i overensstemmelse med »økonomiens princip« og fordi andre måder at styre økonomien tilbage til balancesituationen på er urealisable.

Derfor er det også naturligt for hende ud over fokuseringen på opretholdelse af fri konkurrence på markedet – dvs. undgå udnyttelse af forstyrrelserne –

4. Braun op.cit. p. 1 f.

5. Jvf. f.eks. E.C.E.: *Incomes in postwar Europe*, Genua 1967. OECDs mange publikationer om indkomspolitik fra slutningen af tresserne forfægter samme standpunkt.

at fremhæve institutionaliseringen af prisdannelsen. Hele udgangspunktet i analysen er styringsproblemerne. Problemerne anskues med statens øjne og svarer på spørgsmålet om, hvorledes man kan undgå disse prisstigninger. Svaret er enten statslig prisfastsættelse, hvilket er problematisk i et frit, demokratisk samfund, eller også en institutionalisering af prisdannelsen, dvs. indirekte styring og kontrol.

Vi har trukket Braun frem her, fordi vi mener, at der ligger en række problemer omkring institutionaliseringen af prisdannelsen. Ikke i de former, som Braun opfatter dem, men som elementer i en udviklet reformkapitalistisk strategi, en socialdemokratisk udviklingstendens, som har samfundsmæssig realitet og effekt i Skandinavien. Vi mener også, at Braun dermed peger på et problemfelt, som udelades hos Semmler og Hoffmann, hvis analyse til gengæld har mange andre fordele. Hvor Braun tager sit udgangspunkt i politikfeltets styringsproblemer, tager Semmler og Hoffmann deres udgangspunkt i skranke for den fortsatte merværdi- eller profitproduktion.

Hos Semmler og Hoffmann fremhæves, at indkomstpolitikken ene og alene er en lønpolitik (*politikfeltet*), fordi der i den modificerede krisecyklus opstår en nødvendighed af en permanent ydre begrænsning af arbejdslønnen:

»Det sker i historiske faser, hvor de cykliske kriser på grund af almen overakkumulation ikke længere er i stand til at opfylde deres 'funktion', som er at skabe grundlaget for et nyt opsving og hvor den statslige 'fuldbeskæftigelsespolitik' derfor må sikre en vellykket akkumulation. En kontraktionsproces skal forhindres; akkumulationen skal fastholdes som 'quasi-boom' (Keynes) ved hjælp af udvidet brug af penge- og finanspolitik. *En permanent ydre begrænsning af lønnen er klart nødvendig, når man anvender disse midler.*«⁶

Indkomstpolitikken rettes således udelukkende mod arbejdslønnen. Dens formål er forsøgsvis kriseevindhelse, hvilket forudsætter »en passende større merværdi og dermed også modsvarende (relativ) lavere løn«⁷. Dens *formål* er dermed også bestemt, nemlig som forøgelse af merværdiraten. Den eneste instans, der kan fremkalde denne ydre begrænsning af arbejdslønnen for at forøge merværdiraten, er den kapitalistiske stat. Efter sin *form* bliver der tale om et ydre statsligt indgreb i løndannelsen.

På denne baggrund bestemmer Semmler og Hoffmann teoretisk indkomstpolitikens indflydelse på profitproduktion og kapitaliseringen af profit og finder frem til at indkomstpolitikken historisk i efterkrigstiden har eksisteret i 5 forskellige typer:

6. Hoffmann og Semmler op.cit. p. 42.

7. Ibid. p. 43.

- I lønbegrænsning i form af lønstop, prisstop eller løn- og prisstop
- II lønbegrænsning i form af kobling mellem lønstigning og pengeværdiforringelse (indeksregulering)
- III lønbegrænsning i form af kobling mellem lønudvikling og produktivitetsudvikling
- IV lønbegrænsning i form af kobling mellem lønudvikling og udviklingen i såvel priser som produktivitet
- V lønbegrænsning i form af at lønnen bestemmes residuelt, dvs. efter at kapitalen forlods har fået den profitmasse, som er nødvendig for at garantere en fortsat akkumulation.

Uanset hvilken af de fem typer, der er tale om, vil effekten altid være en forøgelse af profitmassen, evt. en stigende merværdirate, men selvfølgelig forskellige stigningstakter for de fem forskellige typer.

Vi er enige med Semmler og Hoffmann i deres akkumulationsteoretiske udgangspunkt. Med basis i kapitalens modsigelsesfulde bevægelse i akkumulationsprocessen kan de netop vise, hvornår arbejdslønnens udvikling aktualiserer krisetendenserne samtidig med at arbejdslønnen alt i alt er den afhængige faktor. Men selv om vi er helt på linje med S/H i dette udgangspunkt, finder vi alligevel, at deres indkomstpolitiktyper ikke er udtømmende bestemt.

Hovedproblemet ligger omkring den indkomstpolitiktype, som de kalder den fjerde, altså der, hvor arbejdslønnens udvikling er bundet til pris- og produktivitetsudvikling. For det første gælder her, at denne indkomstpolitik egentlig ikke er særlig effektiv, set ud fra dens formål: merværdirateforøgelse. Den vil maksimalt kunne forøge udbytningsraten med det efterslæb, som der konkret måtte være i pristals- og produktivitetsdækning i arbejdslønnen. Set med arbejderklassens øjne, vil denne form for indkomstpolitik altid være at foretrække, fordi den vil kunne fastfryse udbytningsraten. Det betyder, at det under visse omstændigheder endda vil kunne blive et offensivt mål for fagbevægelsen at få indført en lønbegrænsning i præcis denne form. Når man betragter det ud fra formålet med indkomstpolitikken, må der således være en række særlige omstændigheder, der nationalt og politisk forhindrer staten i at gennemføre mere målrettede indkomstpolitikformer. Særlige konjunkturelle omstændigheder eller en særlig stærk fagbevægelse kan gøre det muligt for staten at nøjes med denne type indkomstpolitik. Karakteristisk for S/Hs artikel, er at den er ualmindeligt vag og upræcis på netop dette punkt. De anfører kun betragtninger, der gælder helt generelt: nemlig at selv en konstant eller stigende lønkvote udmærket kan dække over en stigende udbytningsrate.

I forhold til Semmler og Hoffmanns afgrænsning vil vi nærmest formulere den modsatte sammenhæng: at en »lønpolitik«, der effektivt binder arbejdsløn-

nens udvikling til prisudvikling og produktivitetsstigning, i bestemte perioder er i stand til at overflødiggøre en egentlig indkomstpolitik, forstået som ydre statslige indgreb i løndannelsen. I modsætning til Semmler og Hoffmann vil vi således ikke betragte den fjerde indkomstpolitiktype som indkomstpolitik (= lønpolitik, lønkontrol), men snarere som en institutionalisering af løndannelsen, der overflødiggør direkte statsindgreb og dermed undgår de legitimitationsproblemer, som altid vil ledsage statslige lønstyringsforsøg.

Den fjerde type udfyldes gennem en institutionalisering af lønudviklingen – jfr. A.R. Braun tidligere – som kan være støttet og ønsket, initieret eller viderebearbejdet af staten. Den er prototypen på den veludviklede, skandinaviske reformismes form for lønstyring. Dens forudsætninger er dermed dels af politisk art (den skandinaviske, socialdemokratiske udformning af forholdet mellem stat og fagbevægelse), dels af konjunktuel art (tidsforskudte krisecykler), dels betinget af den reformistiske kobling af lønpolitik, konjunkturpolitik, arbejdsmarkedspolitik mv. – men vel at mærke en kobling, som langt hen ad vejen overflødiggør de direkte statslige lønindgreb.

Denne ændring af Semmler og Hoffmanns bestemmelse gælder ikke kun for den 4. type af lønstyring. Kritikken rammer lidt bredere i deres selvmodsigelser omkring bestemmelsen af indkomstpolitikens formål og dens politikform, fordi der tilsyneladende sker en sammenblanding her. I det historiske afsnit i deres artikel hedder det f.eks. at de forskellige indkomstpolitiktyper forekommer i forskellige akkumulationsfaser i den vesteuropæiske kapitalismes efterkrigsudvikling. Således er det generelle billede i den allerførste akkumulationsfase umiddelbart efter krigen, at den indkomstpolitiske regulering indholdsmæssigt er type V, hvor arbejdslønnen er residualkategori, men at den kan sættes igennem uden ydre tvangsindgreb som en følge af den høje arbejdsløshed (med Holland som den eneste undtagelse). Det er indlysende, at den lønpolitik, der er fremherskende, indholdsmæssigt fastholder arbejdslønnen som en residualt bestemt størrelse. Men det er lige så indlysende, at det netop *ikke* – og det fremhæver S/H endda selv – formmæssigt reguleres gennem ydre statslige tvangsindgreb. Akkumulation og krig og fascisme og splittelse i arbejderbevægelsen og meget mere betyder netop, at arbejdslønnen forholder sig residualt til akkumulationens profitbehov uden statslige tvangsindgreb.

Ud fra Semmler og Hoffmanns bestemmelse af indkomstpolitikken som de ydre statslige tvangsindgreb i løndannelsen er der således snarere tale om fraværet af en indkomstpolitik samtidig med, at arbejdslønnen indholdsmæssigt fastholdes i deres femte indkomstpolitiktype. Det interessante spørgsmål må så blive hvornår og under hvilke betingelser arbejdslønnens udvikling kan styres institutionelt dvs. uden statslig indkomstpolitik, og hvornår den kun kan styres som direkte statsligt politikfelt.

Her kommer en række nationale forskelligheder ind i betragtningen, og vores artikel skal læses som et forsøg på at bestemme de særtræk i den danske kapitalisme og dens politiske udformning, der i bestemte perioder overflødiggør lønstyring som direkte statsaktivitet og som i bestemte faser/perioder også nødvendiggør egentlige statslige indgreb i arbejdslønnens udvikling. Vi forsøger dermed at pejle os ind på det, som man lidt diffust kunne kalde den socialdemokratiske reformismes lønstyring – uanset om denne så foregår i den ene eller anden politikform.

3. Indkomstpolitikken som statsligt politikfelt

Semmler og Hoffmann bestemmer indkomstpolitikken dels ud fra en akkumulationsteoretisk bestemmelse af nødvendigheden af at begrænse lønnen, og dels ud fra en generalisering af de historiske specifikke former for indkomstpolitik, der har været forsøgt gennemført i forskellige vesteuropæiske lande i efterkrigstiden som et element i den statslige regulering af økonomien.

Denne fremgangsmåde giver to sæt problemer. For det første antager S/H dermed implicit en automatisk sammenhæng mellem de to synsvinkler: at de teoretiske bestemte akkumulationsnødvendige ydre begrænsninger i lønnen også konkret sætter sig igennem som statslig politik i en af de fem nævnte typer, og for det andet antages en generaliseringsmulighed ud fra den vesteuropæiske kapitalismes udvikling, som ikke holder for den skandinaviske kapitalismes udvikling og hvis holdbarhed heller ikke begrundes nærmere.

Skal man derfor forsøge at bruge de indsigter som S/H's artikel faktisk bringer, må man gå tilbage til en nærmere undersøgelse af indkomstpolitikens politikfelt og forsøge en afgrænsning af de mange forskellige former for lønpolitik.

Den første skelnen angår begrebet lønpolitik, som ofte anvendes tvetydigt. Man kan skelne mellem to former for lønpolitik: fagforeningernes og statens.

I første omgang holder vi den fagforeningsmæssige lønpolitik ude. Den statslige politik kan være direkte indgreb i arbejdskontrakten – her er politikfeltet indkomstpolitik – eller det kan være en rammestyring af lønudviklingen – her er politikfeltet mere diffust og omfatter alle andre foranstaltninger der påvirker den primære indkomstdannelse, dvs. arbejdsmarkedspolitik, industripo-

litik osv. Denne opsplitning er til dels sammenfaldende med OECDs opdeling mellem deterministisk og voluntaristisk indkomspolitik,⁸ men når vi vælger at tage udgangspunkt i indgrebet i kontrakten og ikke i viljebegrebet, er det for at kunne sammenfatte de politiske/legitimatoriske problemer, som ligger i denne indgrebsform.⁹

De indgrebsformer som S/H anfører har alle det direkte indgreb i arbejdskontrakten som gennemsættelsesform, hvad enten det sker som indgreb i kontraktens udformning eller i form af maximalbestemmelser for kontrakten (grænser for lønstigninger med tilhørende statslige sanktionsmuligheder). Hermed overses den anden form for statslig aktion: indgreb i rammerne for kontraktforholdet, enten i form af et egentligt offentligt retligt system for behandling af stridigheder om kontrakten (arbejdsret) eller i form af oprettelse af eller støtte til udformningen af en formel arbejdsmarkedsstruktur (forligsmand, arbejdsmarkedsnævn osv.).

Denne to-delning af de statslige indgrebsformer i arbejdskontrakten gælder for de fleste kapitalistiske lande i Europa (med forskellig udfoldelsesgrad). Analysen af indkomspolitikens gennemsættelsesformer må inddrage kombinationen af de statslige politikkers udfoldelsesgrad og fagbevægelsens lønpolitik. Vi vil således vise, at analysen af lønbegrænsningsnødvendigheden i Danmark må lægge særlig vægt på den statslige rammestyring og på fagbevægelsens lønpolitik p.g.a.denne rammestyrings og

8. Jvf. Socially responsible wagepolicy and inflation, OECD, Paris 1975.

9. Som det vil være fremgået af det foregående hersker der en temmelig uklar begrebsanvendelse i den indkomspolitiske diskussion. For at have en nogenlunde konsistent terminologi for de forskellige former for lønstyring opererer vi med følgende begreber: 1) indkomspolitikbegrebet reserverer vi til ydre statslige indgreb i arbejdskontrakten, historiske eksempler fra Danmark er 1963, 1975 og 1977. 2) Statslig rammestyring af betingelserne for arbejdskontrakten indbefatter dels statslige anbefalinger af lønrammer og koordineringsforsøg mellem arbejdsmarkedets parter, og dels en arbejdsretlig regulering, som vi nedenfor karakteriserer som konfliktforebyggende og konfliktindkapslende. Der er her en vis glidende overgang til andre politikfelter som arbejdsmarkedspolitik, industripolitik osv. 3) Endelig anvender vi begrebet kooperativ fagforeningspolitik til at karakterisere samspillet mellem fagbevægelse og stat, som det kommer til udtryk i fagbevægelsens lønpolitik. Trods sammenfaldet i terminologi er vi ikke enige med de tyske fagforeningsanalyser, som opererer med begrebet kooperativt (og konfliktorienteret) fagforeningspolitik. Jfr. kritikken i Erling Havn op.cit. p. 17 ff.

Man kunne hævde at de borgerlige økonomer som har beskæftiget sig med indkomspolitik i deres afgrænsningsforsøg er kommet ud over uklarheden ved at definere indkomspolitik som statslige indgreb i »de primære pengeindkomster« (jvf. f.eks. Leth Jeppesens mange arbejder). Deres totale mangel på forståelse for sammenhængen mellem politikformulering og de grundlæggende samfundsmæssige processer ufortalt, så løser heller ikke denne skarpe afgrænsning problemet om forståelse af den specielle danske lønstyring, men må nøjes med konstateringen om at indkomspolitikken har været fraværende eller er mislykkedes til trods for at dens effekter tilsyneladende er tilstede i form af en fungerende »velfærdsøkonomi«.

fagbevægelsens særlige historiske udvikling, dvs. den danske kapitalismes særlige udvikling.

Virkningen af *det direkte kontraktindgreb* bliver som S/H analyserer det og vil fremtræde i de former som de angiver. Det afgørende og kendetegnende er som nævnt, at denne indkomstpolitik er et ydre statsligt indgreb i prisdannelsen, som ellers er et autonomt anliggende for det to parter i arbejdskontrakten – kapital og lønarbejde. *Rammestyringen* fastholder derimod kontraktautonomien. Kontraktparterne bestemmer selv – fredeligt eller gennem kamp – arbejdskontraktens indhold, og de statslige indgreb tager form af ideologiske opfordringer til at tage samfundsmæssige hensyn eller til opstilling af »samfundsmæssigt forsvarlige rammer« for lønstigningerne, uden hensigt om at gribe ind i det opnåede resultat. Bliver der tale om statslige indgreb, udsprunget af tilsyneladende eller reelle problemer i profitproduktionen, sker det i form af enten almene finanspolitiske midler eller i form af nye rammer for kontraktens funktion (arbejdsretlige regler).

Denne rammestyings forudsætning og følge er en bestemt type fagforeningspolitik, som både indeholder et element af binding mellem løn, produktivitet og priser, et element af intern tendentiell ophævelse af konkurrencen lønarbejderne imellem og endelig et element af forhåndsaccept af det samfundsmæssige produkts delingsforhold. Gennemsættelsesformen for indkomstpolitik (både det direkte indgreb i dets fem akkumulationsspecifikke typer og rammestyringen eller den indirekte og fagforeningsmæssigt formidlede lønstyring) er betinget af faserne i akkumulationsbevægelsen og samtidig bestemt af klasseforholdets nationale udviklingstrin – altså den politiske kultur og tradition.

I den første fase af akkumulationsudviklingen efter krigen er indkomstpolitikken indholdsmæssigt som nævnt af den type, som hos S/H kaldes type V: arbejdslønnen er residualkategori. Krigen betød en omfattende værdimæssig og stofflig destruktion af kapitalapparatet, og betingelsen for en hurtig akkumulation var naturligvis, at den tilegnede profitmasse muliggjorde en vækst i kapitalapparatet. Samtidig var merværdiraten presset op af selve krigen, og arbejdsløsheden var omfattende. For fagforeningerne betød denne situation, at beskæftigelsen måtte prioriteres over lønkrav, dvs. at arbejdslønnen blev en residualt bestemt størrelse. I de fleste vesteuropæiske lande virkede de økonomiske forholds stumme tvang således, at de direkte statslige indgreb overfor løndannelsen langt hen ad vejen var helt overflødige. Til gengæld rettede store dele af den statslige generelle økonomiske politik sig mod forbrugsbegrænsning for at muliggøre en investeringsforøgelse, dvs. forøget profittilegnelse. Den bedst kendte og altid omtalte undtagelse er Holland, hvor gennemsættelsesformen i langt højere grad var statsligt formidlet. Men

når man drager Holland ind som undtagelseseksempel, må man også trække de særlige forhold frem, der klassemæssigt og ideologisk begrunder den særlige situation. Her tænker vi især på de planøkonomiske forestillinger, som allerede var virksomme i slutningen af trediverne i Holland. Efter krigen blev de udformet som investeringskontrol i en socialdemokratisk-planøkonomisk styring af en række basisindustrier. Forudsætningen for gennemførelsen af denne lønstyring var således planlægning og investeringskontrol, udøvet af komiteer med repræsentanter for fagbevægelse, arbejdsgiverforeninger og staten. Der var således en række andre elementer i tilfældet Holland end blot og bar statslig lønstyring.¹⁰

I akkumulationsudviklingens anden fase vokser beskæftigelsen. I takt med den voksende beskæftigelsesgrad skifter fagforeningernes prioritering: fra beskæftigelsespolitik til lønpolitik. Der rejses og gennemføres langt mere aktive lønkrav. Resultatet bliver umiddelbart en voksende lønkvote. Indkomstpolitikken bliver en reaktion på den inflation, som ledsager den høje beskæftigelsesgrad. Typerne er ifølge Semmler/Hoffmanns afgrænsning II-IV, dvs. en principiel lønstyring. Gennemførelsesformerne har historisk været forskellige, men det karakteristiske er dog, at der ikke er tale om ydre statslige indgreb i denne fase. Den konkrete udformning har selvfølgelig en række specielle nationale nuancer, der er betinget af f.eks. betalingsbalancerforhold, fagbevægelsens styrke og sammensætning samt de politiske styringsforhold generelt. Disse nationale forskelle bestemmer udformningen af de indirekte styringsmidler, som i den statslige reguleringspolitik skal supplere fagbevægelsens lønpolitik.

I akkumulationsudviklingens tredje fase, som er den begyndende stagflation, bliver indkomstpolitikken stadigt mere deterministisk. Lønstop (type I) optræder stadigt hyppigere, og tilsyneladende hyppigst i lande hvor den aktivt kæmpende del af arbejderklassen har stor indflydelse i fagbevægelsen (England, Italien, Frankrig). Hvor der ikke er en stærk, kæmpende arbejderklasse (BRD) eller hvor det socialdemokratiske hegemoni fortsat er stærkt (Skandinavien), sker der ingen ændring i lønstyringens former.

I akkumulationsudviklingens fjerde fase slår stagflationstendenserne ud i åben verdensmarkedskrise. For de svageste nationalstater på verdensmarkedet bliver egentlige statslige indkomstpolitiske indgreb meget hurtigt nødvendige. Samtidig skifter både forsøgene på at gennemføre og de gennemførte forslag til indkomstpolitik også type. Lønstop er ikke længere tilstrækkeligt til at sikre høje profitmarginale. Kun residualberegningen af arbejdslønnen synes at kunne sikre en tilstrækkelig tilegnet profit. Danmark er som den svageste nationalstat i Skandinavien først blevet ramt af ver-

10. se også Erling Havn op.cit. p. 46 ff.

densmarkedskrisen og har også først set kravet om indkomspolitik i denne utilslørede form. Ganske vist holder de første indgreb sig til form I, men det politiske krav og de økonomiske vismandsråd bag politikformuleringen går mod form V.¹¹

I takt med krisens uddybning vil indkomspolitikkenes former ændres (og indholdet naturligvis blive endnu mere utåleligt) – med mindre krisens selvstændige disciplinerende virkninger betyder en så kraftig reduktion af fagbevægelsens lønkrav – jvf. f.eks. den allerede fremkomne accept af det næste indgreb i 1979 – at form I kan bibeholdes og SD langsomt kan vende tilbage til en eller anden form for rammestyring og kooperativ lønstyringspolitik.

Skal vi bevæge os over denne meget generelle akkumulationsafhængige typologi og over de indledende forsøg på at afgrænse indkomspolitikfeltet og bestemme den statslige lønpolitikens former, så er det nødvendigt at undersøge i hvilken grad disse former og deres udvikling er betinget af særlige økonomiske forhold, og i hvilken grad de er fremkaldt af særlige samfundsmæssige forudsætninger – altså de strukturelle forhold omkring løndannelse, fagforeningsstruktur, arbejdsmarked osv., som udgør en væsentlig del af betingelserne for det socialdemokratiske hegemoni i dansk arbejderbevægelse.

Der er altså to sammenhængende problemer forbundet med undersøgelsen af den indkomstpolitiske udvikling:

1. dens særlige akkumulationsmæssige forudsætninger, og
2. dens særlige politiske forudsætninger.

Disse forhold skal vi med udgangspunkt i den danske udvikling behandle i de efterfølgende afsnit. Først skal vi se på akkumulationsbetingelserne og akkumulationsprocessens udvikling i efterkrigstiden og derefter på arbejdsmarkedsstrukturen i bred forstand, herunder også den konkrete retlige udformning af forholdet mellem lønarbejde og kapital.

4. De akkumulationsmæssige betingelser for den økonomiske politik i efterkrigstiden

Et af de centrale træk i den nationale akkumulationsproces er, at der er tale om en »afhængig« kapitalakkumulation, dvs. at dens betingelser i vid udstrækning

11. Jvf. DØR, november 1976, hvor betragtninger over profittens nødvendige forøgelse for første gang i rådets historie er afgørende for politikrådgivningen.

bestemmes af den internationale kapitalismes akkumulationsniveau og -betingelser. Det er således i høj grad verdensmarkedsudviklingen, der bestemmer om der er opgangstider eller krise i Danmark.

Det er karakteristisk for den afhængige kapitalakkumulation,

1. at det nationale marked er begrænset. Det betyder – så længe kapitalens akkumulationsbevægelse foregår i nationale former – at der ikke udgår så kraftige selvstændige impulser fra det beskedne nationale marked, at dette er i stand til effektivt at kompensere for verdensmarkedets udviklingstendenser.¹²
2. at kapitalkoncentrationen er uudviklet: Der produceres stadig i mange små produktionsenheder med ringe kapitalapparat og et lille antal beskæftigede arbejdere. Ligeledes er kapitalcentraliseringen meget beskeden: Monopoliseringsprocessen er faktisk snarere regressiv. Fra 1960 til 1970 vokser således den andel af den samlede omsætning som produceres i små og mellemstore virksomheder (10-499 ansatte) på bekostning af de stores andel (mere end 500 ansatte).
3. at den industrielle udvikling historisk indtil tressernes begyndelse var bundet til landbruget. Først i begyndelsen af 1960'erne blev industriproduktionen, såvel målt som andel af BFI som målt i forhold til eksporten større end landbrugsproduktionen.
4. at den danske industri i meget ringe grad er integreret i kapitalens internationaliseringstendenser. Danske investeringer i udlandet er meget beskedne, og de udenlandske investeringer i den danske industri var i tresserne under 3% af de samlede årlige investeringer. Andelen af udenlandsk ejede virksomheder i Danmark var i 1971 8% af totalomsætningen.

Denne afhængige udvikling kommer til udtryk i flere forskellige forhold. De to mest bemærkelsesværdige er dels den særlige udvikling i kapitalintensitet, arbejdsproduktivitet og kapitalrentabilitet især efter 1967, og dels at krisen og kapitalens krisecyklus – herunder krisecyklens varighed – tilsyneladende bestemmes af andre nationale kapitalers udviklingsbetingelser, især udviklingen i BRD.

I den historiske udvikling i efterkrigstiden kan man skelne mellem forskellige faser i akkumulationsprocessen: Den umiddelbare efterkrigssituation, 1950'ernes stagnative vækstperiode, 1960'ernes kraftige og omfattende vækst

12. Dette gælder for totalkapitalen. For de virksomheder, som både producerer til hjemmemarked og til eksport, vil der naturligvis være kompensationsmuligheder. Det er kendetegnende for disse kapitaler at de ikke kun mht. realisering af merværdien, men også delvis mht. produktion af merværdi er verdensmarkedsorienterede. De udvikler sig stadig mere til egentlige multinationale koncerner. Denne tendens gælder således for de 39 industrivirksomheder som i år 1972 var ansvarlig for 55% af den danske industrieksport. Jvf. Jens Guldager, Monopolkapital i Danmark, Kbh. 1978 s. 73.

og 1970'erne med en stadig mere skærpet kriseagtig udvikling. I sammentrængt form kan man sige om situationen efter 2. Verdenskrig:¹³ at den danske industri i løbet af besættelsestiden var blevet mere arbejdsintensiv, at produktionsapparatet i det væsentlige havde samme produktionskapacitet som i 1938, at udbytningsbetingelserne var blevet forbedret, at akkumulationen stort set kun var monetær – dvs. en ophobet akkumulationsfond i monetære størrelser, som ikke modsvarede en real akkumulation. Dette må i første række tilskrives afhængigheden af verdensmarkedet, hvor manglende råvarer, manglende internationale betalingsmidler og verdensmarkedskøbekraft, satte de vigtigste skranker, som hindrede den monetære akkumulation i at blive en real akkumulation.

Politisk var den danske arbejderklasse for første gang i sin historie virkelig splittet i og med den voldsomme opbakning bag DKP. Uden at ville gå ind i en diskussion omkring DKPs strategiske og taktiske linie i denne periode og her søge »årsagen« til DKPs hurtige tilbagefald til minoritetspositionen fra trediverne, er det i vor sammenhæng vigtigt at understrege: DKP var i relation til den økonomiske politik og den økonomiske teori ikke til at skelne fra venstre-kenyesianske socialdemokrater, som på dette tidspunkt havde kronede dage i partiet. Den økonomisk-politiske debat og modsætningerne i arbejderbevægelsen måtte derfor først og fremmest foregå omkring de udenrigspolitiske aspekter af økonomien.

Rekonstruktionen af den danske kapitalisme blev efter befrielsessommeren overladt til socialdemokratiet. Det socialdemokratiske hegemoni blev genoprettet allerede i 1945/46 på trods af den tilsyneladende store opbakning om DKP. Men hvad ville socialdemokraterne?

Trediverne var for socialdemokraterne en overgangsfase i kapitalismens udvikling, hvor planøkonomiens nødvendighed blev tydelig. Efter krigens afslutning skulle man således anvende 30'ernes kriseerfaringer i et genopbygningsprogram, hvis hensigt det var »at genvinde førkrigstidens levestandard, forbedre den og skabe fuld beskæftigelse med større social lighed«.¹⁴

Den økonomiske politiks mål skal nås gennem en successiv vækst i den statsligt styrede del af produktionen, hvor styringsinstrumenterne angiveligt dels er investeringskontrol og dels arbejdsmarkedskontrol. Begrundelsen for denne linie var angivelig at den danske kapitalisme ikke var moden til en nationalisering, hvorfor f.eks. den engelske nationaliseringsmodel ikke kunne anvendes her. Forudsætningen for denne stadige udvidelse af investerings- og arbejdsmarkedskontrollen er imidlertid, at den ventede opsvingsperiode efter

13. til udbygning af dette se Kapitalakkumulationen efter 1940 II, Kbh. 1975 p. 99. ff.

14. Økonomisk oversigt 1947 og 1948? Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, Kbh. 1949 p. 5.

krigen kan fastholdes. Og på dette punkt bryder de socialdemokratiske visioner realt sammen omkring 1948, hvor det krigsbetingede opsving rinder ud og arbejdsløsheden igen begynder at vokse.

Men umiddelbart efter krigen var planøkonomi samlebegrebet for den socialdemokratiske opfattelse af kapitalismens udvikling. Efter 1948 ændredes den økonomiske situation og efterhånden ændredes opfattelsen af kapitalismen og den reformkapitalistiske strategi: Keynesianismen træder i stedet for de planøkonomiske forestillinger.

Problemet var imidlertid, at det p.g.a. den danske kapitalismes store verdensmarkedsafhængighed var vanskeligt at udnytte de keynesianske virkemidler fuldt ud. Den kortsigtede opgave blev derfor indenfor den ramme, som var sat af den af landbruget skabte valutamængde, at skabe en vækstpolitik, hvis mål var fuld beskæftigelse, stigende vækst og hurtigere industriel udvikling. Men rammen var for lille, og det økonomisk politiske dilemma i 1950'erne var hele tiden betalingsbalancen overfor arbejdsløshedstallene.

Halvtredserne var en stagnationsperiode, hvor arbejdsløsheden hele året lå på mellem 5 – 8% af arbejdsstyrken. Antallet af ydede arbejdstimer i industrien var stort set konstant, hvilket også gælder for industriens investeringsrate, der årligt lå på 7 – 10% af BFI. Den beskedne realakkumulation, som finder sted, baserer sig overvejende på det levende arbejde som vækstfaktor. Forudsætningerne for dette var: Akkumulationsbetingelserne var forbedret gennem besættelsestiden, arbejdsløsheden var stor nok til at skabe en tilstrækkelig reservearmé, og den bestandige afvandring fra landbruget forøgede udbuddet af ubeskæftiget arbejdskraft. Det begrænsede nationale marked udelukker tilsyneladende en hurtig og stabil kapitalakkumulation på rent nationalstatsligt grundlag. Først i og med verdensmarkedsopsvinget efter den internationale recession i 1958-59, sker der en bedring af bytteforholdet, og dette sammen med den stærkt udvidede efterspørgsel på verdensmarkedet muliggør en høj akkumulationsrate for den danske kapital. Efter 1958 vokser investeringsraten meget hurtigt; ledigheden falder i løbet af to år og tressernes fuldbeskæftigelses situation begynder.

Den fulde beskæftigelse medfører, at fagbevægelsen ved overenskomstforhandlingerne presser på for forbedring af arbejdsforhold og arbejdstidsforkortelse, hvilket resulterer i et fald i det ydede antal arbejdstimer i industrien efter 1965. Den begyndende rationalisering i industrien betyder samtidig en ganske vist endnu temmelig svag strukturel udstødning/frisættelse af arbejdskraft som følge af kapitalens stigende organiske sammensætning. Denne ledighed kommer kun frem i ledighedstallene i enkelte nedgangsår – f.eks. 1968, hvor BRD overvinder krisen ved eksportfremstød, der omvendt betyder, at Danmark importerer den tyske krise. Den overvejende tendens er imidlertid at

frisættelsen af arbejdskraft i industrien opsuges af andre sektorer især den offentlige sektor.

Dette betyder, at den fulde beskæftigelse kun kan opretholdes ved en stadig udvidelse af den uproductive anvendelse af arbejdskraft, hvilket samfundsmæssigt skal finansieres af den merværdi/profit, som skabes af den produktive arbejdskraft.

Ved at se på udviklingen i kapitalrentabiliteten og dens elementer, kan vi få et sammenfattende billede af den danske kapitalakkumulationsproces.

Tabel 1
Procentuel vækst i arbejdsproduktivitet (Y/L) og kapitalintensitet (K/L) og udviklingen i lønkvote (W) og kapitalrentabilitet (pi)

| | Arbejdsproduktivitet | | Kapitalintensitet | | Lønkvote | | Kapitalrentabilitet | |
|---------|----------------------|-----------|-------------------|-----------|------------|--------|---------------------|--------|
| | total | genn. sn. | total | genn. sn. | udv. tend. | niveau | udv. tend. | niveau |
| 1951-56 | 14,8 | 2.5 | 33.2 | 5.5 | + | 0.605 | - | 0.997 |
| 1956-59 | 14.4 | 3.6 | 16.0 | 4.0 | - | 0.605 | + | 0.941 |
| 1959-67 | 56.9 | 6.3 | 101.4 | 11.3 | + | 0.619 | - | 0.778 |
| 1967-73 | 61.5 | 8.8 | 35.2 | 5.0 | 0 | 0.654 | + | 0.722 |
| 1973-76 | 17.0 | 4.3 | 15.9 | 4.0 | +/0 | 0.690 | - | 0.694 |

+ betyder stigende tendens; - betyder faldende tendens; 0 betyder stagnerende tendens Kilde og beregningsmetode se bilaget s. 51ff.

For hele perioden fra 1951 og frem gælder det, at der er tale om et konstant faldende *niveau* for kapitalrentabiliteten. Bag dette gemmer der sig imidlertid en cyklisk udvikling, hvor den forskellige udvikling i kapitalrentabilitetens elementer betinger en periodisk forskelligartet akkumulationsudvikling.

Det generelle udviklingsmønster for 50'erne og 60'erne er det samme, selv om udviklingsniveauet er meget forskelligt. Begge årtier indledes med en fase, som er kendetegnet af en kraftig vækst i kapitalintensiteten i forhold til udviklingen i arbejdsproduktiviteten.

I begge disse perioder, 1951-56 og 1959-67, drives de strukturelle ændringer i produktionsprocessen frem af en relativ stor stigning i investeringerne. Kendetegnende for denne akkumulationsfase er, at der finder stærke teknologiske fornyelser, dvs. primære innovationer, sted. Denne innovative vækst i kapitalapparatet resulterer i en stigende teknisk og organisk sammensætning af kapitalen og dermed en faldende kapitalrentabilitet.

Fra 1956-59 er der derimod en voksende tendens i kapitalrentabiliteten. Det sker først og fremmest, fordi lønkvoten falder, hvilket igen skyldes de specielle arbejdsmarkedsforhold i årene 1956 og 1958. Samtidig med faldet i lønkvoten mindskes væksten i kapitalintensiteten i forhold til perioden før. Det tyder på, at der er tale om en anden form for vækst, en vækst, hvor de sekundære innovationer er fremherskende. Det drejer sig om ændringer i arbejdskraftens kvalifikationer, arbejdsorganisering, lønsystemer og lønformer – med andre ord produktionsprocessens subjektive aspekter. Det er generelt ændringer, som muliggør forøget produktivitet, som igen netop foreligger som mulighed i kraft af den allerede gennemførte teknologiske ændring.

Dette udviklingsmønster bliver helt tydeligt i perioden efter 1967, hvor der på baggrund af en meget voldsom forøgelse af arbejdsproduktiviteten og en voksende profitmasse kan iagttages en stigende tendens i kapitalrentabiliteten og dermed en almen profitabilitetsforbedring. Det kan ikke undre, at produktiviteten pr. beskæftiget arbejder i tressernes slutning (1967-73) vokser hurtigere end ved periodens begyndelse. Det samme er tilfældet i de fleste europæiske lande. Men i disse sker det med baggrund i en tiltagende kapitalintensitet. Hermed falder kapitalrentabiliteten – jvf. udviklingen i BRD.¹⁵ Udviklingen i Danmark er på dette punkt helt anderledes: væksten i arbejdsproduktiviteten er langt kraftigere end den samtidige forøgelse af kapitalintensiteten. Vi kan således fastslå, at det er et specielt træk ved den danske udvikling, at fasen med sekundærinnovationer, hvis resultat er forøget arbejdsproduktivitet og -intensitet, dominerer akkumulationsudviklingen i denne periode.

En af de væsentligste forudsætninger herfor, er det særlige forhold mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet i den historiske sammenhæng. Dette skal vi senere tage op for at kunne belyse, hvordan denne udvikling har været mulig.

Et andet særligt træk ved den danske udvikling er, at en egentlig industriel cyklus først udvikler sig gradvist og får samme forløb og samme varighed som den vesttyske kapitals cyklus. Dette gælder krisecyklen fra 1967/68 til 1973/74. I disse år udvikler krisecyklen sig i Vesttyskland som en 7-8

15. Jvf. Altvater m.fl. i Kurasje 12 og 13.

årig cyklus med en »mellemkrise«. Fra krisen i 1966/67 over opsvinget i 1968/69, mellemkrisen i 1971/72 og det midlertidige opsving i 1973 til krisen i 1974/75.¹⁶

Danmark »importerer« 1966/67-krisen fra BRD med et års forsinkelse. Herefter følger opsvinget i 1969, kontraktionen i 1970, mellemkrise i 1971/72, midlertidigt opsving i 1972/73 og en meget stærk krise i løbet af 1974. Cykluslængden er den som den tyske omkring 7 år, og forløbet det samme.^{16 b} Med dannelsen af denne identiske cyklus for den tyske og danske kapital kan det antages, at mulighederne for fremtidige afvigende forløb i den danske økonomiske udvikling er blevet yderligere forringet. Man kan derfor tale om to forskellige sæt af betingelser for den danske kapitalistiske udvikling: De betingelser der var tilstede før og efter 1974. Op til 1974 sætter en synkronisering af krisecyklen med den vesttyske cyklus sig igennem, hvilket uddyber den danske verdensmarkedsafhængighed.

Perioden op til 1974 var samtidig den periode, hvor den socialdemokratiske reformkapitalisme og rammestyringen af økonomien kunne fungere.

Med krisegennemslaget, den stærkt stigende arbejdsløshed og de faldende investeringer, sker der en brat vending i akkumulationsmønstrer. Fra 1973-76 halveres væksten i arbejdsproduktiviteten i forhold til den foregående periode, og væksten i kapitalintensiteten falder til niveauet før det kraftige akkumulationsopsving efter 1959. Samtidig bevæger lønkvoten sig – på trods af at den for perioden som helhed kun udviser en meget svag stigende tendens – op på et højere gennemsnitsniveau, hvilket medfører såvel en faldende *tendens* i kapitalrentabiliteten som et lavere niveau. Med den stærke verdensmarkedssammenhæng, den synkroniserede internationale krise og den skærpede verdensmarkeds konkurrence kan impulserne til et akkumulationsopsving kun udnyttes på baggrund af forbedrede nationale udbytnings- og profitproduktionsbetingelser, altså gennem samtidig vækst i arbejdsproduktiviteten og fald i lønkvoten og lønomkostningerne.

Men hermed er der også sat helt nye betingelser for den socialdemokratiske reformkapitalismes og stabiliseringspolitikens funktionsmåde.

16a. Jvf. herom Semmler og Hoffmanns artikel i dette nummer af Kurasje, p. 55ff.

16b. Jvf. bilagstabellen samt OECD, Economic Surveys Denmark, July 1975 p. 31-32.

5. De politiske forudsætninger for den danske indkomspolitik

Udover diskussionen om de økonomiske/akkumulationsmæssige betingelser og baggrund for indkomspolitikken nødvendige og mulige gennemførelse har den indkomspolitiske debat fokuseret på de politiske forudsætninger for og konsekvenser af indkomspolitikken. Og dette i særlig grad i den borgerlige diskussion, hvor den konkrete organisering af arbejdsmarkedet, forholdet mellem fagbevægelse og stat og de legitimitetsmæssige problemer i forbindelse med indkomspolitikken forskellige gennemførelsesformer har spillet en afgørende rolle.¹⁷

De generelle konklusioner, der er draget i denne debat, kan kort opsummeres således: De nødvendige/optimale politiske forudsætninger for en virksomhedsfuld gennemførelse og fastholdelse af indkomspolitikken er

- a) et gennemorganiseret, autonomt arbejdsmarked med en udstrakt grad af retlig regulering af forholdet mellem arbejdsmarkedets parter – dvs. retlig regulering af lønarbejde-kapitalforholdet;
- b) en kooperativ fagforeningspolitik vis a vis staten, hvor denne socialstatslige, »demokratiske model« for samarbejde mellem den reformistiske fagbevægelse og staten har som væsentlige karakteristika, at fagbevægelsen gennem integration i det politiske system og deltagelse i statslige og quasistatslige organer øver sin indflydelse på den statslige politik, men samtidig underlægges en »samfundsmæssig ansvarlighed«, således at den også i de autonome lønforhandlinger agerer ud fra en »samfundsmæssig ansvarlig lønpolitik«; samt
- c) den almene historiske erfaring, at indkomspolitikken succes er afhængig af, i hvilken udstrækning de dominerende politiske kræfter i statsapparatet fungerer som protagonister overfor fagbevægelsens politiske interesser.

Når disse tre forhold er opfyldt, vil rammestyringen og den kooperative lønstyring kunne fungere med høj effektivitet. Det samme gælder også for den statslige indkomspolitik. Her kan man ydermere sige, at graden af legitimitetsproblemer for den borgerlige stat, der følger af den direkte statslige inter-

17. Jvf. Braun op. cit. L. Ulmann, R.J.Flanagan, Wage Restraint, A study of income policies in Western Europe, Berkeley 1971, samt diverse OECD-rapporter. Den kraftige fokusering på fagbevægelsens rolle viser i øvrigt tydeligere end mange lange analyser, at det i hvert fald er de borgerlige økonomer og politikmagere pinligt bevidst, at det centrale element i indkomspolitikken er *lønbegrænsning* – uanset hvilke yderligere foranstaltninger en konkret indkomspolitik måtte være garanteret med.

vention i løndannelsen, er afgørende bestemt af, at den »demokratiske model« for samarbejde mellem fagbevægelse og stat ikke bryder sammen. Ikke uden grund er de skandinaviske lande blevet fremhævet som prototypen på et sådant politisk system. Vi skal i det følgende nærmere gennemgå udviklingen af disse forudsætninger for Danmarks vedkommende, idet vi skal vise, at de sammen med den såkaldte solidariske lønpolitik udgør det samfundsmæssige grundlag for den form for indkomstpolitik, der har været kendetegnende for efterkrigstiden.

a) Retliggørelsen af klassekampen

Et afgørende kendetegn for den danske arbejdsmarkedsstruktur er den meget tidlige og høje organisationsgrad og den samtidige retliggørelse af lønarbejde-kapitalforholdet. Med dannelsen af DSF og DA i slutningen af forrige århundrede og med indgåelsen af septemberforliget i 1899, var den danske klassekamp allerede samtidig med en egentlig industrikapitalismes spæde start, lagt ind i rammer, som mange steder i Europa idag forsøges indført som landvindinger for ro og orden på arbejdsmarkedet.

Den aftale, som blev sluttet mellem de to centrale organisationer, omfattede alle generelle spørgsmål dvs. arbejdstid, arbejdsbetingelser, ferieforhold og de generelle lønstigninger til alle arbejdere. Derudover blev der efterhånden gennem de første årtier af dette århundrede institutionaliseret et forhandlingssystem for de særlige spørgsmål, som måtte eksistere indenfor de forskellige områder, dvs. stykløns- og bonusaftaler og specielle lønsystemer for de enkelte brancher.

I 1910 oprettedes ved lov Den permanente Voldgiftsdomstol, som en endelig kodificering af dels årtiers krav fra fagbevægelsen om faste voldgiftsinstitutioner til afgørelse af stridigheder og dels den retspraksis, som havde udviklet sig omkring tolkningen og gennemtvindingen af septemberforligets bestemmelser. »Arbejdsretten« blev således oprettet ved statsligt initiativ, men det er vigtigt at fastholde, at grundlaget for dens oprettelse og funktionsområde var forhandlinger og aftaler mellem parterne, udtrykt i den sk. Norm for behandling af faglig Strid og selve betækningsarbejdet, der lå til grund for loven.

Men ikke alene det arbejdsretlige system og dets funktionsområde er blevet til ved selvstændig aktion fra arbejdsmarkedets parter, også den retlige regulering i detaljer, dvs. sanktionsmuligheder og procedurer for rettens arbejde, ja selv

udøvelsen af den dømmende funktion er en integreret del af de to parter arbejde.

Et af de mest afgørende træk ved retliggørelsen af klassekampen – som jo i nogle andre lande blot består i at en politimæssig myndighed bliver sat til at håndhæve overholdelsen af bestemte regler – er institutionaliseringen af dele af lønkampen og dermed illegalisering af andre gennem opdelingen af konflikterne i rets- og interessekonflikter, som det skete ved Den permanente Voldgiftsrets nedsættelse i 1910. Retskonflikter drejer sig om fortolkningen af overenskomster og aftaler og brud på sådanne. Disse konflikter må ikke imødegås med kollektive kampskridt, men skal på forskellige måde behandles i det arbejdsretlige system. For at fastholde og understrege Retskarakteren ved denne slags konflikter har man indført dels en række procedureregler fra de almindelige domstole, dels højesteretsdommere som dommere, dels et bodssystem, som ganske vist ikke udmåles efter almindelige erstatningsretlige principper, men hvor boden er exigibel dvs. kan inddrives af det offentlige.

Retskonfliktbegrebet sikrer, at de centralt indgåede overenskomster kan overholdes, uanset hvordan arbejderklassens styrke og leveforhold udvikler sig i overenskomstperioden. Samtidig understøtter begrebet forestillingen om arbejdskontrakten eller overenskomsten som en tendentielt »retfærdig« fordeling af produktionsresultatet. Når den centrale overenskomstforhandling er overstået, er der i princippet ikke længere en interessekonflikt eller modstående interesser mellem arbejder og kapital – kun fortolkningstvivl.

Begrebet interessekonflikt er derimod reserveret til områder, som ikke er dækket af kontrakten eller for hvilke kontrakten er udløbet. For denne type konflikter er der ingen retslig instans, men kun en række forhandlingsregler og mæglingsinstanser, som skal forhindre konflikten i at bryde ud i åben kamp.

Løses konflikten ikke her, er der mulighed for »kollektive kampskridt«. Dette er af særlig betydning for minimallønsområdet, som omfatter ca. halvdelen af industriarbejderne. Indenfor dette lønsystem er det kun grundsætserne der aftales ved de generelle overenskomster, mens akkordtillæg, bonus m.v. er genstand for lokale løbende forhandlinger. Her er der altså indenfor visse grænser mulighed for »lovlige« løn- og arbejdsforholdsaktioner. Vi skal senere vende tilbage til den lønmæssige konsekvens af dette system. Ved forhandlingen omkring den nye generelle overenskomst, som sker fælles for næsten alle arbejdere, og som jo principielt drejer sig om en interessekonflikt, da den gamle »kontrakt« er udløbet, er der opstillet en lang række procedureregler og tidsfrister, som skal forhindre konflikten i at bryde ud. Og endelig er der ud

over »Arbejdsretten« oprettet en forligsmandsinstitution, som – formelt uafhængigt af staten – skal gribe ind i forhandlingerne og forsøge at forhindre truende konflikter.

Forligsmandslovens udvikling er et godt eksempel på det arbejdsretslige systems udvikling. Hver gang der igennem årene er blevet lavet ændringer, har sigtet været en udvidelse af institutionens konfliktbegrænsende muligheder. I tæt samarbejde med fagbevægelsen er der løbende blevet udformet regler, som muliggjorde enten generelt en svækkelse af de kollektive kampskridts effekt eller specifikt en svækkelse af militante dele af fagbevægelsen – f.eks. gennem sammenkædningsreglernes mulighed for at ophæve et »nej« ved afstemningerne ved sammenkædning med områder med stort ja-flertal.

Det er vigtigt at bemærke, at efter denne juridiske klassifikation af klassekampen, er langt de fleste konflikter lagt ind under retskonfliktbegrebet, hvor der hersker fredspligt, dvs. forbud mod aktion, og hvor afgørelsen træffes af de centrale organisationer og arbejdsretten og hvor konflikten er løftet væk fra de enkelte fagforeninger og arbejdspladser.

Mens denne struktur i hovedtrækkene var etableret allerede før første Verdenskrig, så udbygges og forfines den løbende i mellemkrigstiden og her især under og umiddelbart efter verdenskrigen 1930-32. Tendensen i udviklingen på lønarbejdersiden er en centralisering af magten i Landsorganisationen (LO) og dermed en inddæmning af fagoppositionelle og militante fagforeningers mulighed for at føre en mere offensiv kamp mod kapitalen. Fra midten af tyverne og specielt i trediverne, hvor Socialdemokratiet er blevet det statsbærende parti, sker der yderligere en tendentiell statsliggørelse af overenskomstforhandlingerne. Godt nok fastholdes tarifautonomen formelt, men i hvert enkelt tilfælde, hvor det autonome system ikke formår at løse modsætningerne og en konflikt derfor bryder ud eller truer med at bryde ud, griber regeringen ind og ophører mæglingforslaget til lov. Dernæst udformes under arbejdsmarkedsparternes medvirken en lovgivning, der gennem udvidelse af forligsmandens beføjelser, ændringer i mæglingssystem og afstemningsregler m.v. skal foregribe gentagelsen af den slags konflikter, som netop var overstået.¹⁸

18. Også i perioden efter Den anden Verdenskrig sker der flere indgreb i overenskomstafslutningen i form af ophøjelser af mæglingforslag til lov, men i modsætning til 30'erne sker der kun få væsentlige ændringer i det fagretlige system i forbindelse hermed. »Modellen« fungerer dog stadigvæk. Således sker der som følge af konflikten i 1956 en ændring af forhandlingsreglerne, der skal sikre mod gentagelser.

En Enkelt anden ændring skal dog nævnes som eksempel på den sensibilitet som såvel arbejdsmarkedets parter som staten udviser overfor det fagretlige systems funktionsduelighed

Det vigtige i denne intervention fra statens side er således i vores sammenhæng ikke de enkelte indgreb i lønfastsættelsen. Der var i sigtet med disse indgreb ikke tale om egentlig forsøg på statslig begrænsning af lønudviklingen – dette skete gennem krisens stumme tvang¹⁹ – men om konfliktindkapsling.

Det afgørende er den udbygning og stabilisering af det arbejdsretlige reguleringsnet, der sker opfølgende og som sigter mod en udbygning af de samfundsmæssige strukturer og institutioner, der muliggør fastholdelsen af arbejdsmarkedets autonomi, men samtidig medfører en institutionalisering af klassekampen.

b) Forholdet mellem fagbevægelse og stat

Parallelt med den skitserede udvikling i den retlige regulering af lønarbejderkapitalforholdet og den deraf følgende institutionalisering af klassekampen, udvikles også grundlaget for en ændring af forholdet mellem fagbevægelse og stat henimod en kooperativ, »demokratisk« samarbejdsmodel.²⁰

Vi skal ikke her gå ind i en konkret, historisk analyse af denne udvikling, men kort fastholde nogle afgørende elementer til forståelsen af ændringen af forholdet mellem fagbevægelse og stat; forhold som samtidig er afgørende for videreførelsen af denne politik i efterkrigstiden.

Krisen i trediverne betyder en kraftig forringelse af arbejderklassens samfundsmæssige situation. Den hastigt voksende reservearmé betyder tendentielt en partikularisering af arbejderklassen og en voksende konkurrence arbejderne imellem, samtidig med at der ikke blot sker en vending i real-lønsudviklingen, men i de første kriseår endog et (kraftigt) fald for de, der stadig er beskæftiget.

Kapitalens almene tendens, at øge profitabiliteten gennem at presse prisen på varen arbejdskraft har i denne situation særdeles gunstige historiske

og legitimitet. I forbindelse med det stærkt stigende antal vilde strejker i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne og det dermed voksende antal sager i Arbejdsretten, vokser modstanden mod Arbejdsretten ikke blot i den militante del af fagbevægelsen men også langt ind i de socialdemokratiske rækker. Som en konsekvens heraf revideres Arbejdsretsloven i 1973, således at spontane arbejdsnedlæggelser, hvor arbejdet genoptages indenfor 48 timer ikke indklages for Arbejdsretten.

19. Således falder realtimelønnen (1914 = 100) fra index 170 i 1931, hvor krisen begynder sit gennemslag i Danmark til 151 i 1937 og 157 i 1939 jvf. Erling Olsen, Danmarks økonomiske historie siden 1750, Kbh. 1962, p. 212 f.
20. Således gennemføres en stor del af statens kriseregulerende politik gennem etablering af quasi-statslige organer med deltagelse af diverse interesseorganisationer, herunder fagbevægelsen, eller gennem inddragelse af disse i udformningen af reguleringspolitikken i et omfang, der hidtil kun var kendt fra arbejdsmarkedspolitikken.

udfoldelsesbetingelser, hvilket giver sig udslag i en meget aggressiv lønnedskæringspolitik fra arbejdsgivernes side. Denne udvikling udgør en alvorlig trussel mod fagforeningernes mulighed for at varetage deres funktionsimperativ: gennem ophævelsen af konkurrencen mellem arbejderne at gennemsatte klassens interesser overfor kapitalen.²¹

Tendentielt vil dette føre til nedbrydning af den materielle basis for fagforeningsorganiseringen dvs. skærpe konkurrencen mellem arbejderne, hvilket vil give sig udtryk i en legitimitetskriser for fagbevægelsen. I Redaktionskollektiv Gewerkschaftens (R.G.) forsøg på en almen bestemmelse af den fagforeningsmæssige organisation og reformisme skitseres denne tendens således, »at arbejderne i faser, hvor kapitalens akkumulationsevne aftager, nødvendigvis i første omgang vil begribe forringelsen henholdsvis begrænsningen af forbedringen af deres livbetingelser som resultat af deres fagforeningsmæssige organisations mangler og fejl, eller også af deres politiske repræsentations (f.eks. Socialdemokratiet) forkerte politik. For går de ud fra at deres sammenslutning er betingelsen for den varige forbedring af deres eksistens overfor kapitalen, så må en forringelse også i første omgang føres tilbage til deres sammenslutnings former«.²²

Selv om vi er enige i at krisen fremkalder en latent trussel mod fagforeningernes legitimitet, så mener vi, at R.G. forkorter problemstillingen ved at undlade at bestemme denne udvikling i sin modsætningsfyldthed. Dvs. at forringelsen af levevilkårene øger behovet for »konkurrencebegrænsning«, og at kapitalens tryk udstiller den fagforeningsmæssige sammenslutnings magtesløshed og dens absolutte nødvendighed, især i situationer hvor politiske og faglige alternativer historisk har været fraværende.

For den stærkt reformistiske danske enhedsfagbevægelse medfører krisens trussel mod dens funktionsimperativ kun i beskedent omfang legitimitetsproblemer overfor dens medlemsbasis.²³ Det er således ikke p.g.a. en legitimitetskriser for den socialdemokratiske fagbevægelse, men langt

21. Vi skal ikke her gå nærmere ind på den teoretiske bestemmelse af fagforeningerne, herunder de basale samfundsmæssige strukturer, der udgør grundlaget for etableringen af reformismen i fagbevægelsen. Se Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, i Kurasje 11, hvis grundpositioner også er dækkende for vores.

22. Redaktionskollektiv...op. cit. p. 31.

23. Vi kan ikke indenfor artiklens rammer gå ind på en nærmere fremstilling af udviklingen af de oppositionelle bevægelser i fagbevægelsen – men blot konstatere det i denne sammenhæng afgørende, at de på intet tidspunkt udgjorde en egentlig trussel mod det socialdemokratiske-reformistiske hegemoni.

snarere som en konsekvens af reformismens grundmurede opfattelse af staten som et neutralt, funktionaliserbart instrument i kampen for socialismen (udvidelsen af arbejderklassens samfundsmæssige indflydelse), at den socialdemokratiske ledelse af fagbevægelsen i denne situation logisk nok vender sig mod staten for i nødværge overfor krisen gennem den statslige politik at søge fagbevægelsens interesser varetaget og dermed sin position sikret.

For Socialdemokratiet medfører rollen som statsbærende parti endnu ved krisens udbrud et dilemma mellem at føre en krisepolitik, der forbedrer kapitalens akkumulations- og eksistensbetingelser og at varetage arbejderklassens interesser. Også i Danmark løses dette dilemma gennem en politik, der underordner arbejderklassens umiddelbare interesser i at sikre reallønnen og øge beskæftigelsen under kapitalens akkumulationsbehov,²⁴ kombineret med en statslig politik, der søger at afbøde krisens værste virkninger overfor arbejderklassen. Presset på udviklingen henimod den kooperative fagforeningspolitik og den tendentielle underlæggelse under statens funktionsimperativ udgår således i nok så høj grad aktivt fra staten.²⁵

Men endelig som konsekvens – og dette er blot bagsiden af medaillen – så medfører udviklingen under krisen faktisk at reformismen i fagbevægelsen styrkes eller fastholder sin dominans. Godt nok medfører den statslige politik overfor arbejdsmarkedet partielt en inddragelse af lønfastsættelsen og lønudviklingen i krisereguleringspolitikken, der på den ene side kun i ringe grad formår at dæmme op overfor kapitalisternes direkte løntrykspolitik, mens den på den anden side betyder en afgørende fordyrelse af arbejderklassens leveomkostninger. Samtidig sker der gennem udviklingen af det retlige regulerings-system på arbejdsmarkedet en begrænsning af arbejderklassens traditionelle kampmuligheder; altså alt i alt en politik, der objektivt skulle skærpe legitimitetsproblemerne for det reformistiske hegemoni. Men overfor dette skal fremhæves tre forhold af afgørende betydning for forklaringen af at resultatet bliver den modsatte udvikling.

For det første er den danske produktionsstruktur præget af en kraftig dominans af den agrare sektor og en udpræget hjemmemarkedsbaseret, hånd-

24. Dette betyder på grund af den agrare sektors dominans og store betydning for den industrielle sektor, at det mest omfattende element i den statslige kapitalstøttepolitik er ordninger omkring landbrugsproduktionen, der medfører et stærkt stigende, kunstigt højt hjemmemarkedsprisniveau for fødevarer, hvilket er kraftigt medvirkende til reallønsfaldet.
25. At dette ikke er et specifikt dansk fænomen turde være velkendt. Det er overhovedet den almene udviklingstendens for alle kapitalistiske lande i 30'erne, hvor arbejderklassens organisationer ikke ligefrem knuses af en fascistisk stat – en udvikling der er så meget desto mere accentueret, hvor der er et sammenfald af reformistisk hegemoni i fagbevægelsen og socialdemokratisk deltagelse i regeringsmagten.

værkspræget og små-kapitalistisk industriproduktion. Dette betyder på den ene side, at dynamikken i den danske kapitalismes udvikling er bestemt udfra den gennemkapitaliserede landbrugsproduktion og ikke udfra den industrielle kapitals udvikling, og på den anden side, at arbejderklassen er meget heterogent sammensat og ikke udgør det afgørende, dominerende element i den danske klassestruktur.²⁶ Denne industristruktur modsvarer af en organisationsstruktur i fagbevægelsen, der hviler på reminiscenserne af et laugssystem, hvor arbejderne organiseres efter faglig uddannelse og hvor de ufaglærte – arbejdsmænd, specialarbejdere og landarbejdere – organiseres for sig, hvilket tenderer mod at fastholde interesse modsætningerne mellem de forskellige arbejdere.

For det andet betyder gennemførelsen af arbejdsmarkedspolitikken, hvis væsentligste sigte som fremhævet er at »skabe ro« gennem konfliktindkapsling og institutionalisering af klassekonflikten, en styrkelse af centralismen i fagbevægelsen, såvel indenfor den enkelte fagforening som indenfor Landsorganisationen, hvilket begrænser mulighederne for en militant, fagoppositionel politik og dermed styrker den reformistiske position.

Hertil kommer – omend det er mindre vigtigt for denne periode – at der med den begyndende solidariske lønpolitik indenfor dele af fagbevægelsen skabes en vis relativ forbedring af de laverelønnedes vilkår – eller snarere en fordeling af krisens armød.

Endelig indeholder kriseinterventionspolitikken en vis kompensation overfor arbejderklassen i form af offentlige beskæftigelsesarbejder – herunder en kraftig udbygning af infrastrukturnettet – konkrete nødhjælpsforanstaltninger og væsentligst en samlet sociallovsreform, der for det første betød forbedrede muligheder for at opnå offentlig socialhjælp for den store gruppe af arbejdsløse, der p.g.a. langvarig arbejdsløshed ikke længere var berettiget til arbejdsløshedsunderstøttelse, men som for det andet betød en forbedring af arbejdsløshedsforsikringen og en udvidet mulighed for at oppebære støtte. Krisen danner således baggrunden for det endelige gennembrud af socialstatspolitikken i Danmark og dermed også grundlaget for udbygningen af den reformistiske socialstatsillusion, der er afgørende for den kooperative fagforeningspolitik. Hertil kommer, at der efter den voldsomme eksplosion i arbejdsløsheden til et årligt gennemsnit på ca. 30% i de to første kriseår igen sker et fald til et gennemsnit på ca. 20% i resten af perioden. At dette i langt højere grad skyldes det totale sammenbrud af verdensmarkedet med den deraf følgende mulighed for en vis ekspansion i den hjemmemarkedsbaserede produktion og i langt mindre grad skyldes den beskæftigelsespolitik, der er indeholdt i

26. Således udgør lønarbejderne kun godt 1/3 af den erhvervsaktive del af befolkningen.

krisepolitikken, er i denne forbindelse ligegyldigt.²⁷ Afgørende er nemlig, at det som resultat bidrager til opretholdelsen af legitimationsgrundlaget for den førte krisepolitik såvel for fagbevægelsen som for Socialdemokratiet.

Forudsætningerne for den »reformistiske klassekampsstrategi«, der hviler på den demokratiske samarbejdsmodel mellem fagbevægelse og stat, er således for Danmarks vedkommende udviklet gennem krisen i 30'erne, bl.a. baseret på eksistensen af en svag arbejderklasse, såvel størrelsesmæssigt som p.g.a. sin heterogenitet, og en fagbevægelse, der i varetagelsen af sin funktion må vende sig til arbejderbevægelsens »politiske repræsentant«, Socialdemokratiet, for via staten *dels* at gennemtvinge opretholdelsen af de ydre betingelser for salget af varen arbejdskraft gennem en tiltagende retliggørelse af forholdet mellem kapital og arbejde, og *dels* i kampen om fordelingen af nationalproduktet at sikre arbejderklassen en »retfærdig« andel i det mindste gennem den såkaldte sekundære fordeling, hvis akkumulationsbetingelserne og styrkeforholdet mellem klasserne ikke muliggør det gennem det autonome overenskomstsistem.

Med udgangen af 30'erne er der skabt de nødvendige og optimale politiske forudsætninger og strukturer for gennemførelse af en langsigtet lønstyring, uden at dette er baseret på direkte statslig lønfastsættelse med alt hvad dette medfører af legitimitetsproblemer. Det er imidlertid vigtigt at understrege, at der hermed blot er udviklet de nødvendige samfundsmæssige *former* gennem hvilke en sådan politik kan sætte sig igennem. Den statslige politik overfor arbejdsmarkedet havde ingenlunde dette sigte, men som fremhævet primært et andet, nemlig konfliktinddæmning.

6. Den solidariske lønpolitik

Det forekommer umiddelbart indlysende at det ikke er muligt at diskutere indkomstpoltik uden at diskutere fagforeningernes lønpolitik. Men i Sverige og Danmark er dette så meget desto mere påkrævet, som fagforeningernes

27. Der er således i den førte krisepolitik – i modsætning til forholdene under den socialdemokratiske regering i Sverige – ikke tale om forsøg på keynesiansk »pumppriming«. Tværtimod styres der eksplicit – som i det bedste husholdningsregnskab – efter et balanceret budget, hvilket i flere tilfælde medfører at staten og kommunerne udskriver ekstraskatter for at kompensere for de øgede udgifter til arbejdsløshedsunderstøttelse, socialhjælp, beskæftigelsesarbejder m.v. Den keynesianske reguleringsmodel bliver, som fremhævet tidligere først i efterkrigstiden en del af den socialdemokratiske politik.

lønpolitik her må opfattes som en af de væsentligste forudsætninger for den specielle skandinaviske socialdemokratiske lønstyring. Denne lønpolitik – den solidariske – er sammen med arbejdsmarkedsstrukturen den vigtigste betingelse for, at den socialdemokratiske statslige lønpolitik kan begrænses til rammestyringen.

Forudsætningen for, at fagforeningernes lønpolitik overhovedet kan gøres til styringselement i en statslig politik, ligger i forhandlingsstrukturen på arbejdsmarkedet. Braun har som mange andre politikrådgivere set dette:

»Arbejdsmarkedsstrukturens rolle som et vedvarende instrument i afgørelsen af indkomstpolitikens gennemførlighed og effektivitet kan næppe overvurderes. Eksistensen af stærke centrale organisationer ... for lønarbejdere og arbejdsgivere var en væsentlig faktor, der muliggjorde opfyldelsen af løn og prispolitikens mål i Holland og Skandinavien over længere perioder: Dette beror især på at »centrale lønforhandlinger betyder, at generelle økonomiske og sociale overvejelser ikke kan holdes ude af forhandlingerne og løsningerne, således som det er muligt, hvor forhandlingerne foregår branche for branche eller på virksomhedsniveau«. ²⁸

De stærke, centraliserede fagforbund skal i denne institutionaliserede reguleringsform påvirke det samlede lønniveau. Kun fagbevægelsen besidder legitimitet til at tage de samfundsmæssige, fordelingspolitiske hensyn, der gør, at lønniveauet kan holdes inden for »forsvarlige« rammer. De fordelingspolitiske hensyn tilgodeses i de centrale forhandlinger (de generelle lønftaler). På den anden side skal det også være således, at fagbevægelsens lønpolitik er bindende i alle de lokale, decentrale lønftaler. Og her opstår der hyppigt problemer, da de to hensyn er modsigelsesfulde.

De decentrale lønforhandlinger ligger i Danmark i det såkaldte minimal-lønsområde (det bevægelige lønsystem), hvor lønnen som oftest er produktivtetsbundet. Det betyder, at produktivtetsstigninger i princippet udløser decentrale forhandlinger, der resulterer i decentrale lønforhøjelser. Det vil sige, at der på det decentrale forhandlingsområde er en tendens til løndifferentiering og spredning mellem brancher og fag, afhængig af branchernes produktivtetsudvikling.

I hele forhandlingssystemet og fagforeningernes rolle i den institutionaliserede reguleringsform ligger der således en modsigelse mellem de hensyn af samfundsmæssig, fordelingspolitisk art, som fagbevægelsen må tage, og de decentrale, bedriftsnære hensyn, hvor fagforbundene varetager hver deres særlige interesser ud fra de særlige betingelser, som gælder for hver enkelt-kapital.

28. Braun op.cit. p. 24 og 29.

Men denne modsigelse, som er et af de centrale omdrejningspunkter for den internationale indkomstpoltiske debat er løst dobbelt i først og fremmest Sverige, men også i Danmark. Meget centraliserede lønforhandlinger betyder minimering af mulighederne for at særinteresserne kan sætte sig igennem. Desuden kanaliseres indløsningen af særinteresserne ind i regulerbare former. Det vigtigste element i løsningen ligger i, at den socialdemokratiske dominerede fagbevægelse i Skandinavien gennem et langt historisk forløb har udviklet en lønpolitik som forener de to modstridende hensyn, muligvis kun for en periode. I det følgende vil vi vise, at de reelle virkninger af denne solidariske lønpolitiks sikring af en almen lønstigningstakt gennem en nivellering af lønstrukturen, som ikke rækker ud over det samfundsøkonomisk forsvarlige, dvs. produktivitetsudviklingen. Solidarisk lønpolitik er efter vores tese således ensbetydende med a) et produktivetsorienteret lønniveau, og b) en *tendentiel* lønudligning (mindre løndifferentiering og -spredning), samtidig med c) at den fungerer som »sammenholdsfaktor« mellem de modstridende særgruppeinteresser.²⁹

Tager vi det sidste punkt først, så kunne man også sige, at den solidariske lønpolitik tager sigte på at ophæve konkurrencen mellem arbejderne, og som sådan hænger den meget snævert sammen med bestemmelsen af fagforeningerne, hvorefter det gennem monopoliseringen af salget af varen arbejdskraft overhovedet muliggøres for fagforeningerne at få prisen på arbejdskraften til at svinge omkring dens værdi.

Dette element i den solidariske lønpolitik betyder ideelt set, at et bestemt konkret arbejde har én, og kun én pris, uafhængigt af hvilken enkeltkapital der køber det konkrete arbejde. Lønnens størrelse følger arbejdets art, ikke arbejderen eller virksomheden. Det betyder, at anvendelsen af det mindre kvalificerede arbejde, som muliggøres gennem teknologiske ændringer ifølge fagforeningernes solidariske lønpolitik i princippet skal betales lige så højt som det mere kvalificerede arbejde.

29. At dette sidste punkt ikke blot er en medfølgende omstændighed ved en bestemt overenskomstpolitik men i den socialdemokratiske selvforståelse er et vigtigt selvstændigt element fremgår af følgende citat af den socialdemokratiske økonom Henrik Heie: »Solidarisk lønpolitik ... er lige så gammel som fagbevægelsen – måske endda endnu ældre, idet den er forudsætningen for opbygningen af de faglige organisationer, at der føres solidarisk lønpolitik...Solidarisk lønpolitik er således en integreret del af den på arbejdsmarkedet opbyggede organisationsstruktur...« Senere kommenterer Heie et forslag om afskaffelse af den solidariske lønpolitik »Resultatet af dette ville blive et sammenbrud i fagbevægelsens organisatoriske opbygning, som den idag ser ud. Fagforeningerne ville have udspillet sin rolle som lønpolitisk organ, dvs. ikke længere have mulighed for at fortsætte og derfor heller ikke for at varetage de opgaver, som påvirker udbudssiden på arbejdsmarkedet.« Heie i: Stabiliseringspolitik under fuld beskæftigelse. Kbh. 1967 p. 90 og 92.

Dette konkurrenceophævede moment i den soliariske lønpolitik blev tidligt i de skandinaviske lande opfattet som en ganske særlig fordel for arbejderbevægelsen. Allerede i tyverne kunne Stauning beskrive det specielle ved de danske forhold som den reducerede indbyrdes konkurrence mellem faglærte og ufaglærte. Dette er af særlig betydning her, fordi fagforeningerne som anført er organiseret efter fag. Den solidariske lønpolitik ophæver tendentielt gruppeinteresserne mellem de fagligt organiserede fagforeninger, især når den er kombineret med en stærk central magtudøvelse.

Det andet element i den solidariske lønpolitik gør den specielt reformistisk: Den fremmer ligheden og indkomstudligningen, fordi den generelt giver større lønforhøjelser til de lavestlønnede. Det er altså et element som baserer sig på forestillingen om en lønkage. Indenfor den lønsum, som står til rådighed som resultat af overenskomstforhandlingerne, skal og kan lønforholdene for de marginale lavtlønsgrupper – kvinder og ufaglærte – forbedres. Det fundamentale fordelingsforhold mellem kapital og arbejde bliver derimod ikke nævneværdigt ændret af den solidariske lønpolitik.

Bindingen til lønkageforestillingen betyder, at de enkelte fagforeninger må afstå fra at forsøge at udnytte de specielle muligheder indenfor deres eget fagområde, dvs. de må opgive særinteresserne til fordel for fællesinteressen. Denne proces er ikke foregået uden kampe mellem fagforeningerne, og det er betegnende i denne sammenhæng, at fagbevægelsens centrale magtorganer flere gange har forsøgt at udnytte specielle produktivitetsstigninger til at tvinge krav om ekstraordinære lønforhøjelser igennem. I tilfælde hvor disse særlige krav er blevet forsøgt gennemført ved vilde strejker, er der også flere eksempler på at fagforbund eller LO har medvirket til at dømme fagforeninger til at betale bod til arbejdsgiverne.

Vi hævder ovenfor sammen med Redaktionskollektiv Gewerkschaften, at fagforeningsorganiseringen betød en ophævelse af den indbyrdes konkurrence mellem arbejdskræfterne. Men »den fagforeningsmæssige organisering betyder ikke nødvendigvis forening af alle arbejdere overfor kapitalen, konkurrencen kan reproducere mellem forskellige fagforeningsorganisationer og indenfor samme i en form hvor dele af arbejderne forsøger at afsondre sig monopolistisk fra andre dele af arbejderne.«³⁰ Den solidariske lønpolitik er den centraliserede fagbevægelses forsøg på at mindske også denne konkurrence om fordelingen af den samlede lønsum.

Mens vi således hidtil har set den solidariske lønpolitik ud fra fordelingen af den samlede lønkage, så rejser sig nu spørgsmålet om hvordan kagens størrelse fastlægges dvs. hvordan ser den solidariske lønpolitik ud som konkret overenskomspolitik, der skal fastlægge lønniveauet. Principielt

30. Redaktionskollektiv op. cit. p. 33.

binder den solidariske lønpolitik³¹ hele lønudviklingen til produktivitetsudviklingen både den »samfundsmæssige produktivitet« og produktiviteten i industrien. Denne produktivetsbinding ligger for så vidt i selve lønkage teorien, men det er først med det store opsving i den danske kapitalakkumulation i slutningen af halvtredserne og begyndelsen af tresserne, at hindringen formaliseres til aftaler om produktivetsfremmende lønsystemer. Først med krisens gennemslag og massearbejdsledigheden begynder fagbevægelsen at stille spørgsmål ved rationaliteten i denne sammenkobling mellem løn og produktivitet på et tidspunkt, da arbejdsgiverne hjulpet af krisen forlængst har revet forbindelsen over.³²

En aflønning af denne slags vil generelt føre til en forøgelse af udbytningsraten ved at fordelingsforholdet bliver forskudt til fordel for kapitalen. Og det er da også den solidariske lønpolitisk resultat, hvilket bliver tydeligt i tabel 2.

31. Den solidariske lønpolitikens indhold og virkemåde diskuteres også af Peter Søndergård, Løndifferentiering og overenskomst, i: Politiske arbejdstekster, 11-12, dec. 1977, men under en lidt anden synsvinkel. I modsætning til den fremstilling, som vi giver her, fremhæver PS, at overgangen til de produktivetsfremmende lønsystemer er en alvorlig hindring for gennemførelsen af den solidariske lønpolitik (s. 89). Anvendelsen af produktivetsfremmende lønsystemer fører efter vores opfattelse ikke til, at fagbevægelsens samlede lønpolitik må karakteriseres »differentieret« i modsætning til »solidarisk«, snarere tværtimod.
32. Det bevægelige lønsystem, den decentrale lønfastsættelse, eller minimallønsystemet blev allerede fra tressernes begyndelse lagt for had af de borgerlige økonomer og politikere, som en væsentlig kilde til periodens inflationsproblem, og som en hindring for en effektivisering af statslige indkomstpoltiske foranstaltninger til lønstyring. Arbejdsgiverne har under hele højkonjunktoren imidlertid støttet fagforeningernes kamp for dette lønsystem, fordi det muliggør en effektiv arbejdskraftallokering. (Derimod har arbejdsgiverne hele tiden bekæmpet pristalsreguleringen). I løbet af de første kriseår 1974-77 har arbejdsgiverne foranstaltet et angreb på dette lønsystem, ikke blot for at mindske lønpresset og fjerne de »legale« kampmuligheder, som systemet giver, men også for på længere sigt at disciplinere og svække de fagforeninger, som hidtil har været stærke som følge af den nødvendighed, som minimallønsystemet skaber for en vis aggressiv eller militant fagforeningspolitik.

Tabel 2:
Reallønsudvikling og produktivtetsudvikling (industrien).

Stigning i procent i forhold til foregående år og index med 1964 = 100.

| År | Realløns- stigning | Produktivi- tetsstigning | Realløn | Produktivitet |
|------|-----------------------|-----------------------------|---------|---------------|
| | | | index | index |
| 1959 | – | 6.2 | 81 | 76 |
| 1960 | 3.8 | 3.4 | 84 | 78 |
| 1961 | 8.2 | 6.4 | 91 | 84 |
| 1962 | 1.9 | 5.7 | 93 | 88 |
| 1963 | 3.6 | 3.9 | 96 | 92 |
| 1964 | 4.3 | 9.1 | 100 | 100 |
| 1965 | 5.4 | 1.3 ¹ | 105 | 101 |
| 1966 | 4.3 | 6.1 | 110 | 108 |
| 1967 | 2.3 | 10.8 | 112 | 119 |
| 1968 | 3.3 | 10.4 | 116 | 132 |
| 1969 | 8.2 | 9.2 | 126 | 144 |
| 1970 | 4.3 | 7.7 | 131 | 155 |
| 1971 | 8.3 | 8.1 | 142 | 167 |
| 1972 | 4.8 | 8.9 | 149 | 182 |
| 1973 | 5.7 | 5.6 | 157 | 192 |
| 1974 | 3.5 | 4.6 | 163 | 201 |
| 1975 | 9.1 | 7.7 | 178 | 217 |
| 1976 | 2.0 | 6.1 | 181 | 230 |
| 1977 | ÷ 0.9* | | 180* | |

Kilde og beregningsmåde se bilag s. 55ff.

1) jvf. bemærkningerne i bilaget om produktivtetsberegningen.

* estimeret udvikling – jvf. bilaget.

Produktivtetsstigningerne overstiger langt reallønsstigningerne.³³ Lønudviklingen formår ikke at fatholde en konstant udbytningsrate.

33. Tilsvarende resultater omkring forholdet mellem produktivtets- og lønudvikling ses i P. Dencik, *Solidarisk Lønpolitik*, i: *Arbete, kapital och stat*, 1974 og hos Phelps Brown, som for Sveriges vedkommende har beregnet denne udvikling for hele dette århundrede og finder, at produktivteten konstant har ligget over reallønsstigningen. Jfr. *International Economic Journal* 1973.

Det er naturligvis umuligt at udskille den solidariske lønpolitik som eneste årsag til denne konkrete udvikling, idet en lang række af de ovennævnte faktorer også må indgå i forståelsen af udviklingen. Det er derfor mere korrekt at betragte tabellen som udtryk for virkningen af den specielle kooperative lønpolitik, hvori den solidariske lønpolitik ikke blot er den overenskomstpolitiske, taktisktekniske del, men hvor den også danner det langsigtede politiskideologiske element.

I praksis gennemføres bindingen mellem løn og produktivitet, således at hovedorganisationerne ved begyndelsen af overenskomstforhandlingerne udarbejder et fælles grundlag for vurderingen af produktivitetsudviklingen i den forløbne periode. Når denne fælles rationalitet (som er et forhandlingsresultat og ikke engang i deres selvforståelse et objektivt mål) er etableret, kan de egentlige forhandlinger om den samlede lønstigning indledes, dvs. fordelingen af produktivitetsstigningen mellem kapital og arbejde. Den fastlagte gennemsnitlige produktivitetsstigning danner grundlaget eller rammerne for overenskomstforhandlingerne, og det er vigtigt at fremhæve, at den solidariske lønpolitik medfører, at alle fagforeningsmedlemmer forlanger hhv. får ensartede lønforhøjelser, da de forskelligartede krav fra fagforeningerne jo transformeres til ensartede krav af den centrale fagbevægelses forhandlingsorganer. Lønforhøjelserne er således uafhængige af enkeltkaptalers virkelige produktivitetsudvikling og kun i overensstemmelse med den gennemsnitlige udvikling.

Ved fremstillingen af de forskellige elementer i denne reformkapitalistiske model kan det let i den sammentrængte, og ikke historisk udfoldede form, der her har fået, ske, at modellen fremtræder mere gennemtænkt, reflekteret i sine forskellige økonomiske og politiske konsekvenser, end den faktisk er. Der kan ganske vist trækkes eksempler frem på, at Socialdemokratiet og fagbevægelsen arbejder og tænker i sådanne styringsmodeller³⁴, men meget tyder på, at det danske Socialdemokratis politiske og økonomiske strategier snarere er bestemt af de dagsaktuelle krav og den aktuelle situation. Imidlertid er det vigtigt at forstå den reformkapitalistiske strategi i sin »rene« form, fordi stadig flere elementer af denne udbyggede model finder vej til selv danske venstrefløjssocialdemokraters lønkamre og i en vis udstrækning tilsyneladende har fagbevægelsens bevågenhed – det gælder f.eks. de sidste års udspil fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. Derfor vil vi kort prøve at se på den »svenske model« eller arbejdsmarkeds- og lønpolitik hvor disse elementer er udviklet renere. En svensk LO-økonom, Anders Leion, har beskrevet den svenske model på følgende måde:

34. Jvf. f.eks. DASFs »betænkning fra lavtlønsudvalget« p. 63 her taget fra Peter Søndergård, Løndifferentiering og overenskomst, i Politiske arbejdstekster nr. 11, 1978.

»Det var statens opgave med skatte- og kreditpolitik at holde den totale efterspørgsel...inden for økonomiens produktionsformåen. Dette måtte dog ikke indebære, at alle virksomheder skulle kunne finde afsætning for deres produkter. I så fald ville efterspørgslen blive så høj, at den efterfølgende almene prisstigning ville føre til at også foretagender med de højeste omkostninger kunne sælge deres produkter...

Man måtte føre en sådan politik, at ikke alle igangværende virksomheder kunne overleve. Det ville medføre virksomhedsnedlæggelser og driftsindskrænkninger og dermed også arbejdsløshed... Det var imidlertid ikke tilstrækkeligt at staten førte en ud fra disse synspunkter fornuftig økonomisk politik. Hvis de ansatte i de ikkeprofitable virksomheder hellere ville sænke deres løn end flytte til andre arbejdspladser, så ville denne politik umuliggøres. Virksomhederne måtte derfor presses fra to sider: dels gennem at efterspørgslen blev holdt tilbage, og dels ved at lønningerne pressedes op, uanset hvilken profitabilitet en bestemt branche eller virksomhed blev drevet med. Derigennem skulle det almene gevinstniveau blive så lavt, at højomkostningsvirksomhederne blev tvunget til lukning...« Herved blev »de mest profitable virksomheder gavnet: på trods af at de i mange tilfælde ville have muligheder for at bære mere end de gennemsnitlige lønstigninger blev der ikke rettet større lønkrav til dem end til de svage virksomheder. Følgen blev naturligvis, at disse foretagender fik meget høje gevinster.

Disse gevinster var både noget velkomment og et problem. Efter som hensigten bl.a. var at fremme strukturændringerne – for derigennem at øge indkomsterne og sikre arbejdspladserne – var de høje gevinster et godt middel til at finansiere... udbygningen af de produktive virksomheder. Men det førte også til, at arbejderne i disse virksomheder måtte betale ekspansionen ved at afstå fra mulige lønforhøjelser...«³⁵

Den solidariske lønpolitik strukturrationaliserende virkninger skaber imidlertid et problem. Da lønpolitikken virker rationaliserende, skaber den samtidig arbejdsløshed, fordi produktivitetsudviklingen for så vidt den også er en produktivkraftudvikling, forøger kapitalens organiske sammensætning og dermed tendentielt formindsker beskæftigelsesgraden. Denne arbejdsløshedsskabende virkning betyder, at fagforeningerne sætter en ydre forudsætning op for at følge en solidarisk lønpolitik, nemlig at den til en hver tid siddende regering fører fuldbeskæftigelsespolitik. På grund af den organisatoriske sammenhæng mellem fagforeningerne og Socialdemokratiet lader denne ydre forudsætning sig bedst opfylde når regeringen er socialdemokratisk. Hermed fremtræder to direkte virkninger af en socialdemokratisk regeringsmagt: for det første en lønudvikling, der halter bagefter produktivitetsudviklingen, og for det andet

35. Anders Leion, Den Svenska Modellen, Stkh. 1974 p. 44-45.

en aktiv fuldbeskæftigelsespolitik, som ikke kun er uproduktiv anvendelse af arbejdskræfterne. I Sverige har man således meget tidligt udarbejdet denne nødvendige forudsætning under betegnelsen aktiv arbejdsmarkedspolitik.

I relation til arbejdskraften indeholder dette politikfelt tre elementer: geografisk mobilitet, erhvervs-mæssig mobilitet dvs. omskoling, og nødarbejde. I relation til kapitaldannelsen indeholder arbejdsmarkedspolitikken en særlig form for konjunkturinvesteringskontrol gennem konjunkturudligningsfonden. Virksomhederne betaler i opgangsårerne en vis del af overskuddet og kan så i nedgangsperioder modtage tilskud, hvis arbejdsmarkedsrådet finder det rimeligt, dvs. at der er tale om investeringskontrol i den forstand, at man vurderer, om investeringer udnyttes til at fremme produktivitet og rationalisering.³⁶

Med denne gennemgang af den solidariske lønpolitik som centralt element i fagbevægelsens samlede lønpolitik og den (begyndende) aktive arbejdsmarkedspolitik som væsentlig forudsætning for den kooperative fagforeningspolitik, har vi angivet de to hovedelementer, som for en lang periode overflødiggjør en selvstændig statslig indkomspolitik, forstået som indgreb i arbejdskontrakten. Vi betragter således gennemgangen af den solidariske lønpolitik og den statslige arbejdsmarkedspolitik her som en nærmere indholdsbestemmelse af det, som vi i indledningen kaldte »rammestyring«. Denne rammestyings elementer og sammenhængen mellem dem er et særligt skandinavisk fænomen og er dermed også helt centrale bestanddele af den socialdemokratiske formede kapitalisme. I summarisk form kan man fremdrage følgende karakteristiske træk:

- a) stærkt centraliserede lønforhandlinger.
- b) en arbejdsretlig regulering, som indebærer, at de fleste konflikter transformeres til forhandlings- og mæglingsspørgsmål. Der er generelt tale om få strejker i international målestok. For Danmarks vedkommende er en del af disse strejker ydermere illegaliseret som »vilde« på grund af fredspligten.
- c) solidarisk lønpolitik som dominerende lønpolitisk mål i fagbevægelsen. Den solidariske lønpolitik fremmer en lønudligning mellem de forskellige arbejdergrupper. Samtidig fungerer den gennem lønsystemer, som binder lønudviklingen til produktivitetssudviklingen, hvorved myten om den retfærdige løn styrkes samtidig med, at udbytningsraten kan forøges.

36. Om den svenske kapitalakkumulations udvikling efter 1940 se Povl A.Hansen og Lennart Söderlund, Kapitalutvecklingen i Sverige, i Tekla 3/4, Lund 1977. Heri gives også en fremstilling af arbejdsmarkeds- og strukturpolitikens udvikling, samt en analyse af årsagerne til den »den svenske models« sammenbrud og den nuværende krise i Sverige.

- d) fuld beskæftigelse som det vigtigste mål for statens konjunkturpolitik, der bl.a. gennemføres via arbejdsmarkedspolitikken, hvor arbejdskraftens faglige og geografiske mobilitet forøges. Fuldbeskæftigelsesmålsætningen betyder også, at inflationsraterne generelt bliver større i de skandinaviske lande.
- e) for Sveriges vedkommende er der ydermere tale om investeringskontrol som arbejdsmarkedspolitisk middel og som et led i en strukturrationaliseringspolitik.

Hele denne struktur har eller får en altafgørende betydning for profitproduktionen. Den gør det muligt at holde reallønnens stigningstakt under produktivitets stigningstakt. Det betyder, at man langt hen ad vejen har »løst« kapitalismens grundlæggende modsigelse mellem arbejds løn og profit: de vokser begge samtidig, omend profitten vokser hurtigst. Så længe denne mekanisme virker, er enhver yderligere lønregulering ikke alene overflødig, men også politisk skadelig. Mekanismen virker dog ikke altid, hvor fejlen for så vidt ikke ligger i strukturen som sådan, men i de ydre betingelser for dens effektivitet, som kort fortalt er eksistensen af en økonomisk vækst, dvs. en gunstig akkumulationstilstand. Når de ydre rammer forandres, når der forekommer en økonomisk afmatning og endnu værre når der forekommer krise, trues en række af de nævnte strukturelle former også af opløsning, samtidig med at deres effektivitet mindskes. Under krisesituationen i dag er udviklingstendenserne i de anførte punkter a-d vendt fuldkommen om: der er nu et voksende pres for mere decentrale lønforhandlinger, der er et stærkt voksende antal strejker og også tale om et pres mod selve den retlige regulering af arbejdsmarkedet (kamp mod arbejdsretten), der er tale om en begyndende opløsning af den solidariske lønpolitik og måske også voksende spredning i arbejds lønningerne og endelig har inflationsbekæmpelse fået prioritet over den fulde beskæftigelse som konjunkturpolitisk målsætning. Dermed er muligheden for ramkestyring ikke længere til stede, og indkomstpolitikken bliver statens svar.

Vi skal i det efterfølgende afsnit uddybe denne sammenhæng mellem konjunkturbevægelse og indkomstpolitik.

7. Den indkomstpolitiske udvikling

Det er flere gange ovenfor blevet fremhævet, at det er afgørende at analysere de statslige politikformer i deres akkumulationsmæssige sammenhæng. Fastholdes den konkrete statslige økonomiske politiks fundamentale afhængighed

af kapitalens akkumulationsbevægelse ikke, bliver alle statslige indgreb, trods deres forskellige formål og indhold qua deres form forskelsløst kategoriseret som indkomstpolitik fra indgrebet i dagbladskonflikten i 1908, over truslen om indgreb i overenskomsten i 1925 til de talrige indgreb mod slagteriarbejderne i 50'erne og tresserne. Den komparative politologi kan fejre nye triumfer i sammenligningen mellem Kanslergadeforliget, indgrebet i 1956 og Helhedsløsningsen i 1963.

Men ydermere betyder en sådan tilgang, hvor man ikke fastholder denne sammenhæng, at man mister muligheden for en mere præcis afgrænsning af nødvendigheden i og grænserne for en statslig indkomstpolitik og dermed i et større perspektiv afskærer sig fra vurderinger af dens potentialer som led i en statslig kapitalstabiliseringspolitik. Vi vil derfor i dette sidste afsnit dels udbyde bindingen af indkomstpolitikken som lønpolitik til problemerne i selve kapitalakkumulationen, altså se på lønnens betydning i akkumulationsprocessen. Dernæst diskuteres den indkomstpolitiske udvikling siden tressernes begyndelse ved at undersøge nogle af de centrale indkomstpolitiske initiativer ud fra den forudgående diskussion.

Hvis vi ser den almene formel for kapitalens kredsløb, $P - V_{Pn}^{AK} \dots$ Produktionsproces... $V' - P'$, som et udtryk for de forskellige metamorfoser kapitalen må gennemløbe i sin reproduktions- og akkumulationsproces, så optræder lønnen her i to forskellige funktioner, nemlig dels som omkostningsfaktor for kapitalen i den første metamorfose, hvor en del af pengekapitalen forvandles til produktiv kapital gennem købet af varen arbejdskraft på arbejdsmarkedet (P-A), dels som konsumfond for arbejderne for hvem dette led i den første metamorfose blot er det første led i hans egen cirkulation ($A - P - V$), der indeholder hans konsumtion og dermed reproduktion. Mens således det *første led* i denne såkaldte »lille cirkulation« indgår i kapitalens kredsløb, så falder det andet led – forvandlingen af lønnen til konsumtionsmidler – uden for selve kapitalkredsløbet, men optræder overfor kapitalen som arbejderklassens samlede efterspørgsel efter konsumtionsmidler. I disse to funktioner optræder lønnen også i den borgerlige økonomisk-politiske debat og dermed også i den statslige politikformulering – omend den indre sammenhæng med kapitalens reproduktions – og akkumulationsproces forbliver uforstået. Alt efter akkumulationens cykliske forløb er det således lønnen som omkostningsfaktor eller lønnen som efterspørgselsfaktor med deraf afledede virkninger for den samlede økonomi, der rykker i focus som grunden til at gennemføre en indkomstpolitik, selv om betingelserne for kapitalakkumulationen fremtræder som vidt forskellige.

Politikfeltet er således alment bestemt til stadighed indgreb overfor lønudviklingen, men akkumulationscyklens forløb giver indgrebene forskelligt tyngdepunkt og sigte.

a) Indkomspolitik med udgangspunkt i lønnen som efterspørgselsfaktor

Under den langvarige opgangskonjunktur i tresserne er det altovervejende lønnens funktion som efterspørgselsfaktor, der er det centrale debatpunkt og problem for den statslige politikudformning, og kun i formidlet form lønnen i dens funktion som produktionsomkostningsfaktor for kapitalerne.

Den vedvarende vækst i akkumulationen muliggør en vækst i reallønnen uden at denne skaber begrænsninger i betingelserne for profitproduktionen og akkumulationen – og dette så meget desto mere som udviklingen er kendetegnet ved en produktivitetsudvikling, der er større end lønudviklingen (jfr. afsnittet om solidarisk lønpolitik) og akkumulationen er båret af en kraftig arbejdsintensivering.

Den økonomiske vækst er imidlertid ledsaget af en stadig voksende inflation og for den danske situation yderligere af et tiltagende problem med betalingsbalanceunderskud.³⁷

Den statslige politik forholder sig til disse generelle, nationale økonomiske problemer, og her bliver efterspørgselseffekten af lønudviklingen det centrale anknætningspunkt i forsøget på at mindske det private konsum og på den måde lægge en dæmper på inflationen og rette op på betalingsbalancen. P.g.a. de arbejdskraftallokeringsproblemer, som den fulde beskæftigelse skaber i en fase med ekspansiv kapitalakkumulation, var en statslig indkomspolitik – omend nok et tænkeligt redskab – ikke nogen hensigtsmæssig indgrebsform, og da der heller ikke var profitproduktionsproblemer i generel forstand heller ikke nogen nødvendig indgrebsform. Den ønskede effekt søgtes derfor realiseret ved anvendelsen af de »klassiske« indgrebsmidler fra den keynesianske anticykliske interventionspolitik: finans- og delvis pengepolitikken.

I forbindelse med mindre internationale tilbageslag i kapitalakkumulationen, der også rammer Danmark og får en stadig voksende betydning p.g.a. synkroniseringen af krise- og akkumulationscyklen imellem de forskellige lande, opstår der økonomisk-politiske situationer, hvor også lønnen som omkostningsfaktor får akut betydning p.g.a. de indsnævrede internationale konkurrencevilkår. Sammenfaldet mellem voksende inflation, voksende betalingsbalanceproblemer og så egentlige profitproduktionsproblemer betyder, at der i disse situationer gennemføres eller forsøges gennemført

37. I forbindelse med inflationsdiskussionerne rykker lønnen som omkostningselement i focus – specielt i cost-push diskussionen, men her netop i formidlet form. Altså ikke i form af begrænsning af enkeltkapitalernes profitproduktionsbetingelser, men i relation til konkurrencen om afsætningen (altså profitrealiseringsproblem) især på verdensmarkedet og således snævert forbundet med betalingsbalanceproblemet.

statslige indgreb af egentlig indkomstpolitisk art. (Det drejer sig om 1963, 1967/68 og 1970).

Men med disse undtagelser, som vi skal behandle mere indgående nedenfor, fastholdes den socialdemokratiske reformkapitalistiske model, hvor den egentlige styring af lønudviklingen varetages i ekstrastatlig regi gennem den kooperative fagforeningspolitik gennem hele 60'ernes opgangs-konjunktur.

b) Indkomstpolitik med udgangspunkt i lønnen som omkostningsfaktor

I og med omslaget i akkumulationsbetingelser i 1973/74, hvor den begyndende internationale krise også sætter sig igennem overfor den danske kapital, sker der også et omslag i den statslige politik overfor lønudviklingen. Trods en vækst i produktiviteten, der til stadighed ligger over udviklingen i reallønnen, betyder de skærpede internationale konkurrencevilkår og den forringede profitabilitets-situation, at økonomisering med omkostningselementerne – og her først og fremmest lønomkostningerne – fra at være en permanent bestræbelse bliver en livsnødvendig betingelse for kapitalen. For den statslige politik betyder dette en vending på to punkter: Dels et omslag i den traditionelle keynesianske anti-cykliske politik, hvor den begyndende krise nu ikke mødes med en ekspansiv finanspolitik, men hvor man p.g.a. 'inflationsekspllosion' og betalingsbalance-problemer foretager begrænsninger på de offentlige budgetter, stramninger af pengepolitikken og begrænsninger i massekonsumet.

Dels forsøger man direkte eller indirekte nu at virke ind på lønnen som omkostningselement i produktionen: I første omgang med subsidiepolitik til kapitalerne til nedbringelse af lønomkostningerne og ved gennem skattepolitiske lettelser i indkomstbeskatningen at skabe baggrunds-betingelser for opbremsning i lønudviklingen, men i næste omgang, som vi skal se, i form af statslig lønpolitik og styring, indkomstpolitik.

Med krisen bryder således den socialdemokratiske reformkapitalistiske model sammen. Dens fundamentale grundlag, nemlig den fulde beskæftigelse og en stadig voksende realløn, der under den kooperative fagforeningspolitik ikke antaster kapitalens akkumulationsbetingelser, bryder sammen. Krisens realitet tvinger staten til at opgive den fulde beskæftigelse som et umiddelbart styringsmål og under indtryk af de stadige voksende kapitalkrav om sænkning af (løn)omkostningerne sker der en vending mod et i teoretisk forstand neoklassisk økonomiskpolitisk instrumentarium: Ydre statslig lønbegrænsning, pres på fagbevægelsen i overenskomstafslutningen og accept af reservearméen som nødvendig for at kapitalen skal komme ud af sin profitabilitetskrise.

Under stadig bibeholdelse af en række fundamentale elementer fra den socialstat, der er opbygget under socialdemokratiets auspicer bliver indkomstpolitikken rammen om denne nye politik.³⁸

Vi har indtil nu forsøgt at vise, at arbejdslønnens betydning for kapitalen og staten varierer med akkumulationsprocessens udvikling, fordi arbejdslønnen altid optræder dobbelt: som efterspørgselsfaktor (arbejderklassens massekonsum og dermed reproduktion) og som omkostningsfaktor. Det betyder også, at den gennemførte eller ønskede indkomstpolitik er forskellig i 1970'erne og 1960'erne, på trods af, at der formæssigt er tale om en og samme politik. Dette skal vi nu undersøge ved en gennemgang af nogle konkrete indgreb/indgrebsforsøg.

1. Indkomstpolitikken i 1960'erne

Kombinationen af den solidariske lønpolitik, produktivetsbindingen, den statslige finans- og pengepolitik's anticykliske effekter og den danske kapital's akkumulationsforløb og verdensmarkedssammenfletning mindsker nødvendigheden af en indkomstpolitik med undtagelse af de tilfælde, hvor de akkumulationsmæssige betingelser momentant trues. Indkomstpolitikken er således ikke den strukturelt nødvendige politikform i denne periode. Men i disse enkeltstående tilfælde aktualiseres også problemet omkring lønnen som omkostningsfaktor, fordi den internationale recession, der finder sted omkring indgrebstidspunkterne naturligvis betyder en skærpet konkurrence for de danske kapitaler og dermed profitrealiseringsproblemer.

»Omkostningsproblemet« er netop kun momentant, fordi den generelle tendens i akkumulationsudviklingen i den kapitalistiske verden med hurtigt genoptagne kraftige vækstrater i de centrale økonomier afsvækker det danske »omkostningsproblem«.

I 1962/63 truer et mindre tilbageslag i alle ledende kapitalistiske lande det kraftige opsving som startede i 1959. Dette giver i løbet af 62 et stigende betalingsbalanceunderskud, kraftig inflation (set i forhold til den foregående periode), stigning i ledigheden og i løbet af 1963 stagnation i produktionen.

38. Krisen sætter sig sine umiskendelige spor i *udfyldningen* af de socialstatslige rammer og sikringsystemer. Således sker der jo en løbende forringelse af det offentlige serviceniveau, f.eks. udtrykt som nedskæringer på daginstitutioner, strammere administration af bistandslovgivningen og forringet SU. Men samtidig satser Socialdemokratiet øjensynligt hårdt på at fastholde niveauet på de direkte arbejdsmarkedsforbundne felter (f.eks. omkring fastholdelse af dækningsprocenten for arbejdsløshedsunderstøttelsen, løbende forlængelse af dækningsperioden osv.). Dette antyder, at de mulige legitimitetsproblemer omkring kernegruppen af socialdemokratiske vælgere er afgørende for socialdemokratiets politik.

Samtidig med det voldsomme opsving i den industrielle akkumulation var betingelserne for landbruget blevet forværret, hvilket havde skabt uro blandt landmændene.

De meget høje nominallønstigninger i de to foregående år skabte sammen med den faldende ledighed grundlag for forestillinger om et lønskabt inflationspres. Regeringens (SD og R) første udspil i denne anledning var landbrugsstøtteordninger og finanspolitisk stramning gennem indførelsen af omsætningsafgiften (oms). Men tilbageslaget aktualiserede yderligere indgreb og ved overenskomstforhandlingerne i 1963 greb regeringen ind med en pakkeløsning (Helhedsløsningen) som omfattede landbrugsordning, lønbegrænsning gennem en forlængelse af overenskomsterne, forbud mod strejker og pris- og avancestop.

Fagbevægelsen accepterede det indkomstpolitiske indgreb i et forsøg på at få lagt et loft over de finanspolitiske stramninger. Omsens indførelse året før havde skabt interesse for den disponible realløn (altså for arbejderklassens konsumfond eller umiddelbare reproduktionsniveau), fordi store nominelle lønstigninger i 1961 og 1962 og faktiske reallønstigninger blev til et fald i den disponible realløn på grund af bl.a. denne finanspolitiske stramning. Desuden var viljen til samarbejde i fagbevægelsen også præget af, at fagbevægelsens mål gennem 20 år, fuld beskæftigelse, var nået, og at en socialdemokratisk styring af økonomien synes bedst egnet til at fastholde denne situation. Viljen til samarbejde om en stabil udvikling i lønnen fik sit ypperste udtryk i protokollatet året efter mellem DA og LO, hvor lønnens binding til produktiviteten og begge parters vilje til at holde lønudviklingen indenfor det samfundsmæssigt ansvarlige fastslås. Det fornyede opsving mindsker dog nødvendigheden af opfølgende indkomstpolitiske initiativer.

Ved den internationale recession i 1967/68 aktualiseres de samme problemer blot i et lidt andet regi. Der er en vis stigning i betalingsbalanceunderskuddet, men det er konkret dels de tyske bestræbelser på at eksportere krisen gennem eksportfremstød og dels den engelske devaluering, som foranlediger en tilsvarende dansk aktion i form af en devaluering. Den socialdemokratiske regering forsøger at gennemføre en »følgelovgivning« til devalueringen i form af indefrysning af kommende dyrtidsportioner for at fastholde devalueringens konkurrencefordele.³⁹ Igen er der således tale om en reaktion på krisen på verdensmarkedet, balanceproblemer (eller forventningen herom) og inflationsfrygt på baggrund af de to foregående års høje nominallønstigninger.

39. Vi ser her helt bort fra alle de parlamentariske problemer omkring »arbejderflertallet« og dermed også hvilken betydning dette måtte have haft for følgelovgivningens udformning og nødvendighed.

VKR-regeringen forsøger gennem den første halvdel af 1968, hvor verdensmarkedskrisen slår igennem i Danmark at gennemføre en indkomstpolitisk løsning efter den tidligere socialdemokratiske linie. Ledigheden begynder at stige voldsomt, men fagbevægelsen har stadig kraft til at tvinge store lønstigninger igennem. Det afgørende er dog, at den nye opgangskonjunktur sætter sig hurtigt igennem på verdensmarkedet. Den trækker Danmark med uden indkomstpolitiske initiativer.

Mens den afgørende grænse eller betingelse for den økonomiske politikformning i tresserne således er det nyskabte grundlag for den nationale akkumulation i slutningen af halvtredserne, den solidariske lønpolitikens fastholdelse af forholdet mellem løn og produktivitet, og verdensmarkedskonjunkturernes generelle opsving, så ændres disse grundlæggende betingelser i halvfjerdsernes begyndelse og dermed forandres grundlaget for politikformningen efterhånden.

2. Indkomstpolitikken i 1970'erne

Tressernes opgangskonjunktur med midlertidige kortvarige afmatningsperioder muliggør en fastholdelse ved den keynesianske anticykliske politik som generelt instrument i den økonomiske politik, fordi profitabilitets- og balanceproblemerne kun stiller sig momentant.

Karakteristisk for 60'ernes indkomstpolitik og forsøg herpå er således, at den forekommer på baggrund af en generel økonomisk opgang i situationer, der er kendetegnet af følgende fire forhold:

- a) en momentan international afmatning
- b) nationale betalingsbalanceproblemer
- c) nationale inflationsproblemer
- d) og et momentant nationalt profitproduktionsproblem – jfr. bilagstabellen om kapitalrentabilitetens udvikling.

Modsat forhindrer halvfjerdsernes stagflation og krise videreførelsen af denne politik, fordi den fjerner dens akkumulationsmæssige grundlag, og fordi den synkronisering af de vigtigste verdensmarkedslandes krisecykler ikke muliggør, at den danske kapital udnytter lempelser i den internationale konkurrencesituation. Det er således kombinationen af svigtet i den nationale akkumulation – som giver sig udtryk i dels faldende profitrate og dels faldende produktiv akkumulation – og den samtidige krise på verdensmarkedet, som stiller hensynet til profitten i centrum for den økonomiske politik.

Venstre-regeringen forsøger i 1974 at gennemføre VKR-regeringens mislykkede forsøg på at føre indkomstpolitik, men står ligesom denne overfor

store legitimitetsproblemer i forhold til fagbevægelsen. Den manglende legitimitet i forhold til gennemførelsen af en politik, der rettes mod lønnen som omkostningsfaktor forstærkes af en utilsløret reaktionær politik på alle andre områder. Regeringen må derfor lade sig nøje med at yde statslige subsidier til kapitalen på samme måde som regeringen gjorde det i 1970.

Ved valget i 1975 op til overenskomstsituationen kommer en socialdemokratisk regering til magten. Der er ingen tegn på opsving på verdensmarkedet, men fagbevægelsen har, tvunget af en høj kampaktivitet på arbejdsmarkedet under den borgerlige regering, lagt op til forholdsvis store lønforbedringer.⁴⁰

Selvom den politisk-økonomiske argumentation bag indgrebet i overenskomsterne entydigt retter sig mod lønnen som omkostning for den betrængte kapital, så får dette første indkomstpolitiske indgreb samme form af konfliktindkapsling og afværgemanøvre i en national katastrofesituation som indgrebene i trediverne og halvtredserne: Arbejdsmarkedets formelle autonomi fastholdes ved ophøjelsen af en mæglingsskitse til lov. Autonomien er imidlertid nu blevet en farce, idet regeringen som grundlag for loven måtte benytte et arbejdspapir fra forhandlingernes begyndelse, da parterne ikke engang havde kunnet blive enige om et mæglingsforslag. I realiteten var der med indgrebet tale om en tvangsmæssig forlængelse af gældende overenskomster med visse ubetydelige ændringer i lønsatserne for de lavestlønnede.

I løbet af 1976 indgås der flere politiske forlig, hvis funktion først og fremmest er at formalisere og videreføre den rensende virkning, som krisen har indledt. Vigtigst er det dog, at de kraftige lønforbedringer, som arbejderklassen på trods af stagnation og begyndende krise havde formået at fastholde fra højkonjunkturrens sidste del, nu begynder at stagnere og vende fra midten af 1975.

Den socialdemokratiske politik er entydigt knyttet til håbet om sandhedsværdien af de mange internationale konjunkturforudsigelser, som på dette tidspunkt forudsiger et opsving i løbet af 1976. Der er for så vidt i den socialdemokratiske selvforståelse tale om en gentagelse af styringsforsøgene fra tresserne, hvor ekspansion og kontraktion i statsfinanserne ligeledes var styret af politikrådgivernes spådomskunst og de internationale statistikkens forsinkede informationer.

Men opsvinget på verdensmarkedet udebliver eller flader i USAs tilfælde ud og situationen forværres ved, at den svenske kapital nu også geråder i krise.

40. Det er uvist om der var tale om en »aktionsplan« mellem SD og fagbevægelsen, der gik ud på, at LO skulle få forhandlingerne til at gå i hårdknude for at lette et socialdemokratisk forlig. Svend Auken antyder en sådan slagplan i Økonomi og Politik nr. 3, 1975 p. 268.

Gradvist ændres Socialdemokratiets opfattelse af situationen og de nødvendige midler til en styring af økonomien: Akkumulationen skal sættes igang på nationalt grundlag, og der skal skabes forudsætninger for, at den danske kapital kan hænge med på et senere opsving, hvor konkurrencen i modsætning til tidligere opsving vil være uhyggeligt skærpet.

I august 1976 afstikker Socialdemokratiet forsøgsvis den nye kurs: Op til overenskomstforhandlingerne i 1977 fastlægges en maximumsgrænse for lønstigningerne i perioden frem til 1979. Den samlede lønsum må ikke stige mere end 6% pr. år.

For så vidt svarer 6%-rammen til de rammer, der gennem 60'erne blev anbefalet af de økonomiske vismænd som »samfundsmæssig ansvarlig« såvel hvad angår den numeriske størrelse som den svævende argumentation. Den afgørende forskel er, at lønudviklingen nu bliver dikteret fagbevægelsen, og at der er et stærkt politisk krav om, at rammen skal overholdes, hvor de borgerlige forsøger at fastholde Socialdemokratiet på en hård kurs overfor fagbevægelsen.

Valget i januar 1977, der skal lette gennemførelsen af indkomstpolitikken ved inden overenskomstfornyelsen at have gjort det til et omfattende politisk spørgsmål, styrker faktisk Socialdemokratiet, og ved overenskomstforhandlingerne tvinger regeringen i første række fagbevægelsen til at acceptere et mæglingsforslag, der formelt holder sig indenfor 6%-rammen. Det blev dog alment antaget, at den samlede lønudvikling sandsynligvis vil følge nogenlunde med prisudviklingen, dvs. blive på ca. 10% og af den grund forkaster arbejdsgiverne også mæglingsforslaget, der dernæst ophøjes til lov på ganske traditionel vis.

Et element i denne indkomstpolitik fortjener dog særlig opmærksomhed, nemlig bestemmelsen om at kun en dyrtidsportion må komme til udbetaling hvert halve år; hvis flere udløses skal de af staten indbetales i ATP-fonden. På trods af denne kluntede ordnings forsøg på at fastholde, at lønarbejderne jo ikke mister noget, men blot får overført en del af lønstigning til pensionsfonden, viser den dog netop helt klart, hvad indkomstpolitikken sigter på: nemlig lønomkostningsreduktion for kapitalen. Udover denne ordning er det ret svævende, hvorledes rammerne skal sikres overholdt, men måske heller ikke så stort et problem, for regering og fagbevægelse overlader stiltiende det endegyldige løntryk til de 200.000 arbejdsløse. I følge »Børsen« d. 13.6.77. er reallønnen faldet ca. 1.5% fra marts 1976 til marts 1977, eller som bladet så forsigtigt udtrykker det: »Man kan roligt karakterisere opbremsningen i lønstigningen som betydelig«.

De sidste års megen sludder om frisættelse af ressourcer og om fremskyn-delse af strukturændringer er nu hørt op: Ressourcerne er blevet friset, nu skal deres pris bare sættes ned.

Slutbemærkninger

Vi kan således sammenfatte vores undersøgelse i følgende punkter, der beskriver en central del af forholdet mellem økonomi og politik i den danske reformkapitalisme.

Vores resultater er:

- at grænserne for den keynesianske regulering modificeres eller forskydes gennem eksistensen af den kooperative fagforeningspolitik, således at sammenbruddet i denne reguleringsform først indtræder med krisen
- at det følger ikke er den fulde beskæftigelse og den ekspansive finanspolitik, men derimod arbejdsløsheden og krisen, der umiddelbart frembringer nødvendigheden af lønindgreb (dette i modsætning til Semmler og Hoffmanns argumentation)
- at en indkomstpolitik, formet som aktiv statslig intervention i løndannelsen, først bliver en nødvendighed i en situation, hvor den kooperative fagforeningspolitik ikke længere fungerer, og hvor den faldende profitabilitet ved overgangen til den nuværende krise tvinger til en reduktion af produktionsomkostningerne – og da først og fremmest lønomkostningerne.
- at efterkrigstiden har været karakteriseret af den paradoksale situation, at netop udviklingen af de politiske forhold, der i den borgerlige indkomstpolitiske debat til stadighed bliver fremhævet som afgørende forudsætning for en effektiv indkomstpolitisk styring, netop har gjort en sådan styring overflødig.
- at den kooperative fagforeningspolitik og den statslige rammestyring udvikler sig konjunkturafhængigt, således at den først kan udfolde sig fuldt ud i et langvarigt opsving, men ødelægges i krisen. Betingelserne for deres genoplivelse forbliver imidlertid i vid udstrækning intakte under krisen, idet indgrebene under kriseforløbet indpasses i den historiske form, der formelt fastholder og understreger arbejdsmarkedets autonomi og kontraktforholdets gyldighed.
- at den arbejdsdeling, som Socialdemokratiet og fagbevægelsen videreudviklede i løbet af tresserne, muliggjorde akutte statsindgreb mod lønnen, forudsat at regeringen var socialdemokratisk, således som det også i almindelighed fremhæves i den indkomstpolitiske debat. Det afgørende er imidlertid, at krisen tendentielt ophæver arbejdsdelingen, hvorved der skabes en gensidig ansvarlighed for den økonomiske politik mellem den faglige og den politiske arbejderbevægelse. De sidste års statslige indkomstpolitik fremkalder dermed en række problemer. Fagbevægelsen bliver gjort ansvarlig – ikke bare for en akut krisepolitik, som skal fordele et momentant tilbageslags virkningen som i tresserne, men for en eksplicit lønstyring, der

i realiteten lader hånt om autonomien på arbejdsmarkedet og tendentielt forhindrer fagbevægelsen i at opfylde sin funktion som varetager af arbejdernes reventuildeinteresser

- at denne udvikling i første omgang har ført til en generel politisk og faglig passivitet og opbakning bag de reformistiske positioner. Og at den kun på lang sigt, hvis krisen varer ved og opsvinget udebliver, rummer mulighed for en opbrydning i disse positioner
- at Socialdemokratiet og fagbevægelsen i forbindelse med et evt. kommende opsving efter års lønstyring og krise igen vil søge mod positioner, der muliggør en rammestyring med kooperativ fagforeningspolitik, evt. suppleret med nye styringsinstrumenter i form af ØD, fondsdannelser osv.
- og at diskussionen af kampen mod reformismen derfor må tage sit udgangspunkt – ikke i den nuværende indkomstpolitisk uhyrlighed eller det kommende indgrebs svigagtige karakter – men i undersøgelsen af udviklingsbetingelserne for denne kamp, dvs. af reformismens materielle grundlag, en velfungerende akkumulationsproces.

BILAG

Vi har i Bilagstabellen angivet det basismateriale, vi har arbejdet med i beregningerne af kapitalrentabiliteten og dens elementer og i beregningerne af produktivtets- og reallønsudvikling.

Kilderne til basismaterialet er: Statistisk oversigt 1948-1959; Statistisk ti-årsoversigt 1967, 1970, 1973, 1975 og 1977; Statistiske Efterretninger nr. 1, 2 og 3 1978 samt Index og konjunkturoversigt i Erhvervsbladet fra 16/2 1978.

Kommentarer til de enkelte beregninger:

Produktivtetsudviklingen er beregnet som væksten i forholdet mellem industriens bruttofaktorindkomst i 1955-priser og det udførte antal arbejdstimer i industrien. P.g.a. ændrede opgørelsesmetoder – jvf. Statistisk ti-års oversigt 1975, s. 25 – er væksten i arbejdstimer fra 1964 til 1965 kunstig stor, og den meget lave vækst i produktiviteten derfor ikke svarende til den faktiske. Beregnet efter samme opgørelsesmetoder som 1964 er væksten i 1965 i produktiviteten 6,3%. Den samme statistiske ændring smitter også af på lønsummens størrelse og de deraf afledte indikatorer og på kapitalintensiteten og -rentabiliteten, hvor specielt udviklingen fra 1964 til 1965 er influeret heraf.

Investeringerne i driftsmidler omfatter maskiner, værktøj og eksternt transportmateriel, samt det der tidligere opgjordes som andet materiel.

Deflatoren, der bruges til beregningerne af investeringerne (og kapitalstocken) i 1955-priser, er udregnet på basis af Nationalregnskabsopgørelserne over bruttoinvesteringer i maskiner, transportmidler m.v. i henholdsvis 1955-priser og løbende priser.

Kapitalstocken, der udtrykker den beregnede teknisk-økonomiske værdi af industriens driftsmiddel anlæg, er beregnet med *udgangspunkt* i den metode, der anvendes hos C.E. Sørensen i »Kreditmarked og industriens ekspansion«, Kbh. 1971. For at eliminere inflationsudviklingen er beregningerne her foretaget som fastprisberegninger. Beregningerne af kapitalstocken i et givet år er her foretaget som:

$$K_n = \left(\sum_{i=n-4}^{i=n} I \times d_n \right) + \frac{1}{2} \left(\sum_{i=n-9}^{i=n-5} I \times d_{n-5} \right)$$

Kapitalstocken i 1965 i faste priser fås altså som summen af investeringerne i perioden 1961-65 i løbende priser deflateret med 1965-deflatoren plus den hal-

BILAGSTABEL:

| År | BFI i industrien Y i mio. | | Arbejds- timer i industrien L i mio | Arbejds- produkti- viteten Y : L | % -vir.- vækst i Y _t : L | Lønsum i mio. W | Løn- kvote W : Y = W | Profit- kvote 1-w | Deflator d |
|------|------------------------------|----------|---|---|---|-----------------------|-------------------------------|-------------------------|---------------|
| | lb. pris | -55 pris | | | | | | | |
| 1949 | 3485 | 4257 | 515.0 | 8.266 | – | 1994 | 0.572 | 0.428 | |
| 1950 | 4108 | 4772 | 555.1 | 8.597 | 4.0 | 2296 | 0.559 | 0.441 | |
| 1951 | 4349 | 4818 | 550.6 | 8.750 | 1.8 | 2540 | 0.584 | 0.416 | |
| 1952 | 4319 | 4586 | 523.4 | 8.762 | 0.1 | 2649 | 0.613 | 0.387 | |
| 1953 | 4719 | 4750 | 527.7 | 9.001 | 2.4 | 2829 | 0.599 | 0.401 | 1.0028 |
| 1954 | 5107 | 5150 | 548.4 | 9.391 | 4.3 | 3073 | 0.602 | 0.398 | 1.0234 |
| 1955 | 5244 | 5244 | 540.7 | 9.699 | 3.3 | 3205 | 0.611 | 0.389 | 1.0000 |
| 1956 | 5467 | 5313 | 528.7 | 10.049 | 3.6 | 3396 | 0.621 | 0.379 | 0.9506 |
| 1957 | 6078 | 5638 | 542.1 | 10.400 | 3.5 | 3684 | 0.606 | 0.394 | 0.9151 |
| 1958 | 6451 | 5873 | 542.6 | 10.824 | 4.1 | 3879 | 0.601 | 0.399 | 0.9098 |
| 1959 | 7374 | 6578 | 572.4 | 11.492 | 6.2 | 4347 | 0.590 | 0.410 | 0.9046 |
| 1960 | 8362 | 7266 | 611.7 | 11.878 | 3.4 | 4951 | 0.592 | 0.408 | 0.8835 |
| 1961 | 9213 | 7657 | 605.9 | 12.637 | 6.4 | 5543 | 0.602 | 0.398 | 0.8445 |
| 1962 | 10529 | 8319 | 623.1 | 13.351 | 5.7 | 6276 | 0.596 | 0.404 | 0.8161 |
| 1963 | 10838 | 8425 | 607.4 | 13.871 | 3.9 | 6694 | 0.618 | 0.382 | 0.7723 |
| 1964 | 12302 | 9415 | 622.2 | 15.132 | 9.1 | 7475 | 0.608 | 0.392 | 0.7554 |
| 1965 | 13586 | 10036 | 654.5 | 15.334 | 1.3 | 8683 | 0.639 | 0.361 | 0.7144 |
| 1966 | 14406 | 10243 | 629.4 | 16.274 | 6.1 | 9588 | 0.666 | 0.334 | 0.6824 |
| 1967 | 15240 | 10612 | 588.6 | 18.029 | 10.8 | 10092 | 0.662 | 0.338 | 0.6675 |
| 1968 | 16868 | 11355 | 570.6 | 19.900 | 10.4 | 10939 | 0.649 | 0.351 | 0.6365 |
| 1969 | 19128 | 12809 | 589.2 | 21.740 | 9.2 | 12568 | 0.657 | 0.343 | 0.6249 |
| 1970 | 21777 | 13550 | 578.6 | 23.419 | 7.7 | 13889 | 0.638 | 0.362 | 0.5934 |
| 1971 | 23158 | 14024 | 554.1 | 25.310 | 8.1 | 15275 | 0.660 | 0.340 | 0.5580 |
| 1972 | 26189 | 15125 | 548.5 | 27.575 | 8.9 | 16955 | 0.647 | 0.353 | 0.5133 |
| 1973 | 29600 | 15725 | 540.2 | 29.110 | 5.6 | 19626 | 0.663 | 0.337 | 0.4875 |
| 1974 | 32500 | 16025 | 526.5 | 30.437 | 4.6 | 23245 | 0.715 | 0.285 | 0.4036 |
| 1975 | 34919 | 14925 | 455.1 | 32.795 | 7.7 | 24484 | 0.701 | 0.299 | 0.3508 |
| 1976 | 40600 | 16140 | 464.0 | 34.784 | 6.1 | 27562 | 0.679 | 0.321 | 0.3361 |
| 1977 | | | | | | | | | |

| Investeringer i driftsmidler i mio. | | Kapital- stock i -55 pris. i mio. | Kapital- inten- sitet | Kapital- renta- bilitet | Timeløn i indust. og hånd- værk i kr. | Forbru- gerpris- index -64=100 | Real- løns- index -64=100 | %-vir. vækst i realløn | År |
|---|-----------|--|-----------------------------|-------------------------------|---|---|------------------------------------|------------------------------|------|
| lb.pris. | -55 pris. | K_t | $K_t : L$ | π | | | | | |
| | | – | – | – | | | | | 1949 |
| | | 1763 | 3.176 | 1.194 | | | | | 1950 |
| | | 1735 | 3.151 | 1.155 | | | | | 1951 |
| | | 1695 | 3.238 | 1.023 | | | | | 1952 |
| 352 | 353 | 1918 | 3.635 | 0.993 | 4.09 | | | | 1953 |
| 393 | 402 | 2057 | 3.751 | 0.996 | 4.28 | | | | 1954 |
| 382 | 382 | 2237 | 4.137 | 0.912 | 4.48 | | | | 1955 |
| 338 | 321 | 2219 | 4.197 | 0.907 | 4.83 | | | | 1956 |
| 458 | 419 | 2317 | 4.274 | 0.959 | 5.10 | | | | 1957 |
| 513 | 467 | 2520 | 4.644 | 0.930 | 5.31 | | | | 1958 |
| 619 | 560 | 2787 | 4.869 | 0.968 | 5.71 | 80 | 81 | | 1959 |
| 771 | 681 | 3176 | 5.192 | 0.933 | 6.08 | 82 | 84 | 3.8 | 1960 |
| 901 | 761 | 3676 | 6.067 | 0.829 | 6.82 | 85 | 91 | 8.2 | 1961 |
| 1096 | 894 | 4063 | 6.521 | 0.827 | 7.52 | 92 | 93 | 1.9 | 1962 |
| 1006 | 777 | 4341 | 7.147 | 0.741 | 8.12 | 96 | 96 | 3.6 | 1963 |
| 1236 | 934 | 4829 | 7.761 | 0.764 | 8.82 | 100 | 100 | 4.3 | 1964 |
| 1388 | 992 | 5212 | 7.963 | 0.695 | 9.86 | 106 | 105 | 5.4 | 1965 |
| 1314 | 897 | 5499 | 8.737 | 0.622 | 11.06 | 114 | 110 | 4.3 | 1966 |
| 1320 | 881 | 5773 | 9.808 | 0.621 | 12.10 | 122 | 112 | 2.3 | 1967 |
| 1228 | 782 | 5825 | 10.209 | 0.684 | 13.53 | 132 | 116 | 3.3 | 1968 |
| 1573 | 983 | 6156 | 10.448 | 0.714 | 15.08 | 136 | 126 | 8.2 | 1969 |
| 1925 | 1142 | 6379 | 11.025 | 0.769 | 16.77 | 145 | 131 | 4.3 | 1970 |
| 2060 | 1149 | 6584 | 11.882 | 0.724 | 19.30 | 154 | 142 | 8.3 | 1971 |
| 2159 | 1108 | 6682 | 12.182 | 0.799 | 21.54 | 164 | 149 | 4.8 | 1972 |
| 2739 | 1335 | 7161 | 13.256 | 0.740 | 24.85 | 179 | 157 | 5.7 | 1973 |
| 3183 | 1285 | 7002 | 13.299 | 0.652 | 29.74 | 207 | 163 | 3.5 | 1974 |
| 2966 | 1040 | 6782 | 14.901 | 0.658 | 35.44 | 226 | 178 | 9.1 | 1975 |
| 3435 | 1155 | 7129 | 15.364 | 0.727 | 39.50 | 247 | 181 | 2.0 | 1976 |
| | | | | | 43.39* | 274 | 180* | ÷ 0.9* | 1977 |

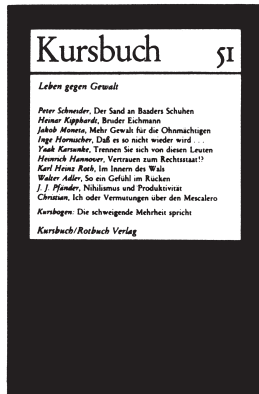
ve sum af investeringerne i perioden 1956-60 deflateret med 1960-deflatoren. Da der imidlertid ikke er sammenlignelighed mellem investeringsopgørelserne før og efter 1953 har denne metode kun kunnet anvendes for perioden 1962 og frem. For perioden 1950-61 er anvendt fastprisberegningerne på C.E. Sørensens kapitalstockopgørelse hos J. Brinch i »Kapitalakkumulationen i Danmark efter 1940, II«, Kbh. 1975 – jvf. i øvrigt bemærkningerne til beregningsproblemerne samme sted.

Kapitalrentabiliteten er beregnet efter flg. formel:

$$pi = Y/L(1-w):K/L.$$

Reallønsindexet er beregnet på basis af den gennemsnitlige timeløn for samtlige arbejdere i industri og håndværk deflateret med forbrugerprisindexet. Indexet er beregnet med basis i 1964. For 1977 er timelønningen estimeret på basis af udviklingen fra 2. kvartal 1976 til 2. kvartal 1977.

For en række af de opgjorte størrelser og mål gælder det, at der i den omhandlede periode er ændret opgørelsesmetode og optællingsgrundlag. Dette giver naturligvis en række formelle, statistiske problemer ved sammenligninger på forskellige tidspunkter. Vores formål med beregningerne overhovedet i tabellen har været at skabe grundlaget for et overblik over de langsigtede *udviklingstendenser*, således som de kan udtrykkes kvantitativt, og ikke at opnå helt statistisk eksakte opgørelser over værdierne i de enkelte år. Vi har derfor i hvert enkelt tilfælde valgt at bruge de nyeste, reviderede tal for at få så lange tidsrækker som muligt opgjort på samme basis.



Kursbuch 52: Utopien - Lust an der Zukunft

Stichworte zum Inhalt:

Unter welchen Bedingungen entstehen Utopien

Was ist utopisches Denken ohne den Glauben an den Fortschritt?

Bilderverbot in der Sozialdemokratie

Die Zukunft der Arbeit

Schule und Universität: utopische Formen des Lehrens und Lernens

Möglichkeiten einer anderen Technologie

Zukunftswerkstätten

Wie wollen wir wohnen?

Die Zukunft der Treue

Was wurde aus den Utopien der Neuen Linken?

Die Lust am Untergang

Udkommer juni 1978.

**Løssalgspris: 28,- kr.
 Abonnementspris: 22,- kr.
 Distribution: KURASJE**

ØKONOMISK KRISE, MASSEARBEJDSLØSHED OG GLOBALSTYRING

ET DILEMMA FOR DEN STATSIGE
REGULERINGSVIRKSOMHED*

Willi Semmler og Jürgen Hoffmann

Indledning

I den videnskabelige diskussion om den økonomiske udvikling i senkapitalismen henholdsvis i det moderne industrisamfund har der indgået forudsætninger, som man troede forlængst var slået fast empirisk. Tyngden og varigheden af krisen i verdensøkonomien 1974-75 stiller nu krav om atter at overveje disse præmisser.

Så længe videnskabelige analyser af den langvarige økonomiske vækst i efterkrigstiden ene og alene drejede sig om undersøgelsen af forandrede økonomiske strukturer, kunne man fastholde tre strukturforandringer i den moderne kapitalisme (eller »det moderne industrisamfund«) i forhold til den »klassiske« henholdsvis »liberale« kapitalisme:

* Denne artikel afsluttedes december 1975

Oversat fra Semmler/Hoffmann, *Ökonomische Krise, Massearbeitslosigkeit und Globalsteuerung. Zu einem Dilemma Staatlicher Regulierungstätigkeit*, i: Rolf Ebbighausen (red.), *Bürgerlicher Staat und Politische Legitimation* (Suhrkamp 1976).

1. Gennem organiseringen af markederne (monopoliseringen) begrænses eller elimineres enkeltkapitalernes priskonkurrence, selvfinansieringsmuligheden øges, og således bliver en langsigtet profitstabilisering mulig;
2. det statsligt institutionaliserede tekniske fremskridt muliggør vedvarende produktivitetstigninger og forhindrer sænkning i enkeltkapitalernes profitabilitet;
3. den statslige regulering af hele systemet og arbejderklassens juridiske og sociale integration i det borgerlige samfund muliggør principielt den interventionistiske beherskelse af økonomisk og socialt konfliktpotentiale.

Disse strukturforandringer, som man både fra borgerlig og fra kritisk side med forskellig vægt påstod gjorde sig gældende i den moderne kapitalisme (vi har taget ovenfor anførte opstilling fra C. Offes, »Strukturprobleme des kapitalistischen Staates«), skulle forklare det fænomen, at det var lykkedes det kapitalistiske system foreløbig igennem lang tid at ekspandere relativt krisefrit. Når der overhovedet var »kriser«, så var det ikke i den umiddelbare samfundsmæssige produktion og reproduktion, men optrådte kun som ledsageproblemer til statsinterventionistiske aktiviteter (legitimationskriser etc.). Selv i de kritiske teorier om legitimationsproblematikken om herredømmet i senkapitalistiske samfund blev det forudsat, at der med »politiseringen af økonomien« ikke blot havde dannet sig rationelle modstrukturer til det naturgroede forløb i byttesfæren, men at også styringskapaciteten i det politiske system ved hjælp af den keynesianske krisestyrings udviklede instrumentarium i det mindste temporært var i stand til at afsvække eller fortrænge modsigelser i den økonomiske reproduktion¹.

Imidlertid gør den *økonomiske* krise, der er indtrådt i Forbundsrepublikken, på trods af tilstedeværelsen af et udbygget instrumentarium af keynesiansk globalstyring og fagforeningernes kooperative politik, denne påstand åbenlyst tvivlsom. Det er et spørgsmål, om den lange prosperitetsfase ikke førte til *strukturelle* forskydninger i den økonomiske produktionsproces, som giver sig udtryk i en skærpet krise i økonomien. Hvis det er rigtigt, er grænserne for det politiske systems styringskapacitet ikke længere kun synlige (henh. formentlig synlige) i påståede eller faktiske ledsageproblemer: *deres ydedygtighed over for selve de udpræget økonomiske konflikter bliver det centrale problem.*

Det dybtgående indgreb, som den økonomiske krise i Forbundsrepublikken betyder for samfundsudviklingen, giver også grund til en genoptagelse af diskussionen om en kriseteori og til det følgende forsøg på at undersøge den

1. Se C. Offe, Strukturprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt/Main 1972, s. 23 f.

økonomiske udvikling i Forbundsrepublikken akkumulationsteoretisk. Idet vi går fra dette forsøg på at betragte den aktuelle krise i denne teoretiske sammenhæng (det vil imidlertid sige at analysere krisen ikke alene som cyklisk nedgang, men også som udtryk for langsigtede strukturforandringer i den kapitalistiske økonomi), vil vi prøve at behandle følgende spørgsmål, der også er relevante for diskussionen om statens funktion:

- Modsvarende en »anarkisk« produktionsmåde en »konturløs« politik², eller udtrykker den modsigelsesfyldte *struktur* i den kapitalistiske krise sig ikke langt snarere i politikens modsigelser?
- Skaber den statslige økonomiske politik betingelserne for et nyt opsving i økonomien, eller forbliver den dominerende kriseløsningsmekanisme ikke snarere *krisen selv*, gennem hvilken der først skabes betingelser for, at denne politik kan få virkning?
- I hvor høj grad har en »aktiv *strukturpolitik*« langsigtede konceptioner, som knytter sig til disse almene krisefunktioner, en sådan virkning, at globalstyringens virkefelt udvides?
- Aktualiserer den økonomiske krise problemet om *samfundssystemets beståen*, eller er den ikke også (og netop) med sine »rensende« og »disciplinerende« funktioner et nødvendigt gennemgangsstadium for systemet og et *stabiliserende* element?

Da vi har opfattet den vigtigste del af det følgende bidrag som en teoretisk og empirisk undersøgelse af krisen, kan her ganske vist kun antydes svarene på disse spørgsmål. Imidlertid mener vi, at selve kriseanalysen skulle kunne angive, i hvilken retning videregående undersøgelser af de ovenfor anførte problemkomplekser kunne foretages.

I *første del* vil vi på basis af allerede offentliggjorte empiriske undersøgelser vise de langsigtede strukturforandringer i Forbundsrepublikkens økonomi, som i *anden del* bliver relateret til krisecyklen. Her vil vi så konkretisere forholdet mellem overakkumulation af kapital og overproduktion af varer. I *tredje del* fremstilles de strukturelle og cykliske årsager til arbejdsløsheden i Forbundsrepublikken^{2a} I den følgende *fjerde del* viser vi de statslige reaktionsformer og deres grænser. I det afsluttende *femte punkt* diskuteres så langsigtede kriseløsningsmodeller, der blev opstillet for at udvide globalstyringens virkefelt.

2. Se C. Offe, Überlegungen und Hypothesen zum Problem politischer Legitimation, og B. Blankes kritik, Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur Analyse der Legitimationsprozesse im politischen System der Spätkapitalismus, begge i: R. Ebbighausen (red.), Bürgerlicher Staat und politische Legitimation, Suhrkamp 1976.

2a. Afsnittene 1-3 er delvist overtaget fra en undersøgelse om krise og arbejdsløshed, som vi offentliggjorde i Prokla 19/20/21, 1975.

1. Forandringen i den vesttyske kapital akkumulationsbetingelser i prosperitetsfasen

I nyere empiriske analyser af kapitalakkumulationens udvikling er der konstateret forandringer af væsentlige betingelser i Forbundsrepublikkens økonomiske vækst, forandringer der havde udviklet sig under prosperitetsfasen og netop blev af betydning for udviklingen i 70'erne. Vi vil først prøve at sammenfatte nogle vigtige resultater af disse analyser: Ifølge undersøgelser af Zschocke, Kowalski m.fl., Kalmbach m.fl., Altvater m.fl., samt Sass³ kan der næsten overensstemmende angives vigtige tendenser for den økonomiske udvikling i 70'erne. *Ifølge disse er kapitalens rentabilitet (profitrate) faldet i 60'erne og har i 70'erne ført til faldende akkumulations- og vækstrater.* Hvor disse undersøgelser har omfattet den samlede historiske udvikling i efterkrigstiden, viser de, at kapitalens usædvanlige produktionsbetingelser efter den Anden Verdenskrig (lav organisk sammensætning, høj merværdirate på grund af lave lønninger og store produktivetsreserver) svandt ind i samme grad, som kapitalen absorberede den industrielle reservearm og dermed ophævede det ydre tryk på lønudviklingen. Arbejderne kunne på grund af knapheden på varen arbejdskraft gennemtvinge højere lønninger og kortere arbejdstid. En stigning i merværdiraten var under disse omstændigheder kun mulig ved, at de beskæftigede arbejdes produktivitet forøgedes; men dette var forbundet med store kapitalinvesteringer, som i det mindste bevirkede en stigning i den tekniske sammensætning, men langsigtet – på grund af manglende værdiforringelse, stadig færre kapitalbesparende innovationer, osv.⁴ – også i kapitalens organiske sammensætning.^{4a} Denne proces førte så til et fald i kapitalens valo-

3. E. Altvater, J. Hoffmann, W. Schoeller, W. Semmler, Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 1. og 2. del i: Kurasje nr. 12 og 13, 1975-76; D. Kalmbach, G. Müller, H. Neuendorff, V. Rödel, W. Vogt, Zwischenbericht zum Projekt »Ökonomische Krisentendenzen im Kapitalismus der Gegenwart«, Starnberg jan. 1974.; R. Kowalski, G. Binus, Th. Friedländer, N. Jacob, E. Rechtsziegler, H. Zschocke, Ökonomische Entwicklung der Bundesrepublik, Frankfurt/Main 1975; D. Sass, Die Untersuchung der Profitrate – Unterschiede zwischen den westdeutschen Industriebranchen nach dem 2. Weltkrieg, Tübingen 1975; H. Zschocke, Kapitalstruktur und -verwertung in der BRD-Industrie, IPW Forschungshefte nr. 2, 1974. Vi skal ikke her gengive den marxiske akkumulations- og kriseteori, som ligger til grund for vores analyse. Se hertil de omfattende arbejder af V. Bader m.fl., Krise und Kapitalismus bei Marx, Frankfurt/Main-Köln 1975; R. Künzel, Die Krisentendenzen der auf den Wert gegründeten Produktionsweise, Afhandling FU Berlin 1974 og R. Schmiede, Grundprobleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie, Frankfurt/Main 1973.

4. For et forsøg på en teoretisk forklaring på profittens fald ud fra denne sammenhæng, se Altvater m.fl., Inflation og kapitalvaloriseringsens krise i: Inflation og krise Forlaget Kurasje 1976, s. 32-40.

4a. Se også Zschocke, op. cit., s. 92.

riseringsgrad, da stigningen i arbejdsproduktiviteten (altså i sidste ende i merværdiraten) ikke mere kunne kompensere for den øgede organiske sammensætning i dens virkninger på profitraten, og desuden modvirkede lønstigninger stigningen i merværdiraten: Siden begyndelsen af 60'erne *er profitraten faldet* – afbrudt af korte opsvingsperioder efter kriserne – medens det *tiltagende indskud af kapital* fra dette tidspunkt samtidig har været en betingelse for stigning i arbejdsproduktiviteten. Dette så meget mere som 50'ernes produktivitetsservert var udtømt.

En vigtig indikator var i disse analyser udviklingen af den i statistikken dokumenterede *kapitalproduktivitet*, som indikerer forholdet mellem levende og dødt arbejde. Denne udvikling i kapitalproduktiviteten kan beskrives nærmere som forholdet mellem arbejdsproduktivitet og kapitalintensitet. Stiger kapitalintensiteten hurtigere end arbejdsproduktiviteten, må kapitalproduktiviteten falde. På den anden side tilegner kapitalisten henh. kapitalen sig ikke det samlede værdiprodukt. Nettoproduktet, som indgår i udtrykket for kapitalproduktiviteten, må altså forringes med den del, der tjener til arbejderens reproduktion (lønandelen). Først gennem denne beregning kan der udvikles et til profitraten svarende udtryk, hvis empiriske tendens tilnærmelsesvis angiver profirateudviklingens forløb.⁵

Vi vil nu følge udviklingen af disse indikatorer for profitraten i 70'erne for af deres bevægelser at kunne drage slutninger med hensyn til forløbet af akkumuleringen og til årsagerne til den skarpe økonomiske krise og arbejdsløsheden. I tilslutning hertil vil vi på grundlag af fremstillingen af cyklen 1966-1974⁶ udvikle sammenhængen mellem almen og periodisk overakkumulation af kapital for således at påvise de konkrete grunde til massearbejdsløsheden i Forbundsrepublikken.

Lad os først sammenfatte de tendenser, der er beskrevet som betingelser for kapitalakkumuleringen i begyndelsen af 70'erne:

1. På grund af den internationale konkurrencesammenhæng, den herskende mekaniseringsgrad og det herskende lønniveau kan en yderligere *kapitalintensivering* (med udtømt arbejds volumen) ikke uden videre undgå: Arbejdsbesparende teknik vil være fremherskende ved nye kapitalanlæg, den

5. Jvf. denne formel for kapitalrentabiliteten:

$$\frac{\text{arbejdsproduktivitet}}{\text{kapitalintensitet}} (1 - \text{lønkvoten}) = \frac{Y/L}{K/L} (1 - w)$$

(hvor brøken udtrykker »kapitalproduktiviteten«).

6. Vi kan ikke støtte antagelsen om en 4-5 årig cyklus; det er snarere en 7-8 årig cyklus med en »mellemkrise«, der er det karakteristiske for Vesttyskland, hvilket også den faste kapitalomsætningsperiode taler for. Vi skal ikke her gå nærmere ind på dette forhold.

organiske sammensætning vil stige yderligere, om end let afsvækket, som det skal blive vist.

2. *Arbejdsproduktiviteten* vil på grund af udtømmelsen af produktionspotentialerne, tendentielt faldende kapacitetsudnyttelse og arbejdernes modstand mod en yderligere intensivering af arbejdet ikke stige i en sådan grad, at de ville kunne kompensere for kapitalintensiveringens virkninger på kapitalproduktiviteten.
3. *Lønudviklingen* vil ikke mildne trykket på profitraten på grund af de forstærkede konflikter i fagforeningsbasis og i virksomhederne, som de meldte sig i slutningen af 60'erne; fra denne side turde der snarere ske en begrænsning af den akkumulerbare profit.

Ganske vist kan vi ikke her føre denne undersøgelse videre, da det nødvendige statistiske materiale, der kunne tjene til sammenligning, endnu ikke foreligger; på den anden side findes der henvisninger til udviklingen i *kapitalproduktiviteten* siden 1971. Således taler »Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung« (den vesttyske pendant til Det økonomiske Råd, o.a.) i sin sidste årsberetning (1974) om en *faldende kapitalproduktivitet*:

»I øjeblikket skulle den potentielle kapitalproduktivitet årlig falde med 1% til 1¼%«⁷. Deraf slutter man: »Skal væksten ikke yderligere bremses, så må nettotilgangen til kapitalstokken, ved samme nedgang i kapitalproduktiviteten, på mellemlang sigt tiltage med 4¼% og bruttoinvesteringerne endda med 5¼%«.

Prøver man engang at se bort fra, at man naturligvis ikke simpelt hen kan påstå, at der er en sådan lineær tendens – endelig skaber krisen jo, som det også skete i 1966/67, ændrede betingelser for akkumulationen – så betyder dette, at en stadigt større *kapital* er nødvendig for at bevirke en uforandret tilvækst til nettoproduktet. Den »marginale kapitalkoefficient« stiger.

Med uforandret arbejdsvolumen kan det reale nettoprodukt kun stige, når den producerede produktmængde forøges ved en stigning i arbejdets produktivitet. Dette kræver imidlertid under de betingelser, der har udviklet sig i Vesttyskland, et forceret indskud af kapital. Forøgelsen af kapitalsammensætningen er da udtryk for stigningen i arbejdets produktivkraft gennem anlæg-

7. Jvf. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftliche Entwicklung (SVR), Jahresgutachten (JG), 1974 (de vesttyske »vismænd«s årsberetning, o.a.), Ziff. 222; i modsætning til DIW-statistikken (Krengel m.fl., Produktionsvolumen und Produktionspotential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1972 og 1973) udtrykker Y hos SVR det potentielle output og ikke faktiske output, som er præget af svingninger i kapacitetsudnyttelsen. Set i forhold til den faldende kapacitetsudnyttelse i 60'erne, må kapitalproduktiviteten altså faktisk være faldet endnu mere.

gelse af nyt maskineri. Faldet i kapitalproduktiviteten udtrykker således, at forhøjelsen af arbejdsproduktiviteten ikke totalsamfundsmæssigt har kunnet udligne de negative virkninger på profitraten, som stigningen i kapitalindskuddet i forhold til det levende arbejde har. Langsigtet sikrer det »tekniske fremskridt« – dette gælder i det mindste i Forbundsrepublikken – altså ikke længere profitabiliteten.

Hvis der altså allerede ud fra denne sammenhæng kan drages slutninger med hensyn til en fortsættelse af tendensen til den faldende valoriseringsgrad i første halvdel af 70'erne, så bestyrkes en sådan antagelse yderligere, når lønudviklingen medtages. Med undtagelse af året 1972 har arbejderne nemlig kunnet forbedre »deres reallønspostition« fra 1970 til 1973: På grund af det overordentlig stærke boom i slutningen af 60'erne var varen arbejdskraft i begyndelsen af 70'erne blevet yderst knap; dertil kom, at ikke blot var arbejdernes objektive stilling blevet styrket, men – begyndende med septemberstrejken 1969 – var arbejdernes kampstyrke og medlemmernes tryk på fagforeningernes lønpolitik forstærket. Tillige var arbejderne blevet mere inflationsbevidste: Den skjulte omfordeling via inflationen – også fra kapitalens side et prekært og på ingen måde »bevidst anvendeligt middel« – kunne ikke lykkes mere, skønt inflationsraten efter 1969 var steget hurtigt. Således forbedredes real-lønspostitionen i begyndelsen af 70'erne.⁸

Profitraten måtte derfor også være trykket af lønudviklingen, selv om der kun var tale om en korrektur af de fordelingsforhold som under opsvinget forandrede sig til ugunst for arbejderne.

En sådan udvikling viser sig også i det økonomiske råds beregninger, når det konstaterer et faldende nettoafkast⁹. Også de faldende investeringskvoter udtrykker denne tendens i valoriseringen.

Den ifølge statistikkens indikatorer konstaterede stigende organiske sammensætning af kapitalen må imidlertid også vise sig i den langsigtede udvikling i den industrielle produktions afdelinger i forhold til hinanden (og dette bliver – som vi senere skal se – af stor betydning for den langsigtede udvikling af arbejdsløsheden i Vesttyskland).

Thi den stigende organiske sammensætning af den samfundsmæssige totalkapital udtrykker sig også i forskellig vækst i de to afdelinger af den samfundsmæssige produktion, produktionsmiddel-sektoren og konsummid-

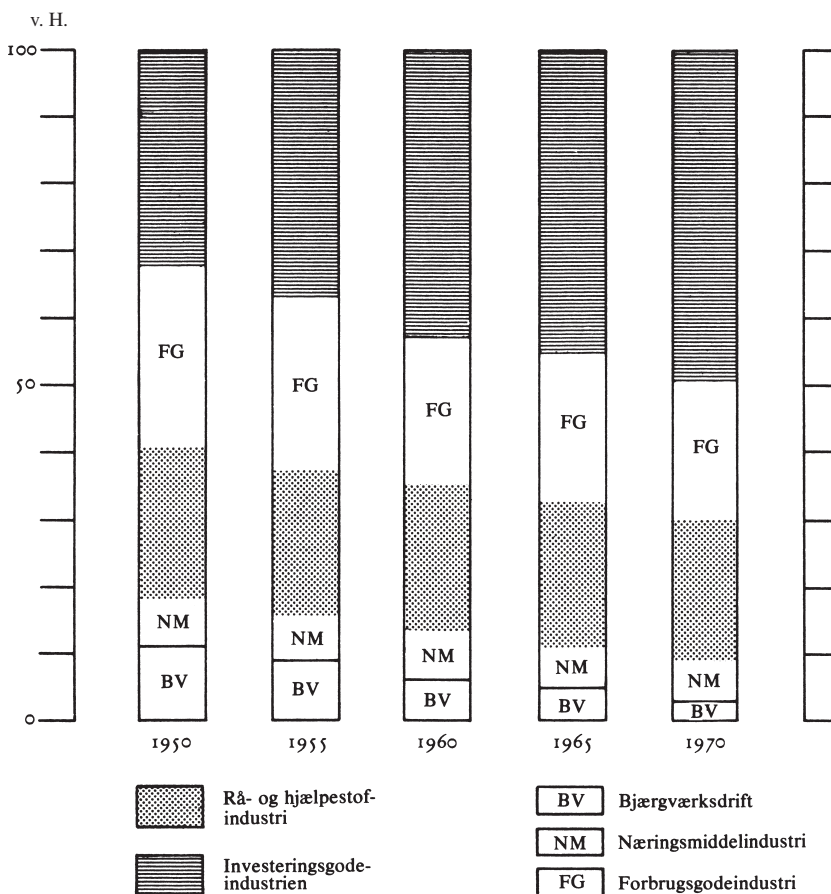
8. Her må man bl.a. tage hensyn til, at SVR sammenligner den faktiske lønstigning med en såkaldt omkostningsniveauneutral lønudvikling, hvor den sidstnævnte regnes ud som bruttonationalprodukter pr. *erhvervsaktiv* for at opgøre *arbejdstagerne* lønspillerum. Jvf. JG 1974, tab. 12 (i teksten).

9. Faldet i nettoafkastet kan dog her kun tages som et meget overfladisk indicium! I denne sammenhæng er de øvrige nævnte indikatorer vigtigere. Jvf. SVR, JG 1974, figur 23; om de faldende investeringskvoter siden 1970, se ifo-Schnelldienst fra 4.3.1975.

delsektoren. En stigende andel af den konstante kapitalandel i forhold til den variable del betyder, når alt kommer til alt, en hurtigere forøgelse af væksten i produktionsmiddelproduktionen over for en mindre vækst i produktionen af konsumvarer. Den hurtigere vækst i produktionsmiddelafdelingen vil vi påvise

Figur 1:
Sektorale strukturfor skydninger i Forbundsrepublikkens industri 1950-1970.

Præsterede arbejdstimer (andele).



Kilde:

R. Kregel o.a., Produktionsvolumen und -potential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, 13. og 15. Folge, Berlin 1973 og 1974.

gennem to indikatorer for Forbundsrepublikken: Væksten af *beskæftigelsesandelen* i investeringsgodeindustrien i forhold til forbrugsgodeindustrien og strukturforandringen i nettoproduktionsomfanget.

a) Af *fig. 1* fremgår det, at andelen af ydede beskæftigelsestimer i investeringsgodeindustrien i forhold til tallene på andre industriområder er steget stærkt. Dette angiver en forskydning i fordelingen af *det samfundsmæssige arbejde i afdeling I's favør*, for så vidt denne afdeling er repræsenteret af investeringsgodeindustriene (maskinfremstilling, transportmiddel-, elektroindustri)¹⁰. Selv om rå- og hjælpestofindustriene tælles med under investeringsgodeindustriene (da de også hører til afdeling I) forandres billedet ikke, da beskæftigelsen der er stagnerende. Stagnationen i beskæftigelsen inden for råvareindustriene skyldes væsentlig den overproportionale produktivetsstigning i denne sektor.

b) Samme tendens kan nu aflæses af strukturforandringen i nettoproduktionsmængden. Ifølge data fra DIW¹¹ stiger her investeringsgodeindustriens andel af værditilvæksten i faste priser fra 1950-1970 fra 27,5% til 36,2%; modsat formindskes forbrugsgodeindustriens andel i det samme tidsrum fra 20,5% til 18,3%. Rå- og hjælpestofindustriernes andel stiger lidt. Da produktivetsstigningen i investeringsgodeindustrien var gennemsnitlig, svarer produktionsforøgelsen her umiddelbart til forøgelsen af arbejdskræfterne, hvilket får den overproportionale stigning i afdeling I til at synes sikret og støtter vores tese om en øget organisk sammensætning med hensyn til afdelingerne i den samfundsmæssige produktion for Forbundsrepublikkens vedkommende.

Ganske vist kunne denne udvidelse i lige så høj grad tilskrives en udvidelse af investeringsgodeindustriens eksportandel. Denne er med 53% i 1960 og 58% i 1970 traditionelt høj i Forbundsrepublikken, men opvejer dog ikke – som det fremgår af tallene – den overproportionale stigning i investeringsgodeproduktionens andel på hjemmemarkedet¹². Samtidig viser disse data investeringsgodeindustriens store afhængighed af verdensmarkedet.

Af vor hidtidige fremstilling – således kan vi sammenfatte – fremgår for den fortsatte analyse af akkumulationsprocessen i Forbundsrepublikken tre strukturkendetegn for den langsigtede udvikling, som også vil vise

10. Investeringsgodeindustrien omfatter ganske vist ikke kun virksomheder, der kan tilskrives afdeling I: således f.eks. transportmiddelindustrien og elektroindustrien, der også fremstiller konsumgoder.

11. R. Krengel m.fl., Produktionsvolumen und Produktionspotential, op.cit., Stat. Kennziffern, 13. og 15. Folge, Berlin 1973 og 1974.

12. Jvf. Ifo-Institut, Strukturdaten über die Industrie, 3. Folge 1960-1972, München 1974, tab. 4.

sig at være relevante for krisens skærpelse og fremkaldelsen af arbejdsløsheden:

1. Kapitalens akkumulation førte i Forbundsrepublikken til en *stigende kapitalsammensætning* og et fald i profitabiliteten, der heller ikke kunne forhindres af det tekniske fremskridt og slet ikke af monopoliseringen.
2. Den fremskyndede akkumulation førte til en *overproportional vækst i afdeling I* (her især i investeringsgodeindustrierne).
3. Den traditionelt *store eksportafhængighed* i netop disse industrier blev i 60'erne endnu større. (Her ses også den – ikke regulerbare – verdensmarkedsafhængighed).

Alt i alt er det således tydeligt, at der til overakkumulationen af kapital også svarer en overekspansion af afdeling I. På den anden side må overakkumulation og overekspansion af afdeling I (hvilket udtrykker det samme forhold) også vise sig i krisen som *overproduktion af varer*. For at kunne forklare denne sammenhæng må vi her ganske vist forlade niveauet for »trendanalysen« og undersøge, på hvilken måde overakkumulationen af kapital viser sig *i cyklen*. Derigennem kan vi foretage formidlingen mellem trendudviklingen og den cykliske bevægelse og fremstille årsagerne til arbejdsløsheden.

2. Cyklisk akkumulation og periodisk overakkumulation i Vesttyskland i 1966-1975 som basis for krisen og arbejdsløsheden

De her kort udviklede tendenser for akkumulationen og den sektorale udvikling skal altså i første omgang kun forstås *som trends*, der slår igennem over et længere historisk tidsrum og – som vi ser – også gælder for 70'erne. Modvirkende tendenser er ikke mere synlige i disse trends, men ophævet i resultatet. Især der der jo heri netop abstraheret fra de »rensende« indflydelser på profitraten, der udvikles af den cykliske kapitalakkumulation, ligesom heller ikke profitraten bliver synlig længere som drivkraften *for cyklen*. Derfor må vi her endnu nærmere udarbejde sammenhængen mellem langsigtet og cyklisk akkumulation på grundlag af det historiske materiale. Ved en sådan undersøgelse er det vigtigt ikke blot at opfatte kapitalen som udlagt pengekapital, der skal valoriseres til en bestemt profirate; med hensyn til den cykliske overakkumulation er det langt snarere af betydning at betragte kapitalen også som produktiv kapital,

som akkumuleret »produktionspotens«, som kapital i *stofflig form*. For med kapitalakkumuleringen vokser ikke blot den udlagte pengekapital, men der sker også en akkumulation af produktiv (fast) kapital, hvis anvendelse og udnyttelse afhænger af den kontinuerlige realisering af den producerede varekapital, kort sagt af *efterspørgslen*.¹³ Overakkumulationskrisen skal derfor ikke blot forstås som overakkumulation af kapital i dens værdiform, men også som periodisk overakkumulation af produktiv kapital i dens stofflige form. De forskellige kapitalformer må altså ved betragtningen af den langsigtede akkumulationsproces og i dens cykliske forløb ikke adskilles fra hinanden – således som dette sker i gængse kriseforklaringer.

Hvordan skal nu denne proces beskrives, som i forløbet af akkumulation frembringer såvel en faldende profitrate som en overakkumulation af produktiv kapital og en overproduktion af varer?

2.1. Lad os først betragte komponenterne for *profitratens* bevægelse siden den sidste krise 1966-67. Krisen som bestemt fase i den industrielle cyklus viste sig først som en dybtgående »renselse« af kapitalens valoriseringsvanskeligheder. Som *virkning af krisen* forbedredes kapitalens valoriseringsbetingelser påny (ved bortskæringen af uproduktive kapaciteter, kapitaldestruktion og værdiforringelse gennem konkurser, relativt prisfald og koncentration/centralisation, løntrykket)¹⁴. Udnyttelsen af den forhåndenværende produktive kapital voksede med den langsomt udvidede efterspørgsel efter produkter fra afdeling I og II i opsvinget, hvilket forstærkedes af de statslige konjunkturprogrammer og indflydelsen på verdensmarkedet. Herigennem samt ved indsættelse af yderligere fast kapital i produktionsprocessen hævedes arbejdsproduktiviteten. Samtidig fandt nye teknologiske metoder anvendelse i produktionen og lettede konkurrencekampen på hjemmemarkedet og på verdensmarkedet¹⁵. Således kan det under opsvinget 1968-69 konstateres, at merværdiraten¹⁶ (udtrykt i løbende priser) stiger som følge af tiltagende udnyttelse af den produktive kapital, tiltagende kapitalintensivering og arbejdsproduktivitet med lønninger, der sakker bagud. Også profitraten hæves igen – til trods for kapitalens voksende sammen-

13. Se hertil Marx' behandling af den produktive kapitalers funktioner, f.eks. i K. Marx, *Das Kapital* Bd. II, Berlin (DDR) 1963, s. 357/ Kapitalen, Rhodos, 2:2, s. 461, og samme, *Das Kapital*, Bd. III, Berlin (DDR) 1964, 15. kap./ 3:2, kap. 15.

14. SVR, JG 1969, Ziff. 50-54; koncentration, centralisering, indførelse af nye produktionsmetoder, ny arbejdsorganisation på basis af værdiforringelsen og kapitaldestruktion i krisen fastslår SVR her som »krisens rensende funktion«.

15. SVR, JG 1969, Ziff. 50-54.

16. Om forholdet mellem lønkvote og merværdirate, se Altvater m.fl., *Kapitalens udviklingsfaser*, op.cit., 2. del, Kurasje nr. 13, s. 61 f.

sætning – over det i krisen fastsatte niveau¹⁷. Under det videre forløb af opsvinget og boom'et blev imidlertid de (også af det økonomiske råd i 1969 fremhævede) skjulte reserver i arbejdsproduktivitetstigningen udtømt: Således faldt stigningstakterne for den samfundsøkonomiske arbejdsproduktivitet fra 7,4% (1968) til 2,9% (1971)¹⁸. Samtidig blev arbejdsmarkedet udtømt og arbejdernes stilling over for kapitalen stærkere. Tilbagegangen i arbejdsproduktiviteten og stigningen i lønningerne fremtvang overgangen til mere »kapitalintensive« produktionsmetoder, hvorved også kapitalens sammensætning steg yderligere (smlgn. punkt 2.2.). Gennemførelsen af lønarbejdernes høje lønkrav i 1970 og 1971 kompenserede i denne fase for et lønefterslæb over for profiternes stigningstakter under opsvinget, på den anden side begrænsede de kapitalens profitmasse på et tidspunkt, hvor profitraten allerede blev trykket på grund af den ovenfor skildrede udvikling. I samme cyklusfase steg endvidere rentesatserne – som følge af de industrielle kapitalers skærpede konkurrence om kredit og på grund af en restriktiv centralbankpolitik – og begrænsede på deres side den industrielle kapital profitmasse¹⁹. Samtidig steg omkostningerne for den cirkulerende konstante kapital: Råstofferne blev dyrere fra 1971-72. Disse forandringer i valoriseringsbetingelserne havde tilsammen et fald i kapitalens profitabilitet til følge. Over for forhøjelsen af profitraten under opsvinget står således i boom'et atter en tendens til tilbagegang.

2.2. Tillige fremtrådte imidlertid opsvinget og den fremskyndede akkumulation også som hurtigt *akkumulation af produktiv kapital*, som opbygning af store produktionskapaciteter. Vi kan følge denne opbygning af kapaciteterne i opsvinget i slutningen af 60'erne gennem de høje nettotilgange til kapitalstokken, som de ses i *fig. 2*.

De høje stigningstakter for kapitalstokken er for det første resultat af det eksplosive investeringsboom i opsvingsårene, for det andet udtrykkes deri, at en stigende indsats af tillægskapital er påkrævet for produktionen af profitten og opretholdelsen af nationalproduktets vækstrate²⁰. Med boomet skærpedes således ikke blot de strukturelle valoriseringsproblemer (smlgn. punkt 2.1.), men der aftegnedes også en *overakkumulation af produktiv kapital* (der også viste sig som »disproportional« udvikling). Den stigende efterspørgsel efter produkter fra afdeling I – som følge af den hurtige ak-

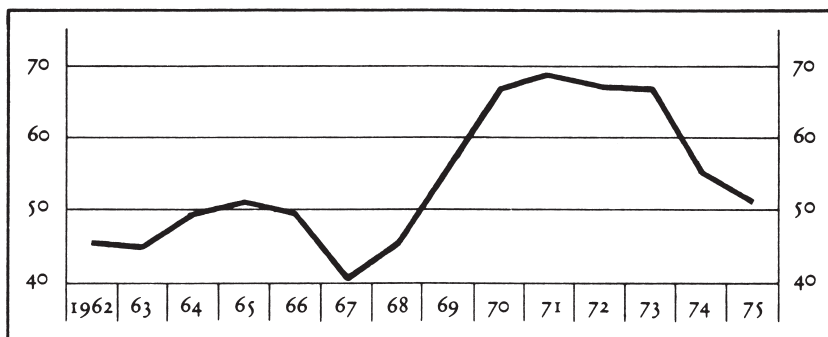
17. Den cyklus, som profitraten (i det omfang denne indikeres af kapitalrentabiliteten) følger i sit forløb, udtrykkes i figur 3 hos Altvater m.fl., Kapitalens udviklingsfaser, op.cit., Kurasje nr. 13, s. 34.

18. SVR, JG 1974, tab. 12 (i teksten).

19. Se SVR, JG 1974, figur 29.

20. Jvf. også SVR, JG 1974, Ziff. 22.

Figur 2:
Nettotilgang til kapitalstokken.
Logaritmisk målestok.



Kilde:
Sachverständigenutachten 1974, Figur 31.

kumulation og anlæg af fast kapital – var ikke blot kendetegnet ved den hurtigere udvidelse af afdeling I, men der blev også i begge afdelinger af den samfundsmæssige produktion opbygget kapaciteter i form af produktiv kapital, hvis anvendelse og udnyttelse også afhænger af *efterspørgselens* kontinuerlige udvidelse. Dermed forstærkede anvendelsen af nye tekniske metoder i begge afdelinger både produktionspotenserne og rationaliseringen og intensiveringen af arbejdet.

Dette har imidlertid konsekvenser for profitratens bevægelse i cyklen: Har nyanlæggene af fast kapital under opsvinget og under boom'et en forhøjelse af kapitalens sammensætning til følge, med en overproportional udvikling af afdeling I som konsekvens, så forbliver dette dog uden indflydelse af nogen betydning på profitratens bevægelse, så længe profitmassen kan holdes eller sågar bringes til at stige ved udnyttelse af den produktive kapital og produktivitetserføgelserne som følge af gunstige *efterspørgselsforhold*. Kun hvis der altså er tilstrækkelig efterspørgsel, hvis realiseringsbetingelserne stadig er gode, kan de gunstige valoriseringsbetingelser i produktionen udnyttes og de aktuelle profitrater endnu opretholdes af enkeltkapitalerne. På denne måde afhænger profitraten absolut af efterspørgselen, af realiseringsbetingelserne (ikke mindst på verdensmarkedet) og af den dermed forbundne udnyttelse af den produktive kapital. På den anden side afhænger efterspørgselen igen af den forventede profitrate. Dette viser sig også i den efterfølgende fase af cyklen.

2.3. For netop den fremskyndede nyanbringelse af produktiv kapital støder fra 1970 på grænser: Den forudgående kapitalakkumulation havde nedsat den forventede *profitabilitet* af nye tillægskapitaler stærkt, da kapitalintensiteten ikke mere kompenseredes af høje stigningstakter i arbejdsproduktiviteten (og i sidste ende i merværdiraten), og da på den anden side lønstigningerne 1970-71 (der skulle indhentes) oven i købet begrænsede merværdimassen og dermed profitforventningerne. Fra 1969 falder arbejdsproduktivitets vækstrater, i 1970 kan fagforeningerne gennemføre de højeste lønstigninger i Forbundsrepublikkens historie, og nettotilgangen til kapitalstokken stiger endnu ind til 1971 (med en skærpet *konkurrencekamp* til følge). Desuden aftegner der sig i begyndelsen af 70'erne en overakkumulation af kapital i produktiv form: Ophobningen af produktionskapaciteter, fast kapital, støder på *begrænsede afsætningsmuligheder*. Dette bliver situationen i den begyndende nedgangsfase, fordi vækstraterne i efterspørgslen efter produkter i afdeling I (produkter fra rå- og hjælpestof- og investeringsgodeindustri-erne) gik tilbage på grund af faldende profitforventninger i begge afdelinger af produktionen. På den anden side blev det »potentielle output« i afdeling II (konsumsmidler) så stærkt forøget gennem anlægget af produktiv kapital, at i det mindste ingen store (som vi ved: »profitforminskende«) tillægsinvesteringer var nødvendige, da forbrugsefterspørgselen som følge af lønforhøjelserne igen i 1972-73 tog til i et mellemboom i cyklen. Foruden denne støtte i efterspørgselen gennem det private forbrug var det nu ganske vist også den stærke efterspørgsel fra udlandet og den statslige efterspørgsel, der sikrede kapacitetsudnyttelsen. På kort sigt muliggjordes således et opsving i produktionen²¹. Den fremherskende tilbageholdenhed ved nyanlæg af produktiv kapital (smlgn. punkt 2.1.) på grund af de alment faldende udbytteforventninger førte først til en stagnation i den indenlandske efterspørgsel i forhold til afdeling I²². Dennes udnyttelse blev i det væsentlige

21. Således stiger statsudgifterne (ændringer pr. år i pct.):

1968: + 2,3

1969: + 9,8

1970: + 12,5

1971: + 15,7

1972: + 11,7

1973: + 12,5

Også stigningen i konsumtkreditterne er vigtig at bemærke sig:

1970: 27,24 Mrd. DM.

1973: 46,44 Mrd. DM.

Vedr. udlandets efterspørgsel, se JG 1973, Ziff. 108: »Den udenlandske efterspørgsel efter vesttyske investeringsgoder (var) i 1973 overordentlig stor, (...) mens de indenlandske investorer opviste større tilbageholdenhed efter stabilitetsprogrammet.«

22. SVR forklarede denne tilbageholdenhed med en faldende kapitalproduktivitet, jvf. JG 1973, Ziff. 82.

holdt oppe gennem udlandets efterspørgsel efter vesttyske investeringsgoder²³, medens efterspørgselen fra hjemmemarkedet stagnerede og i 1973-74 hurtigt tog af. I stedet for at udvide deres produktive kapital udnyttede kapitalisterne (i begge afdelinger) i vid udstrækning i den korte fase, hvor efterspørgselen atter var forøget kun deres tilstedeværende produktive kapital fuldt ud²⁴.

Den grænse, der her i første omgang stillede sig for nyanlægget af produktiv kapital, var altså den faldende profitforventning i begge afdelinger på grund af det forhåndenværende produktionspotentiel. Men i slutningen af 1973 forandres betingelserne for udnyttelse af den forhåndenværende produktive kapital på basis af denne almene opbremsning i akkumulationen:

1. Imod den stadigt hurtigere inflation forsøger staten (og Forbundsbanken) at gennemføre et *restriktivt stabilitetsprogram*: Den statslige efterspørgsel stagnerer, finansieringsmulighederne for investering indsnævres yderligere gennem høje rentesatser²⁵.
2. De inflationære prisstigninger udøver tryk på lønningerne og på denne måde på arbejdernes forbrug: Forbrugsefterspørgselen falder.
3. Inflationen slår igennem på den industrielle kapital: *Kostpriserne (genanskaffelsespriserne) stiger*, medens afsætningen bliver mindre, de forventede profitter på tillægsinvesteringer falder²⁶.

Der udviklede sig en kumulativ proces nedad: Krisen slog igennem i vigtige brancher, især i konsumvareindustrierne, mens udnyttelsen i investeringsgodeindustrierne endnu var sikret gennem efterspørgselen på verdensmarkedet. Med tilbagegangen i den udlandske efterspørgsel som følge af synkroniseringen af krisecyklen på verdensmarkedet i 1974-75 faldt profitterne også for de eksportorienterede kapitaler, der indtil da endnu havde kunnet udnytte deres kapacitet

23. Samtidig kom oliekrisen den tyske kapital til hjælp, idet den »vigtigste rolle«, som udlandshandlen spillede, vel var, at de indenlandske virksomheder ofte netop kunne tilbyde de varer, som i 1974 – ikke mindst som følge af oliekrisen – overalt var særligt efterspurgt. (SVR, JG 1974, Ziff. 98).

24. Se SVR, JG 1972, Ziff. 124; JG 1973, Ziff. 86.

25. Disse høje rentesatser i 1973-74, som gav fagforeningerne anledning til at tillægge forbundsbanken ansvaret for krisen, er ikke bare udtryk for en politisk beslutning fra forbundsbankens side, men er først og fremmest nødvendige ledsagefænomener til enhver nedgang. Det står endnu tilbage at foretage en analyse af den sidste kreditlevscyklus, se dog G. Lindners oplysende undersøgelse af pengepolitikken i nedgangsperioden 1964-66: Die Krise als Steuerungsmittel, i: Leviathan nr. 3, 1973, s. 342 ff.

26. Således fordyredes de industrielle produkter (altså væsentligst produkter som atter indgår i produktionen) i foråret 1974 i et »usædvanligt tempo« (jvf. SVR, JG 1974, Ziff. 119), mens prisstigningstakten for forbrugerpriser nærmest stagnerede. Dette kan tages som et væsentligt udtryk for, at den (inflationære) »monetære akkumulation« ikke mere på dette tidspunkt var i stand til at sikre den »reale akkumulation«. Se hertil Altvater m.fl., Inflation og kapitalvaloriseringskrise, op.cit., s. 59-62.

teter. Den (mod forventningerne) skærpede krisesituation i 1975 bæres derfor hovedsagelig af de »eksportorienterede vækstindustrier« (stål, elektroteknik, kemi, maskinfremstilling og automobilproduktion). Denne udvikling vil også vise sig i krisens forløb og i arbejdsløshedsstrukturen.

2.4. Indsnævringen af akkumulationen og krisen i 1974-75, som i begyndelsen gik hånd i hånd med en penge- og kreditkrise, er således et resultat af overakkumulation af kapital: Overakkumulation af kapitalværdi, der ikke mere kan valoriseres til den forudsatte profitrate, og overakkumulation af produktiv kapital, som kun finder utilstrækkelig anvendelse i forhold til den begrænsede investerings- og forbrugsefterspørgsel. Det drejer sig altså her ikke om to forskellige »situationer«²⁷, men om overakkumulationen af kapitalværdi og af *produktiv* kapital, hvis nødvendige udnyttelse kommer i modstrid med den – i forhold til de ophobede produktionspotenser – begrænsede efterspørgsel på grund af de manglende investeringer af tillægskapital (som vedrører efterspørgselen i afdeling I og mellem afdeling I og II) og p.g.a. massernes begrænsede forbrugsevne. Opretholdelsen af den statslige efterspørgsel og af efterspørgselen fra udlandet kunne ganske vist endnu udskyde denne modsætning (især for afdeling I's vedkommende), men ikke ophæve den. Ligeså var det ikke den absolutte begrænsning i massernes forbrugsevne (lønningerne steg endda og begrænsede derfor den tilegnede merværdimasse), men det var den i forhold til den akkumulerede produktive kapital begrænsede efterspørgsel, der ikke længere sikrede kapacitetsudnyttelsen i afdeling II og derfor også forstærkede faldet i profitraten her. *Kernen* i den krisemæssige proces var den manglende valorisering af kapitalen, som forhindrede den fortsatte opbygning af kapaciteter (og dermed den fortsatte efterspørgsel) i begge afdelinger: Dette, at (netto-) investeringskvoterne er nedadgående uafhængigt af udnyttelsen af kapitalen, vidner det korte genopsving i 1972-73 om.

Vi kan nu besvare spørgsmålet om karakteren af krisen i den kapitalistiske akkumulationsproces. Når denne overakkumulation af kapital fremtræder som overproduktion af varer, uudnyttede kapaciteter hos enkeltkapitalerne og faldende tillægsinvesteringer, så er det et udtryk for modsætningen i den kapitalistiske produktionsmåde²⁸. Midlerne, udfoldelsen af de samfundsmæssige

27. Se Jörg Huffs Schmid, *Der Charakter der gegenwärtigen Wirtschaftskrise*, i: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, nr. 4, 1975, s. 391; A. Blechschmidt (*Die neue und die alte Wirtschaftskrise*: i: links, Nr. 67-69, 1975) hænger de to »krisetyper« helt op på forskellige historiske situationer.

28. »Den *egentlige skranke* for den kapitalistiske produktion er *kapitalen selv*, nemlig dette: at kapitalen og dens selvvalorisering fremtræder som udgangspunkt og endemål som produktionens motiv og formål, at produktionen kun er produktion for *kapitalen* og ikke omvendt at produktionsmidlerne er blotte midler til en stadig videreudbygget formning af livsprocessen for producenterne *samfund*.« *Das Kapital*, Bd. III, Kop.cit., s. 260/ 3:2, s. 329.

produktivkræfter, ophobningen af produktiv kapital, kommer i »vedvarende konflikt med det begrænsede formål, valoriseringen af den forhåndenværende kapital«^{28 a}. Det er altså ikke den begrænsede efterspørgsel, der er årsagen til den kapitalistiske krise, men produktionens formål, valoriseringen af den udlagte kapital. Dette indebærer i hvert fald udviklingen af produktivkræfterne udover den (betalingsdygtige) samfundsmæssige efterspørgsel, umuligheden af at afsætte producerede varer på grund af de faldende profitrater og massernes relativt begrænsede forbrug. *Overakkumulation af kapital er i denne forstand også årsagen til udviklingen af krisen og arbejdsløsheden*, der ledsager braklægningen, værdiforringelsen og destruktionen af kapital i værdimæssig og stofflig form.

Ganske vist er det i *enhver* cyklus en og samme proces, der frembringer for stor kapitalværdi i forhold til den foregående og forventede profitrater og tillige overflod af produktiv kapital i forhold til efterspørgselen efter produkter fra begge afdelinger, samt en cyklisk arbejdsløshed. Men betingelserne for produktion af profit ændres fra cyklus til cyklus med ophobningen af kapitalværdi og produktiv kapital i en langvarig prosperitetsfase som i Vesttyskland i 50'erne og 60'erne. De cykliske kriser havde derfor på ingen måde værdiforringelse og ødelæggelse af kapital til følge i en sådan grad, at strukturforandringer i akkumulationsbetingelserne (som forandringen af den organiske sammensætning og af merværdiraten) kunne have været undgået. Med den langsigtede ophobning af produktiv kapital bliver derfor nødvendigheden af værdiforringelsen og ødelæggelsen af kapital (samt en omstrukturering af industrigrenene) mere påkrævet fra cyklus til cyklus. Samtidig kommer stigningen i arbejdets produktivkraft til udtryk heri, idet den får efterspørgselen efter arbejde i forhold til den indskudte kapital til at falde. Akkumuleres der – på grund af faldende valorisering – ikke længere tilstrækkelig kapital, så kan de frisatte arbejdere ikke mere absorberes af produktionsprocessen, som det viser sig i den cykliske nedgang. På denne baggrund vil vi nu forsøge at fremstille de langsigtede og de cykliske årsager til dannelsen af en industriel reservearmé i Vesttyskland.

3. Arbejdsløshedens årsager

Den industrielle reservearmé er ikke blot et resultat af den cykliske krise, men udvikler sig senest fra 1971. Dermed bemærkes et langvarigt fald i beskæfti-

28a. *ibid.*

gelsen – i forhold til den tidligere beskæftigelseskurve-: Fra slutningen af 1971 *falder* beskæftigelsestallene parallelt med de stagnerende investeringer; selv genoplivelsen af efterspørgselen i 1972-73 formåede ikke at forhindre denne tendens.

3.1. Som vigtigste årsag til denne udvikling kan her nævnes de ovenfor fremstillede strukturforandringer i kapitalens reproduktionsproces. I 70'erne gjorde det forhold sig gældende, at stigningen i arbejdsproduktiviteten og merværdiraten i løbet af 60'erne mere og mere kun var mulig med en *høj kapitalindsats pr. arbejdskraft*, dvs. med en høj teknisk sammensætning af kapitalen. Således var i 1970 i sammenligning med 1950 gennemsnitligt $2\frac{1}{4}$ gange den kapitalindsats nødvendig for de enkelte kapitalister for at udruste en arbejdsplads med maskiner, bygninger etc. Eller man kan også omvendt sige, at der til udvidelse af produktionen og kapitalen i løbet af 60'erne behøvedes stadig færre arbejdskraft. Denne tendens viser sig også igen i, at andelen af de produktive arbejdere, der var direkte subsumeret kapitalen, stadig faldt i forhold til de uproduktive arbejdere beskæftiget i cirkulationen og i den statslige sektor. Netop når profitraten falder – hvilket kan forudsættes – forringes også kapitaliseringen af profit (dvs. akkumulationsraten), hvorved der på grund af den nødvendige høje kapitalindsats pr. arbejdsplads igen kan indlemmes færre arbejdere i produktionsprocessen, end der blev frisat.

På den anden side går forandringen i kapitalens reproduktionsbetingelser hånd i hånd med koncentrations- og centraliseringsprocesser. Mindre kapitaler, der for det meste beskæftiger en større andel arbejdere »pr. kapitalenhed« end store kapitaler, og som i 50'erne og 60'erne endnu kunne klare sig i konkurrencen, ligger i tiltagende grad under for de store kapitalers konkurrence, da disse kan samle høje profitmasser sammen under sig og således kompensere faldet i profitraten. Dette har ikke blot en overproportional frisættelse af arbejdskraft til følge, men også en formindskelse af beskæftigelsesmulighederne i det hele taget i et nyt opsving. Når mindre kapitaler af konkurrencemæssige grunde ikke (eller ikke mere) kan skaffe det *nødvendige minimum af kapital*, bortfalder de som beskæftigelsesmuligheder, og de tilbageblevne arbejdsintensive små og mellemstore virksomheder absorberer i et opsving kun et ringe antal arbejdere.

3.2. Bliver beskæftigelsesmulighederne for produktive lønarbejdere allerede indsnævret gennem disse strukturforandringer, så kommer der i 70'erne endnu en skærpene omstændighed til: Eftersom kapitalerne med investeringsboom'et i slutningen af 60'erne havde ophobet store mængder

produktiv kapital, som fra begyndelsen af 70'erne sammen med de stigende lønomkostninger trykkede på profitraterne, er samtlige kapitaler tvunget til at rationalisere uden at foretage yderligere udvidelser. Som ovenfor vist er *rationaliseringsinvesteringer*²⁹ fra 1971 det fremherskende i virksomhederne: Der indførtes nye arbejdsbesparende produktionsmetoder, arbejdere frisattes i produktionen og også i cirkulationen. Selv omkring årsskiftet 1972-73 finder der knap nok udvidelsesinvesteringer sted – trods stigende efterspørgsel og kapacitetsudnyttelse. De eksisterende kapaciteter blev fuldtud opbrugt, men man så bort fra yderligere kapitalinvesteringer på grund af den profitformindskende virkning. I stedet for blev brakliggende pengekapital overført til produktiv investering i udlandet (dette er også den langsigtede tendens i 70'erne)³⁰, eller også gik pengekapitalen til pengemarkeder som Europengemarkedet til spekulationsformål.

Derfor kan de arbejdere, der på grund af de ovenfor viste strukturelle forandringer blev frisat, selv i faser med tilsyneladende prosperitet og stagnerende eller sågar kortsigtet stigende investeringer ikke mere indlemmes i den kapitalistiske produktionsproces. Årsagerne til dannelsen af en industriel reservearmé er derfor absolut af langsigtet natur (stigende teknisk sammensætning af kapitalen, kapitalkoncentration og arbejdsbesparende innovationer og rationaliseringer); disse tendenser gør sig imidlertid netop stærkt gældende i den cykliske nedgangsperiode, når den ophobede produktive kapital ikke mere kan udnyttes. Mens nemlig strukturforandringerne indsnævrer beskæftigelsesmulighederne, sker der direkte frisættelser af arbejdskraften, så snart akkumulationen falder, udvidelserne af investeringer går tilbage, og rationaliseringsinvesteringer er fremherskende.

Og så længe virksomhederne endnu kan udnytte deres produktive kapital fuldtud, er den proces heller ikke synlig endnu, hvor mindre *kapitaler lægges brak og destrueres*. Men allerede ved de første tegn på en aftagende efterspørgsel – f.eks. på bestemte områder – gør de store kapitalers tryk på de mindre sig gældende. Således fandt de fleste fallitter i forbundsrepublikkens historie sted i 1973-1974³¹. Heroverfor kan de kapitaler og brancher endnu

29. Om investeringerne som »rationaliseringsinvesteringer«, se SVR, JG 1971, Ziff. 32; KJG 1972, Ziff. 141; Jg 1973, Ziff. 68: »Bemærkelsesværdig mange virksomheder havde planer om med deres investeringer at indføre nye produktionsmetoder. De bestræbelser for det tekniske fremskridt, som kommer til udtryk heri, var ellers kun tilsvarende store i nedgangsperioden.« (Det, som omtales her, er genopsvinget i efterspørgselen omkring årsskiftet 1972-73). JG 1974, Ziff. 88. Endvidere stiger andelen af vedligeholdelsesinvesteringer, som også med den fremherskende teknik har en frisættelseeffekt.

30. Jvf. ifo-Schnelldienst fra d. 4.3.1975.

31. Jvf. Frankfurter Rundshacu (FR) 24.12.1974:I 1973 var der 5515 krak, i 1974 allerede 7800. J. Huffsmid (op.cit., s. 402) viser, at det væsentligst er de små kapitaler, som rammes af

klare sig i konkurrencekampen til ind i krisen, der er istand til at producere profitabelt på grund af høje arbejdsproduktiviteter, endnu eksisterende efterspørgsel, muligheden for at vælte øgede omkostninger over på priserne (for således at undgå værdiforringelsesprocesser³²).

I en analyse af den nuværende arbejdsløshed må man derfor også betragte de strukturforandringer, der er specifikke for brancherne, som ganske vist kun får deres særlige betydning på baggrund af kapitalens almene udvikling.

3.3. Netop de *brancher*, som *ikke længere* var i besiddelse af de ovenfor nævnte kompensationsmuligheder er inden for de seneste år kommet i vanskeligheder.

Vi må skelne mellem to grupper af brancher, der har været særlig stærkt ramt af krisetendenser og endnu er det, og hvis særegenhed her kort skal fremstilles inden for den almene analyse:

1. I løbet af den lange prosperitetsfase i forbundsrepublikken er der i forhold til den langsigtede samfundsmæssige efterspørgsel i brancherne *automobilproduktion og byggeindustrien* skabt store overkapaciteter af produktiv kapital; disse må nu afskaffes i en vanskelig »strukturkrise«: Samfundsmæssigheden i produktionen gør sig her særlig bemærkelsesværdigt gældende i kapitalens værdiforringelse, braklægning og destruktion og i frisættelsen af arbejdere. I byggeindustrien skyldes dette foruden mætningen af boligmarkedet og byggespekulationen, der nu er brudt sammen, også kapitalisternes udskydelse af udvidelsesinvesteringer. Automobilindustrien rammes ikke blot af, at det indenlandske marked er relativt mættet og af fordyrelsen af benzin, men også af de forværrede eksportmuligheder som følge af de ændrede vekselkurser og de øgede transportomkostninger efter oliekrisen. Under alle omstændigheder: her som ovenfor gælder efterspørgselen naturligvis kun, hvis den optræder som *betalingsdygtig efterspørgsel*.

konkurser. Vi kan dog ikke følge de af hans teser som beror på dette om »polariseringen mellem monopolistiske og ikke-monopolistiske kapitaler«: I H's tabel for 1975 ser billedet anderledes ud: de monopolistiske virksomheder, som findes i vækstindustrierne (stål, kemi, maskinfremstilling og elektronik ...) kommer også i krise (med tilsvarende frisættelsesrater!). For denne også for BRD empirisk uholdbare tese, se også O'Connor, Die Finanzkrise des Staates, Frankfurt 1974, der går ud fra samme antagelse som Huffscmid.

32. Således stiller SVR de forhåbninger til den aktuelle krise, at de virksomheder, »hvis rentabilitet hidtil endnu syntes sikret på grund af den vedvarende inflation«, finder anledning til, med forøget styrke at undersøge deres produktionsreserver, og placere (...) deres investeringer, der hvor der er muligheder for en mere produktiv udnyttelse af de samfundsmæssige ressourcer«. (JGF 1974, Ziff. 224). Dette synes i 1975 især at ramme rå- og hjælpeindustrien, der nu rammes af udeblivelsen af den udenlandske efterspørgsel, efter at de tidligere stadig kunne unddrage sig værdiforringelsesprocessen. Den monetære akkumulation kan heller ikke her mere sikre den *reale*.

2. Beskyttet af relativt gunstige vekselkurser kunne også *tekstil-, beklædnings- og læderindustrierne* stadig udvikle sig godt i den lange prosperitetsfase. Her stod den i skarp konkurrence til lavtlønslande i Middelhavsområdet og den »Tredie Verden«. Ulemperne ved en relativt højere løn³³ kunne ganske vist endnu udlignes gennem en høj arbejdsproduktivitet og gunstige vekselkurser. Men med bortfaldet af de gunstige vekselkurser kunne konkurrencens lave lønninger ikke længere modvirkes over en forøgelse af arbejdsproduktiviteten, idet dette under denne branches forhold ville have nødvendiggjort en fremskyndet investering af kapital. Ligeledes var der på grund af den skærpede konkurrence på verdensmarkedet ingen mulighed for at vælte de forhøjede omkostninger over på priserne: Branchen kom som den første ud i krisen og havde også de højeste konkurstal og frisættelser (i forhold til antallet af beskæftigede arbejdere)³⁴.

3.4. Den tidligt indtrådte krise og massearbejdsløsheden i automobil-, bygge-, tekstil- og beklædningsindustri var ganske vist kun en forløber for den egentlige *cykliske krise* og cykliske overakkumulation. Mens både konsum- og investeringsefterspørgselen som følge af kapitalens stadigt skærpede overakkumulations- og valoriseringsproblemer hurtigt gik nedad, banede der sig allerede en *cyklisk* massearbejdsløshed vej, hvis omfang overgår alt hidtidigt i forbundsrepublikkens historie, og som efterhånden forskyder sig til en tredje branchegruppe, investeringsgode- og rå- og hjælpestofindustriene. For ikke blot forbrugsgodeindustrien (her især de langvarige forbrugsgoder), men også investeringsgodeindustrien (f.eks. maskinfremstilling) blev ramt; selv i rå- og hjælpestofindustrien brød krisen hastigt ud i begyndelsen af 1975. Derfor måtte også jern- og stålindustrien og den kemiske industri – som endnu længe havde kunnet opvise gunstige eksport- og afsætningsfærer – notere afsætningsvanskeligheder, produktionsindskrænkninger og afskedigelser. Den dybe cykliske krise og den samtidige nedgang på verdensmarkedet – der først satte

33. Her må man lægge mærke til, at arbejderne i de nævnte brancher ligger i bunden af lønskalaen for forbundsrepublikken. Hvis man tænker på, at lønningerne f.eks. i Hongkong, som konkurrerer med de vesttyske brancher, er 5 ¼ gange lavere, så er det klart, hvilken ringe position disse brancher har på verdensmarkedet. (For lønskalaen, se Osterland m.fl., *Materialien zur Arbeits- und Lebenssituation der Industriearbeiter in der BRD, Frankfurt 1973*, tab. 92 i tillægget; for sammenligningen mellem lønomkostninger på verdensmarkedet: P.G.Rogge, *Geänderte Standortqualitäten der Bundesrepublik Deutschland im internationalen Wettbewerb*, stenc., manus., uden sted 1974).

34. Jvf. *Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, Statistische Beihefte, Reihe 4*, april 1975, s. 8; Mens de øvrige brancher i foråret 1973 endnu fremviser vækstrater, falder produktionsvolumenet allerede, først i tekstil- og derefter i transportmiddelindustrien. For den almene sammenhæng mellem kapitalintensitet, arbejdsproduktivitet og lønstørrelsen på verdensmarkedet, se nærmere hos W. Schoeller, *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals*, Köln 1976.

fuldstændig ind i 1975 – ramte endeligt også disse »tunge« brancher i investeringsgodeindustrien. Mens andre brancher i konsum- og investeringsgodeindustrien og også automobil-, bygge- og tekstilindustrien som følge af kapacitetsnedbringelse, kapitaldestruktion og værdiforringelse allerede havde nået deres »konjunkturelle dybdepunkt«, fortsatte krisen i de sidstnævnte brancher stadig.

I krisen 1974-75 faldt således de langsigtede strukturforandringer i kapital-sammensætningen, kapitalkoncentrationen, forandringen i industristrukturen (overekspansion i afdeling I), den øgede afhængighed af verdensmarkedet og fagforeningernes udviklede lønforhandlingsmagt som årsager til den skærpede krise og arbejdsløsheden sammen med årsagerne til den cykliske massearbejdsløshed. Derfor kan arbejdsløsheden heller ikke afhjælpes alene gennem det cykliske opsving i produktionen.

Ekskurs

I betragtning af arbejdsløshedens omfang, som ikke er set siden 50'erne, og som umiddelbart eller ad omveje har ramt alle industrigrene og alle arbejdergrupper, er det spørgsmål berettiget, hvorfor der da (i det mindste i krisens første fase) *ikke* var nogen bevidsthed hos arbejderne om et *modtræk* imod virkningerne af krisen. Eller – som det fra højrekræfternes side kynisk blev bemærket over for kritiske positioner – hvorfor der da i betragtning af den massive økonomiske omvæltning ikke dukkede nogen legitimationskrise op i det forbundsrepublikanske samfunds horisont.³⁵ Det er ikke blot »institutionelle filtre« (Offe), der virker her, og som (endnu) er i stand til at opfange og absorbere kritisk potentiel (såsom partier, fagforeninger, parlamentarisk system, socialstat); langt snarere viser der sig i den aktuelle krise 1975 med al ønskelig tydelighed selve *de økonomiske mekanismers* dominante disciplineringsfunktion, de økonomiske forholds stumme tvang, gennem hvilke det samfundsmæssige herredømme udøves.

Krisen har fået arbejdernes indbyrdes konkurrence til at bryde forstærket ud, hvor også en fagforeningsorganisation, der lagde sin politik an på den tilsyneladende sikrede fulde beskæftigelse, kun havde lidt at imødegå den med³⁶.

Hermed menes der ikke blot *konkurrencen mellem beskæftigede og ubeskæftigede arbejdere*, hvis virkninger allerede kan aflæses umiddelbart af

35. Se evt. Henni's inlæg på Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft's kongres, Duisburg oktober 1975.

36. Det følgende bygger på undersøgelser af E.Hildebrandt (Entwicklung der Beschäftigtenstruktur under der Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik) og H. Funke, Chr. Neusüss (Wirtschaftskrise und Krise der Gewerkschaftspolitik), begge offentliggjort i Prokla 19/20/21, 1975.

resultaterne af fagforeningernes overenskomstpolitik i 1974 og 1975. Også konkurrencen *mellem de beskæftigede arbejdere* skærpes yderligere: Differentieringen i arbejderklassen efter kvalifikationer, sociale og etniske kendetegn skiller sig tydeligere ud under det skærpede pres fra virksomhedernes side; hele arbejdergrupper bliver degraderet inden for virksomheden, faglærte arbejdere bliver sat på arbejdspladser, der hidtil var besat af tillærte; tillærte, der havde disse arbejdspladser, bliver afskediget. I håbet om i det mindste på kort sigt at beholde arbejdspladsen bliver de kvalificering, intensivering af arbejdet og nedgang i lønnen akcepteret af de ubehageligt overraskede (højere kvalificerede) arbejdere. Deraf kommer, at ikke blot trykket fra den industrielle reservearmé, men også de beskæftigede arbejders (især de kvalificerede arbejders) endnu eksisterende individuelle håb om at kunne bevare deres arbejdsplads mod bestemte begrænsninger i løn og kvalifikationer, vanskeliggør en ensartet artikulation mod krisens virkninger. De *lavere arbejderlag* (især kvinder og udenlandske arbejdere) og ungarbejdere er følgelig særlig ramt af arbejdsløsheden; altså sådanne, som ikke blot ikke er organiseret eller er organiseret underproportionalt (henh. som fagforeningerne i deres politik kun har taget marginalt hensyn til), men også delvis endnu har individuelle muligheder for at trække sig tilbage (til familien, til moderlandet) – idet de vel at mærke må tage reproduktionssvigt og tab af social status med i købet.

På den anden side kan vi imidlertid også se processer, som *ikke blot »objektivt« har homogeniserende virkninger, men også hos dele af lønmodtagerne skærper bevidstheden om den kapitalistiske produktionsmådes karakter*. F.eks. løser frisættelserne, men især forflyttelsen indenfor og mellem virksomhederne mange arbejdere fra deres hidtidige konkrete aktiviteter og kvalifikationer. Fagspecifikke og/eller virksomhedsspecifikke fordele går tabt; denne nedbrydning af materielle »privilegier« opfattes helt igennem som første trin mod arbejdsløsheden. Derfor forstår de kvalificerede arbejdere heller ikke mere massearbejdsløsheden 1975 som »selvforskyldt« eller som en »nødvendig udskillelsesproces« etc: Andelen af kvalificerede arbejdere blandt de arbejdsløse er vokset i forhold til tidligere cykler, selv om først og fremmest de lavere arbejdergrupper – som beskrevet ovenfor – er ramt af arbejdsløshed og langtidsarbejdsløshed. Typiske »funktionærfag« bliver ofre for virksomhedernes rationaliseringsbestrebelse (netop inden for forvaltningsområdet), og heller ikke varigheden af tilknytningen til virksomheden beskytter længere ubetinget mod arbejdsløshed. Den industrielle reservearmé og inflationen udøver tryk på *alle* arbejders og funktionærers reproduktionsniveau.

Alt i alt frigøres der derfor i krisen også processer, der udvikler erfaringen om lønarbejdereksistensen som *klasseeksistens*. Antagonismen mellem

lønarbejde og kapital er ikke længere kun en agitatorisk floskel fra engagerede venstreintellektuelles side, men bliver i tiltagende grad oplevet som uforeneligheden af arbejdernes reproduktionsbehov og kapitalens akkumulationsbehov under krisen. Dermed indeholder erfaringen af den kapitalistiske cyklus (ikke blot af krisen) og af virkningerne af kapitalakkumuleringen på arbejderne (i form af løntryk, arbejdsløshed, usikkerheden over for reproduktionsmuligheden i det hele taget) *muligheden* for en reaktualisering af den åbne klassemodsætning.

4. Det politiske systems skattepolitiske, pengepolitiske og indkomstpolitiske reguleringsaktivitet under krisen

Med krisen og massearbejdsløsheden stilles der – politisk formidlet gennem partier, fagforeninger og interesseorganisationer – modsætningsfyldte »krav« til det politiske systems reguleringskapaciteter:

For det første: På den ene side stilles der krav om statslige interventioner, for på baggrund af erfaringen fra den verdensøkonomiske krise og den lange efterkrigsopgang har der fæstnet sig en forestilling hos *arbejderne* om et reproduktionsniveau, der som en selvfølge var sikret – gennem den statslige økonomiske politik – og dette tjener som udgangsbasis for fagforeningernes politik³⁷. Massearbejdsløsheden og den mulige reaktualisering af den åbne klassemodsætning truer desuden med at ødelægge »masseloyaliteten«, mens der på den anden side kunne gives udtryk for fagforeningskrav, som både formsmæssigt og indholdsmæssigt var mere radikale. (Hvor vidt denne mu-

37. Tesen om den dominante konflikt mellem på den ene side en øget fordringsfuldhed hos arbejderne, en indløselig fuldbeskæftigelsespolitik og på den anden side det *politiske* systems manglende reformmargin sådan som den er udviklet hos C. Offe (op.cit., s. 98 f.), belægges med en utilgivelig generalisering af en undersøgelse af J. Bergmann (Neues Lohnbewusstsein und Septemberstreiks, i: Kritisches Jahrbuch 1972. Gewerkschaften und Klassenkampf, Frankfurt 1972, s. 171ff., og J. Bergmann, O. Jacobi, W. Müller-Jentsch, Gewerkschaften in der Bundesrepublik, Frankfurt/Köln 1975, s. 270 ff.). Disse undersøgelsesresultater er nemlig resultater af en *rundspørge blandt fagforeningsfunktionærer*. Disse fagforeningsfolk går naturligvis ud fra, at fuldbeskæftigelsespolitikken i sidste ende er »ansvarlig« og følger dermed den officielle teori og praksis i fagforeningerne. At bevidstheden om, at den kapitalistiske økonomi selv er krisevanger og den statslige politik ikke er effektiv, absolut stadig er dominerende blandt store dele af arbejderne, er vist i Ch. Eckart, R. Herding, U. Jaerisch, K. Japp og B. Kirchlechner's undersøgelse i Gesellschaft. Beiträge zur Marschen Theorie 4, 1975.

lighed også er sat i den aktuelle krise, er beskrevet ovenfor). Også *enkeltkapitalerne*, er interesseret i en ophævelse af krisen og et fornyet opsving i produktionen, for enhver økonomisk krise er forbundet med destruktions- og værdiforringelsen af kapital, hvilket den ramte enkeltkapitalist ingen interesse kan have i, selv om dette – set fra totalkapitalens side – først skaber basis for et nyt opsving. Endvidere beskærer de brakliggende kapaciteter profitraten.

For det andet: På den anden side anbefales det staten af store kapitalgrupper og dele af videnskaben at »være tilbageholdende«, da kun krisen og en stabiliseringsfase, der går hånd i hånd med arbejdsløshed, kan overvinde de i forvejen i prosperiteten udviklede disproportionaliteter. Dette påpeges for Forbundsrepublikkens vedkommende indtrængende at det økonomiske råd (1975);

»Meningen [!] med stabiliseringsfasen var at opløse forvridninger i forholdet mellem vigtige økonomiske størrelser: i forholdet mellem de i fremtiden forventede priser og de nuværende, i forholdet mellem lønningerne og virksomhedernes udbytte, i forholdet mellem investeringerne og nationalproduktets øvrige anvendelseskomponenter, i forholdet mellem de statslige udgiftsønsker på den ene side og nationaløkonomiens ydeevne på den anden side, i forholdet mellem virksomheder og brancher med gode og dem med dårlige vækstudsigter.«³⁸

Det spørgsmål, som det økonomiske råd stiller sig i overensstemmelse hermed, er, om »tidsfristen til sådanne normaliseringsprocesser« er tilstrækkelig. Selv om det økonomiske råd her kommer ind på de totalsamfundsmæssige »funktioner« i den kapitalistiske krise, så siger dette ganske vist ikke noget om, at »meningen« med krisen også omfatter de umiddelbart ramte, deres partier og interesseorganisationer. *Hvis »tidsfristen« fra denne side indsnævres politisk, dvs. hvis der stilles krav om en betimelig statslig økonomisk-politisk intervention ved hjælp af globalstyringens instrumentarium, så må krisen på den anden side tidsmæssigt være tilstrækkelig lang til, at dens »renselsesfunktion« kan bevares.*

4.1. Hvis man derfor lægger erfaringerne fra de sidste krisecykler i forbundsrepublikken og også andre kapitalistiske lande til grund for den videre analyse, så viser det sig, at hverken *tidspunktet* eller *arten* af den statslige intervention har været politisk ønskværdigt. På grundlag af de forudgående overvejelser bliver det indlysende, hvorfor et betimeligt statsinterventionistisk »modstyre« blev forhindret i de sidste krisecykler. Dette gælder også for den seneste krise. Her blev en anticyklisk reguleringsaktivitet fra starten faktisk umuliggjort gennem

38. SVR, Sondergutachten, august 1975, Ziff. 9.

den vedvarende *overcykliske* inflation, som er udtryk for de strukturelle valoriseringsproblemer.³⁹

For udviklingen i *forbundsrepublikken* gælder det, at prisstigningstakterne, som fra slutningen af 60'erne voksede meget springende, var grundlaget for, at skatte- og pengepolitikken overvejende var behersket af restriktive forholdsregler. Især forbundsbanken og kapitalernes interesseorganisationer stillede krav om anti-inflationsforanstaltninger, som så også blev nedfældet i et anti-inflationsprogram i 1973. (Disse forholdsregler måtte ganske vist allerede ophæves igen i slutningen af 1973). Især de store kapitaler havde for så vidt en interesse i et restriktionsprogram, idet de derved

- gjorde sig håb om gunstige konkurrencebetingelser på verdensmarkedet gennem lave prisstigningstakter (hvilket ikke var med urette, som det viste sig) og
- forventede et tryk mod fagforeningernes pengelønskrav og samfundspolitiske programmer.

Det forudgående boom havde jo ikke blot fået de gunstige valoriseringsbetingelser efter krisen 1966-67 til at smuldre væk, men det havde også styrket arbejdernes og fagforeningernes stilling samfundsmæssigt og på virksomhederne, hvilket også gav sig udtryk i tilsvarende store lønkrav. Når altså arbejdernes og fagforeningernes sociale magtstilling tager til i prosperitetsfaser, skulle der indsættes en restriktiv skatte- og pengepolitik og en »vis arbejdsløshedsprocent« for at bremse arbejdernes økonomiske og sociale landvindinger, især da de store kapitaler endnu i denne fase i stor udstrækning kunne klare sig gennem refinansiering v.h.j.a. udlandet, og således kunne unddrage sig den indledte restriktionskurs.

Men selv da krisen i 1974 blev endnu mere følelig, udeblev modforholdsreglerne endnu til at begynde med. Dette begrundede man også: For det første talte forbundsregeringen åbent om nødvendige tilpasningsprocesser, som man af hensyn til den fremtidige vækst ikke ville standse. Her forlangte man altså åbent, at en strukturforandring måtte sætte sig igennem under krisen: værdiforringelse af kapitalen og kapitaldestruktion og frisættelse i bestemte brancher (det drejede sig om bygge-, automobil- og tekstilindustrien) blev accepteret mod de ramte fagforeningers og enkeltka-

39. Se hertil Altvater m.fl., Inflation og kapitalvaloriseringskrise, op.cit., hvor den overcykliske (sekulære) inflation udvikles ud fra valoriseringskrisen, dvs. ud fra modsigelserne i kapitalens reproduktionsproces; på lignende måde: J.Reiche, Permanente Inflation, i: Kursbuch 36, 1974, og W. Glasstetter, Grundsatzprobleme moderner Stabilitätspolitik, i: P.v.Oerstzen m.fl., Thema: Wirtschaftspolitik, Bonn-Bad Godesberg 1974. Glasstetter går dog implicit ud fra, at enkeltkapitalerne over prisstigningerne kan opretholde ikke kun den monetære, men også den *reale* profitrate; samtidigheden af inflation og krise kan dermed ikke længere forklares.

pitalers protest: der blev kun tilbudt sociale hjælpeforholdsregler. For det andet – ganske imod den økonomiske lærebogsvisdom, der lå til grund for stabilitets- og vækstloven – steg priserne fortsat i den begyndende krise, om end let afsvækket. *En for tidlig start – mente man – ville kunne have en for høj inflationssockel i næste boom og fastlåsnings af den disproportionale branchestruktur til følge.* For det tredje holdt forbundsbanken, kapitalorganisationer og offentlighed regeringen fast på at vente med eventuelle konjunkturprogrammer til de overenskomstforhandlinger som skulle finde sted i slutningen af 1974, og som først skulle skabe forudsætningerne for et nyt opsving gennem lave lønstigninger og – det forlangte man – faldende reallønninger⁴⁰.

Først efter at overenskomstforhandlingernes aftaler klart lå under fagforeningernes krav og selv under den af forbundsregeringen foreslåede øvre grænse, forelagde regeringen et konjunkturprogram – da det nemlig kunne forudses, at nationaløkonomien ikke blot ville få 5% inflationsrate, men også 5% arbejdsløshed.

Man håbede indtil da åbenbart, at krisen selv i tide ville modificere eller fjerne regeringens »strukturelle problemer« som inflation, for høje lønrater og manglende udvikling i bestemte brancher. Dette begrundede også tidsforskydningen mellem krisens opståen, lokaliseringen af problemerne og den påfølgende statslige intervention.

4.2. De *skattepolitiske* foranstaltninger satte ind over flere etaper og med forskellig styrke. Kernepunktet i det første program var at fremme de private investeringer. Programmet begyndte ved det vigtigste punkt i den industrielle cyklus, kapitalinvesteringerne og profittaten. Foruden det 7,5% investeringstilæg og begrænsede offentlige investeringer (energisektoren) havde man også forudset en stigning i massekøbekraften (skatte- og børnepengereform) samt løntilskud og mobilitetstilskud. Yderligere statsudgifter til at øge masseindkomsterne og dermed forbrugsefterspørgselen og bidrag på det sociale område til stigning i indkomsterne hos de lavere lag var ikke medtaget – skønt det var absolut traditionelle midler i en keynesiansk antikrisepolitik netop under socialdemokratiske regeringer. Den samtidig indledte *skattereform* stod i hvert fald *ikke* i dette program (om end den under krisen blev fortolket således). Den var snarere et udtryk for forældede reformløfter, hvis resultater materielt også blev taget tilbage gennem »budgetsneringen« i 1975.

Efter at forbundsbankens restriktionspolitik var opgivet i efteråret 1974, fulgte også de *monetære* forholdsregler i vid udstrækning forbundsregeringens bestræbelser på at standse krisen og indlede et nyt opsving i akkumulationen:

40. Se evt. kravet fra RWI om 4% lønforhøjelse i 1975, hvilket modsvarede et reallønsfald på over 3%. FR fra 14.2.1975.

i flere etaper blev bankernes »lovpligtige« reservebeholdning sænket for at udvide deres likviditet og kreditmuligheder; også rentefoden skulle påvirkes ved gentagen nedsættelse af diskontoen og udlånsrenten: Indtil september 1975 var diskontoen sænket fra 7% (nov. 1974) til 3,5% og udlånsrenten fra 9% til 4,5%⁴¹. Også disse forholdsregler skulle fremme akkumulationen væsentligst ved en omkostningsreduktion for enkeltkapitalerne.

Forbundsbanken såvel som forbundsregeringen satte imidlertid ind med endnu et middel til stabilisering af profitraten: *indkomspolitikken*. I sammenhæng med overenskomstdrøftelserne i 1975 krævede f.eks. forbundsbanken en lønomkostningsreduktion med det formål at forbedre virksomhedernes udbytte; derved skulle profitkvoten øges i forhold til lønkvoten. Og forbundsregeringen afviste ganske vist en lønpause, men tydeliggjorde i den »konzertierte Aktion« de snævre spillerum, der var for stigninger i nominallønnen. Dermed blev resultaterne af dette forsøg ganske vist ikke primært opnået ved et formelt eller uformelt tryk på fagforeningerne, men gennem selve den økonomiske krise og arbejdsløsheden. Dette skal vi komme nærmere ind på nedenfor.

4.3. Skønt konjunkturprogrammerne udtrykker kritesituationen i forbundsrepublikken, er de dog i flere henseender forbavsende.

- Programmernes ufuldstændighed overrasker, for så vidt som udeblivelsen af den private efterspørgsel skulle erstattes ved hjælp af statslige deficitudgifter; netop i sammenligning med andre udviklede kapitalistiske lande i denne fase og deres økonomiske vanskeligheder (inflationsrater, underskud på statsbudgettet, underskud på handelsbalancen) ser programmerne ret sølle ud (og står også i modsætning til de udgiftsprogrammer, der forlanges af andre landes regeringer).
- Det viser sig endvidere, hvor tungtvejende de strukturelle komponenter i krisen vurderes. Forholdsregler, der næsten udelukkende sigter mod investeringsstøtte og på kapitalens profitabilitet, er sjældne selv i keynesianismens historie. Dette kan kun tages som indicium for, at kapitalens profitabilitet er meget dårlig, og at massive begunstigelser er nødvendige for igen at fremskynde akkumulationen.
- Men tillige er de gennemførte asociale programmer også et tegn på fagforeningernes svaghed i forbundsrepublikken, idet de ikke var i stand til at gennemtrumfe et andet konjunkturprogram – således som det f.eks. kunne gennemtvinges i andre vesteuropæiske lande⁴². Netop de næsten manglende

41. Jvf. Geschäftsbericht der deutschen Bundesbank 1974, s. 18 ff., og Handelsblatt fra 12./13.9.1975.

42. Se hertil konjunkturprogrammet for Frankrig, som alene indebærer 5 mrd.fr. til at fremme masseforbruget. (Handelsblatt, 8.9.1975).

statslige velfærdsudgifter, den manglende støtte til masseforbruget og til de lavere indkomster gør det klart, hvor svage de socialreformatoriske kræfter er inden for og uden for regeringen. Man gav endda afkald på de – stadig mere nødvendige – infrastrukturelle udgifter i uddannelsessektoren, på trafikområdet, miljøopgaver og indenfor socialvæsenet. Oven i købet skete der her stadigvæk budgetbesparelser gennem spareprogrammet. Kun energiområdet blev tilgodeset – et område der direkte angår den tyske kapitals konkurrenceevne på verdensmarkedet.

De skattepolitiske, monetære og indkomstpolitiske forholdsregler i det politiske system sigtede således nu massivt på stabiliseringen af omkostningerne og profitraten for at sætte akkumulationen fornyet i gang og afhjælpe arbejdsløsheden, men *uden nævneværdigt resultat*.

Investeringerne, der udgjorde hovedformålet med konjunkturprogrammerne og de monetære forhøjelser, steg ikke. Ganske vist resulterede udløbet af de *skattepolitiske* programmer i en let stigning i investeringerne og dermed i en forøgelse af efterspørgselen over for afdeling I (især i maskinfremstillingssektoren), men dog uden på længere sigt at kunne bringe de samlede investeringer i vejret igen: Investeringerne faldt fortsat i det første halvår af 1975⁴³. Heller ikke forbundsbankens *monetære politik* fik noget resultat: Til trods for massiv udvidelse af likviditeten i banksystemet og stærk nedsættelse af rentesatserne foregik der ingen kreditoptagelse til fordel for anlæg af produktiv kapital; snarere udnyttede kapitalerne de »billige« penge til omlægning af deres gæld. Derimod skete der en stor ophobning af pengekapital hos forretningsbankerne⁴⁴. Heller ikke forsøget på *indkomstpolitiske* forholdsregler førte i første omgang til tilstrækkelig stabilisering af profitraten. Snarere havde stagnation i reallønningerne en stagnation i efterspørgselen over for afdeling II til følge. På den anden side var staten tvunget til endda at begrænse sin *efterspørgsel*: Den krisebetingede udeblivelse af store dele af indkomst- og selskabsskatterne forøgede det offentlige budgetunderskud, som man så søgte at imødegå med spareprogrammer.

4.4. Hvad skyldes det, at programmerne var uden virkning Først må ineffektiviteten i den kortsigtede statsintervention forklares. Vi har i 2. del betragtet den krisemæssige proces under de af hinanden afhængige aspekter for *profitproduktion* og *profitrealisering*. Af vor fremstilling af konjunkturprogrammerne fremgik det tydeligt, at den statslige økonomiske politik – om end med forskellig vægt – forsøgte at øve indflydelse på begge disse sider af krisen.

43. I følge halvårsberetningen fra Stat. Bundesamt 1975 faldt anlægsinvesteringerne (incl. lagerændringerne) i 1. halvår 1975 i forbundsrepublikken med 6,8%.

44. Se Geschäftsbericht der Deutschen Bundesbank 1974, s. 28.

For det første: Med de givne strukturproblemer for kapitalvaloriseringen og den samtidige for ringe udnyttelse af de produktive kapaciteter kunne det ikke have store virkninger på beskæftigelsen at fremme investeringerne, især ikke da der samtidig ikke blev iværksat store efterspørgselsprogrammer (smlgn. »for det andet«). Hvis f.eks. den forventede profitrato trods investeringstilskud stadig er så lav, at udvidelsesinvesteringer ikke nytter noget i forhold til profitraten og udnyttelsesgraden af den produktive kapital, så finder også de skattepolitiske og monetære forholdsregler her deres grænse. Statslige investeringsstimuleringer kan under disse forhold ikke få samfundsøkonomiske virkninger. Snarere må det formodes, at denne politik oven i købet tjener til at finansiere *rationaliseringsinvesteringer* på basis af den fremherskende arbejdsbesparende teknologi, som på grund af trykket fra den faldende valorisering siden 1971 er fremherskende i Vesttyskland⁴⁵. Sådanne investeringer reflekterer jo en voksende kapitalsammensætning og øgede lønomkostninger: I betragtning af de også i overskuelig fremtid fremherskende valoriseringsbetingelser turde derfor ikke blot de allerede faldende tillægsinvesteringer, men også erstatningsinvesteringer have sådanne »rationaliseringseffekter«, medens der ovenikøbet ikke foretages tilstrækkelige tillægsinvesteringer i indlandet til igen at kunne indlemme frisatte arbejdere i produktionsprocessen.

For det andet: Også *efterspørgselen* og dermed den tilstræbte udnyttelse af den produktive kapital sætter grænser for den statslige økonomiske politik. En forøgelse af den »effektive efterspørgsel« ved statsligt forbrug og statslige investeringer, der skulle kunne bidrage til at øge den produktive kapitals udnyttelsesgrad er ikke alene begrænset af eventuelle inflationære virkninger. Først og fremmest de strukturelle valoriseringsproblemer bliver herigennem »fastlåst«. ⁴⁶ Derudover er også finansieringsmidlerne i stor udstrækning udtømt. ⁴⁷ Hvis akkumulationen af den produktive kapital altså ikke skal ledsa-

45. Se vedr. den planlagte struktur for de nationale investeringer ifo-Schnelldienst fra 4.3.1975 (hvis resultater også bekræftes af langsigtede undersøgelser f.eks. fra prognoseinstituttet i Basel): tyngdepunktet for investeringerne vil blive *rationaliseringer*; mens antallet af *beskæftigede i den hjemlige produktion ikke skal udvides, vil udlandsinvesteringerne blive udvidet*: »Nu som før har ¾ af de virksomheder, der kommer på tale, planer om at udvide deres investeringer i udlandet kraftigere end i indlandet«. (s. 7) Endvidere er »tilbøjeligheden til udlandsinvesteringer i stort omfang uafhængig af den aktuelle økonomiske situation« (Cit. i FR fra 8.1.1975). I følge dette vil betingelserne for en strukturel arbejdsløshed, sådan som vi har fremstillet den under afsnit 3, fortsat opretholdes.

46. Det viser sig ikke kun gennem de »indre reformer«s forlis, men alene analysen af den anticykliske økonomiske politik viser, at staten via pengene er bundet til kapitalens reproduktions- og akkumulationsproces og på ingen måde kan »styre« som autonom instans.

47. Se hertil også den videnskabelige konsulent for BMWi: Gutachten über Grundfragen der Stabilitätspolitik, Bundesanzeiger nr. 77 fra 19.4.1973, s. 31: »Således ville man stille for store krav til globalstyringen, hvis man pålagde den den opgave at udrydde de former for nedgange i beskæftigelsen, som også er strukturelt betingede og dermed afgrænset til bestemte sektorer

ges af en tilsvarende *akkumulation af statsgæld* og stigende rentebyrder for de offentlige budgetter, kan statens andel af nettoproduktet, der jo begrænser kapitalens andel, på langt sigt ikke mere udvides. Dette ville nemlig enten ledsages af skatteforhøjelser (altså også en forhøjelse af den del af skatten, som trækkes af profitten) og/eller i visse situationer inflationære processer på grund af cirkulationen af statsgældspapirer: Saneringen af statens finanser er blevet nødvendig⁴⁸.

Den økonomiske politik kan således på den ene side ikke mere bidrage ubegrænset til udnyttelse af den produktive kapital, kassen er tom; enhver yderligere statsgæld ville skabe politiske konflikter, som også allerede gør sig gældende i de forskellige krav til saneringen af statsfinanserne. På den anden side kan nu disse grænser for den statslige intervention heller ikke afhjælpes ved, at lønninger eller løntillæg begrænses af staten for igen at ophjælpe kapitalens profitabilitet. Thi vil man forhindre arbejdsløshed, og destruktion af uudnyttet kapital, kan man ikke også tage nedgangen i forbrugsefterspørgselen og dermed den yderligere mangel på udnyttelse af produktiv kapital med i købet, især ikke fordi konflikter med fagforeningerne vil være en trussel i tilfælde af massive indgreb; tilbageholdenheden i den statslige efterspørgsel kunne ganske vist bidrage til at holde inflationsraterne på et lavt niveau for således at forbedre de vesttyske kapitalers internationale konkurrenceposition. Derfor må vi også tage verdensmarkedet med i vore overvejelser:

og regioner. For hvis man i disse tilfælde indledte en generel efterspørgselsstimulering, ville det nødvendigvis føre til stigninger i prisniveauet og kun temporært skjule det strukturelle beskæftigelsesproblem.« (se også s. 33).

48. Selve tidspunktet for indførelsen af en sanering i statsfinanserne er dog i første omgang en politisk beslutning. Som en sammenligning af statsgælden i forskellige kapitalistiske lande viser, ligger Forbundsrepublikken med sit budgetunderskud endnu langt under gennemsnittet for de udviklede kapitalistiske lande:

International sammenligning af den samlede¹ statsgæld i udvalgte lande i slutningen af 1973 (for staten samt den øvrige offentlige sektor).

| | i % af BNP i markedspriser | pr. capita i DM ² |
|----------------|-------------------------------|---------------------------------|
| Storbritannien | 74 | 6162 |
| Belgien | 59 | 6194 |
| Italien | 46 | 2802 |
| Norge | 33 | 4299 |
| BRD | 18 | 2676 |
| Frankrig | 13 | 1615 |

1. Med samlet statsgæld menes her summen af indenlandsk og udenlandsk gæld.

2. Omregnet efter valutakurserne i slutningen af 1973.

Kilde: L.Poullain, Die desolate Lage unserer Staatsfinanzen lässt kaum noch Spielraum für die Konjunkturpolitik, i: Handelsblatt fra 19./20.9.1975, s.4.

For det tredje: Det politiske systems forsøg på gennem spareprogrammer i de offentlige budgetter, skattebegunstigelser til kapitalerne, lavrentepolitik og indkomstpøolitik at udvirke en omkostningsreduktion til kapitalerne og lave inflationsrater for at forøge *eksportmulighederne på verdensmarkedet* (og externalisere kriserne) er ligeledes begrænsede. En tilstrækkelig stigning i verdensmarkedsefterspørgselen efter vesttyske varer imødegås af synkroniseringen af de nationale konjunkturcykler, de dermed under krisen skærpede efterspørgselsforhold og de andre nationale kapitalers konkurrence på verdensmarkedet. Den manglende efterspørgsel på verdensmarkedet blev netop i 1975 til den afgørende faktor for den utilstrækkelige udnyttelse af den produktive kapital. Også her er det strukturen i kapitalens reproduktionsproces i Forbundsrepublikken (den store eksportafhængighed) der blev skranken for det politiske systems kortsigtede interventioner og globale stabiliseringsforsøg.

4.5. Krisens struktur, som vi har skitseret i 2. del, kommer også – den slutning kan vi drage – til udtryk i et dilemma for den *statslige globalstyring*:

På den ene side: Hvis staten lægger tyngdepunktet på spørgsmålet om efterspørgselen, idet den forsøgsvis kompenserer efterspørgselens bortfald i den kapitalistiske sektor og på verdensmarkedet gennem udvidelsen af den offentlige efterspørgsel ved underskudsbudgettering og stimulering af masseforbruget, så vanskeliggøres derved samtidig løsningen af krisen i den kapitalistiske sektor: værdiforringelsesprocesser bliver udskudt (= inflation, som igen truer stillingen på verdensmarkedet), den private kredit fordyres ved at staten optager kredit, skattens reduktion af profitten og kapitalernes omkostninger til sociale forsikringsordninger forhøjes, kriseprocesserne trykker ikke lønningerne og afskaffer *ikke* disproportionaliteterne. Strukturelle valoriseringsproblemer bliver således »fastlåst«.

På den anden side: Skal profitraten (som akkumulationens motor) stabiliseres ved skattemæssig begunstiggelse af kapitalerne, sanering af statsbudgettet (= forringelse af statens andel i nettoproduktet), lavrentepolitik og indkomstpøolitik, så sker det med det resultat, at efterspørgselen og dermed udnyttelsen af den produktive kapital i første omgang svækkes yderligere. Dermed bliver også profitraten – på grund af de lave profitmasser – liggende på et lavt niveau.

Vi kan således fastholde to trin af modsætningsfulde krav til det politiske system.

1. *Tidspunktet* for den statslige intervention: Truslen om konkurser og massearbejdsløshed kræver indgreb, medens de strukturproblemer, som krisen må løse udskydes netop gennem dette tidlige indgreb,
2. *Arten* af den statslige intervention: Bliver der lagt for stor vægt på forøgelsen af den globale efterspørgsel, fastlåses valoriseringens strukturproblemer. Omvendt: lægges der for stor vægt på stabiliseringen af profitraten, uden at

efterspørgselen forøges, forbliver udnyttelsen af kapitalen (og dermed profitteraten) lav med fortsat arbejdsløshed.

De to sider af krisen i den økonomiske sektor – som overakkumulations- og overproduktionskrise – fremtvinger modsætningsfyldte reaktionsmåder i det politiske system og danner således en grænse for de kortsigtede statslige interventioner.⁴⁹

Ganske vist forsøger man at udskyde disse grænser ved en langsigtet anlagt politik, som sætter sig for at forandre den i første del skitserede struktur i den historisk udviklede reproduktionsproces. Hvis det nemlig lykkedes at vende eller i det mindste afsvække de langsigtede trends, ville også spillerummet for den kortsigtede kriseløsningspolitik blive udvidet. Denne overvejelse ligger til grund for aktuelle »kriseløsningsmodeller«, som udover den anticykliske politik stiller krav om et begreb for statens »strukturpolitik«, som kan se forandringen af de hidtidige betingelser for den økonomiske vækst i Forbundsrepublikken i øjnene.

5. Langsigtet strukturpolitik som krisepolitik?

Til de i første del sammenfattede langsigtede strukturforandringer i kapitalsammensætningen, kapitalkoncentrationen, industristrukturen og udviklingen af fordelingskvoterne, knytter der sig løsningsmodeller, som gennem nye politisk-økonomiske begreber vil imødegå de stagnationstendenser i den økonomiske udvikling, der krisemæssig viste sig i 70'erne. Vi vil i det følgende fremstille og diskutere tre (også politisk repræsentative) forsøg:

1. Det nærmest socialdemokratisk-teknologiske udkast til en »aktiv strukturpolitik« ved Scharpf og Scharpf-Hauff;
2. den lønbegrænsningsstrategi, som vi her repræsenterer med »Institut der Deutschen Wirtschaft«.
3. Forestillingen om en globalstyring, der skal flankeres af konkurrencepolitik, og som favoriseres af fagforeningerne.

5.1. Stående over for en truende strukturkrise, – der vil munde ud i stagnation – som den f.eks. diagnosticeres af prognos/Basel og af Starnberger

49. Den »anarkiske« produktionsmåde modsvarer altså på ingen måde en »konturløs« politik, sådan som Offe går ud fra. Ej heller er produktionsmåden »anarkisk«, hvilket vi mener at have påvist i afsnit 1 og 2.

kriseprojektet, ser f.eks. Fritz W. Scharpf at med krisen er »politikens time« kommet og kræver en langsigtet anlagt aktiv strukturpolitik⁵⁰. For Scharpf viser tre empiriske trends hen til en stagnationskrise: (1) Afsvækkelse af udviklingen af det tekniske fremskridt på grund af, at virkningerne af de efter den verdensøkonomiske krise indførte basis-innovationer er udløbet; (2) dermed formindskelse af det »teknologiske gab« mellem udviklede og mindre udviklede lande, som fører til en overflytning af dele af produktionen til lavtlønslande; (3) for høj andel i industrisektoren i forbundsrepublikken i forhold til andre udviklede kapitalistiske lande, derfor stor afhængighed af verdensmarkedet. Strukturel arbejdsløshed, stagnerende vækst i bestemte sektorer, masseloyalitetens sammenbrud og politiske trusler fra højreekstremismen menes at blive følgerne.

Den »aktive strukturpolitik«, som Scharpf foreslår, forudser en formindskelse af den industrielle sektor over for »disse moderne ekspansive tjenesteydelsesområder« som: trafik- og kommunikationsindustrier, uddannelsesvæsenet, sundhedsvæsenet, aldersforsorg, fritidsindustrien eller turismen⁵¹. Denne omstrukturering skal desuden fremme de industrielle sektorer, »hvis produkter indeholder en særlig høj andel i forskning, udvikling og tjenesteydelse«⁵². En forudsætning for denne strukturpolitik er et instrumentarium af fælles planlægningsorganer for stat, virksomheder, fagforeninger og forskningsinstitutioner som går videre end det hidtidige globalstyringsbegreb.

De politiske og sociale konsekvenser af denne opfattelse af den langsigtede kriseregulering består i »fastfrysningen« af fordelingskonflikten og i klassekompromiset i den betydning, at man skaber politiskadministrative planlægningsinstitutioner, som skulle have »fagforeningernes problemkendskab og oplysnings- og formidlingskompetence«⁵³. Sættes der på dette plan under alle omstændigheder en skranke for arbejdernes (og fagforeningernes) modstand mod denne politik, så er planen ligeledes – med henblik på den nødvendige *økonomiske* omstrukturering – temmelig *urealistisk*: Der foreslås en nedbrydning af »overindustrialiseringen« til fordel for en udvidelse af tjenesteydelsesområderne, som ville betyde en omstrukturering af kapitaldannelsen i investeringsgodesektoren over til konsum og tjenesteydelsessektoren og altså netop beskære de af Scharpf krævede produktive investeringer

50. Jvf. F.W.Scharpf, Krisenpolitik, i: P.V.Oertzen, H.Ehmke og H.Ehrenberg, Thema: Wirtschaftspolitik – Materialien zum Orientierungsrahmen 1985, Bonn-Gad Godesberg 1974, og V.Hauff, F.W.Scharpf, Modernisierung der Volkswirtschaft, Frankfurt-Köln 1975.

51. Scharpf, op.cit., s. 20.

52. Op. cit., s. 21.

53. Op. cit., s. 24.

i vækstsektoren (teknologiske basisindustrier). For så vidt denne omstrukturering ville skabe »almene materielle produktionsforudsætninger«⁵⁴ (f.eks. med en forbedring af trafik- og kommunikationssystemet) ville dette ganske vist medføre et fremskyndet kapitalomslag og yderligere produktivitetseffekter; en således fremkaldt stigning i produktiviteten og profitabiliteten virkeliggøres imidlertid først efter lang tids forløb, mens det høje kapitaludlæg til finansiering af disse områder vel næppe kan fremskaffes i kriser af den nuværende type (kapitalens ringe profitabilitet, statsgæld). Hvis den »tertiære sektor« faktisk udvides gennem en sådan omstrukturering, indsnævres kapitalernes samlede »fordelingsspillerum« på grund af den relativt tilbagestående produktivitetstilvækst i denne sektor⁵⁵.

5.2. En anden kriseløsningsmodel, der foretrækkes fra kapitalens side, af arbejdsgiverforbundene og de konservative partier, ser kerneproblemet i de langsigtede strukturforandringer og stagnationstendenser i fordelingskonflikterne og arbejderne (og statens) påstået for store andel af nettoproduktet. Således fastslår *Th. Brinkmann* fra Institut der Deutschen Wirtschaft:

»Virksomhedernes investeringssvaghed, deres utilfredsstillende udbytteevne samt de for tiden meget høje arbejdsløshedsrater er et sikkert tegn på, at arbejderne allerede fuldtud har udnyttet spillerummet for omfordelingen.« Det konstaterede investeringsindgreb fra 1971 er for Brinkmann en følge »af den skærpede fordelingskamp i samspil med en forfejlet økonomisk politik«.⁵⁶

Under fuldstændig forsømmelse af væsentlige strukturelle problemer, som Scharpf dog trods alt fremhæver, postuleres her en sammenhæng mellem kapitalstok og produktionspotentiel på postkeynesiansk vis, og man går ud fra, at det potentielle output falder med faldende investeringsrater og for lave stigningstakster i kapitalstokken i 70'erne og at fordelingsspillerummene må begrænses tilsvarende, hvis en yderligere vækst skal være i sigte. Yderligere fremhæver Brinkmann også den faldende kapitalproduktivitet i 60'erne og 70'erne som et yderligere argument for en forhøjelse af investeringsraten og dermed en nødvendig fortsat begrænsning af fordelingsspillerummene⁵⁷.

54. Se dertil D. Läßle, *Staten og de almene produktionsbetingelser*, Kurasje 1973.

55. Se dertil L.Uhlmann, G.Huber, *Technischer und struktureller Wandel in der wachsenden Wirtschaft (RKW-Projekt)*, Frankfurt 1972, s. 42, Abb. 9. Dette bemærkes i øvrigt også af Hauff/Scharpf, op.cit., s. 33 og s. 97. Derfor udvikles også her et begreb for den »tertiære« sektor's rationalisering, der burde skærpe arbejdsløshedsproblemet.

56. Theodor Brinkmann, *Wachstums- und Verteilungsspielraum 1975 bis 1980*, Köln 1975, s. 36.

57. Op.cit, s. 35.

Omkostningerne ved et sådant forslag er ligetil: Ikke blot ville de krævede lønedsættelser og forringelsen af arbejdernes reproduktionsniveau blive konsekvensen, men også forringelsen af statens forbrugsudgifter (og statskvotaen i det hele taget). Ydermere kunne dette forslag ikke realiseres uden ophævelse af den frie forhandlingsret, den statsligt fast forankrede indkomstpolitik og eventuelt dennes repressive gennemførelse.

Selv om der så også her måtte regnes med hård modstand fra fagforeningerne, for så vidt som der her kan blive tale om en almen forskydning af magtbalancen mellem kapital og arbejde, så ville de strukturelle faktorer i reproduktionsprocessen, der ligger til grund for den krisemæssige udvikling (som kapitalsammensætningen, overekspansion af afdeling I osv.) slet ikke blive berørt af dette forslag (eventuelt blive skærpet i resultatet). Løsningen af konflikterne i reproduktionsprocessen skal ensidigt lægges på arbejderne og fagforeningerne, uden at selve krisecyklen dermed kan ophæves.

5.3. For fagforeningerne er krisen et resultat af, at det politiske system ikke har handlet korrekt indenfor rammerne af globalstyringen henh. et resultat af skatte- og/eller pengepolitiske instansers bevidste restriktionspolitik, hvormed arbejdernes fordelingskrav skal holdes nede ved hjælp af krise og arbejdsløshed. Ordenspolitiske forestillinger (monopoler skaber inflation) får hovedvægten overfor en analyse af strukturudviklingen. Gennem en flankerende konkurrencepolitik skal globalstyringen sættes i stand til at indlede en *mængdekonjunktur*. Over for disse forslag (således som de f.eks. ligger til grund for DGBs (det tyske LO) målsætningsprogram for 1973-77⁵⁸) registreres i nyere analyser såvel de strukturelle forandringer, ligesom de allerede ytrer tvivl om globalstyringens effektivitet (især stabiliseringspolitikken). Således har f.eks. W. Glasstetter⁵⁹ gjort disse forandringer frugtbare for analysen af den overcykliske inflation, idet han går ud fra, at virksomhederne selv ved tiltagende kapitalindsats pr. output (stigende kapitalkoefficient) til trods for en monetær restriktionspolitik gør deres rentabilitetskrav gældende over priserne. Over den monetære profitrate synes dog hos Glasstetter også den reale profitrate og akkumulation at være sikret; ganske vist er prisen derfor inflation. Langsigtede strukturforandringer og nedgangen i den *reale* profitrate gøres ikke længere nyttig for en analyse af krisen og stagnation; krisen fremtræder således som resultat af monetær og skattepolitisk anti-

58. DGB, Zielprojektion 1973 bis 1977, i: G. Leminsky, B. Otto, Politik und Programmatik des Deutschen Gewerkschaftsbundes, Köln 1974.

59. Werner Glasstetter, op.cit., 2.129 ff.

inflationspolitik. Statslig globalstyring får derfor en fortrinsstilling i den nødvendige krisepolitik; for så vidt der kræves ordenspolitiske (konkurrencepolitik) eller strukturpolitiske (investeringspolitik) forholdsregler, sigter de mod en anti-inflationspolitik (i ovenfor nævnte betydning), og ikke mod de grundlæggende strukturproblemer.

Konsekvenserne af en sådan ordens- og strukturpolitisk plan, nemlig at begrænse store koncerners prisfastsættelsesmagt og investeringsadfærd gennem en konkurrence- og investeringspolitik, turde i betragtning af fagforeningernes selvforståelse og situation desuden være sprængfarlige, da de jo med det aktuelle styrkeforhold mellem klasserne ville betyde en mobilisering af arbejderklassen, som – selv overfor en socialdemokratisk regering – ville bringe masseloyaliteten i fare.

Slutbemærkninger

Mens de politiske retninger, der står bag de ovenfor fremstillede kriseløsningsstrategier, åbenbart holder hinanden i skak ved virkeliggørelsen af *deres* forestillinger, har tiden allerede arbejdet for en »økonomisk« løsningsstrategi: *Krisen har selv frembragt forandrede betingelser*. Forholdene for profitproduktion er blevet forbedret ved faldende rentesatser⁶⁰, faldende råstof-, materiale- og lønomkostninger⁶¹. Rationaliseringsinvesteringer, intensivering af arbejdet for de beskæftigede arbejdere og koncentrations- og centralisationsprocesser har frigjort produktivtetsreserver. Med stagnerende og sågar faldende reallønninger er der således med den stigende arbejdsproduktivitet sikret en omfordelingseffekt for den nærmeste tid. Det økonomiske råd kan henvise til, at en indkomstpøolitik ikke mere er nødvendig af hensyn til massearbejdsløsheden⁶². Også en »aktiv sektoriel strukturpolitik« er blevet forældet for den nærmeste tid gennem krisens tilpasningsprocesser (produktionsnedlæggelser, konkurser, kapitalvandringer fra bestemte brancher).

60. Jvf. SVR., JG 1975, figur 32.

61. Op.cit., Ziff. 78 ff. og figur 18 om lønomkostningerne, figur 21 om råstofpriserne og figur 22 om de industrielle fremstillingspriser.

62. Op.cit., Ziff. 78*; Ziff. 452-460 og rådsmedlem Sievert i et interview i anledning af beretningens indgivelse til regeringen.

Men ét problem synes ikke uden videre at kunne løses: den overcykliske *langtidsarbejdsløshed*. Netop den sandsynlige langtidsarbejdsløshed er ikke kun et økonomisk problem, men kan i fremtiden blive en kilde til permanente politiske konflikter. I denne sammenhæng turde der opstå nye problemdimensioner for ikke mindst fagforeningernes selvforståelse og politik.

Oversat af Esther Brinch og Susanne Possing

STATSFUNKTIONER OG REPRODUKTION AF ARBEJDSKRAFT

FINN HANSSON

Denne artikel forsøger at fortsætte den almene diskussion af forholdet mellem stat og kapital. Artiklen forsøger at udvikle nogle formlogiske bestemmelser af de statslige reproduktionsfunktioner, især de funktioner, der berører reproduktionen af arbejdskraft. Sigtet hermed er at udarbejde et grundlag for at foretage mere differentierede bestemmelser af den måde, som kapitalakkumulationens lovmæssigheder sætter sig igennem på overfor de forskellige statsfunktioner; ikke blot som et spørgsmål om et nedskæringsimperativ under krisen, men som et spørgsmål om hvordan dette rammer forskellige statsfunktioner og hvilke helt almene konsekvenser dette har for arbejderklassens reproduktion og reproduktionskamp.

Et af de mest centrale resultater i den nyere statsdiskussion med udgangspunkt i kritikken af den politiske økonomi, er bestemmelsen af den borgerlige stats funktioner og aktiviteter som fundamentalt uproduktive og brugsværdibestemte. Og i forlængelse heraf bestemmelsen af finansieringen af staten gennem fradrag i den samlede samfundsmæssige merværdimasse, dvs. som *faux frais* (uproduktive men nødvendige omkostninger, Marx). Gennem den sidste bestemmelse er statens værdimæssige relation til kapitalakkumuleringen bestemt alment; som ikkeværdiproducerende er staten fuldt og helt afhængig af udviklingen i den samfundsmæssige værdiproduktion, af kapitalakkumuleringen.

Hovedvægten i denne statsdiskussion har imidlertid primært ligget på udviklingen af de samfundsmæssige formbestemmelser af staten samt på en nærmere indholdsmæssig begrundelse og afgrænsning af de statslige opgaver og funktioner i det borgerlige samfund. De værdimæssige relationer mellem stat og kapital har kun i meget ringe omfang været draget systematisk ind i disse diskussioner. Ikke mindst for denne problemstilling gælder det, at den *ikke* er et rent internt statsteoretisk anliggende, sådan som det ofte hævdes fra de teorier, der bestemmer den borgerlige stats reguleringsmuligheder (aktuelt kriseregulering) politisk, ud fra de tilsyneladende skrankeforskydende effekter, som konkrete statsindgreb ser ud til at have for krisemodsigelserne på samfundets overflade.* Bag dette ligger centrale forskelle i forståelsen af den marx'ske akkumulationsteori – hvor det er den politøkonomiske statsteoris afgørende fortjeneste at have påvist, at staten aldrig kan ophæve men i bedste fald højst modificere modsigelserne i merværdiproduktionen, dvs. i den krisefyldte akkumulationsudvikling.

Som nævnt findes der kun få eksempler på forsøg på en videreudvikling af de almene værdiformbestemmelser af statsudgifternes funktion i forhold til kapitalakkumuleringen.

Et af disse forsøg på at udvide bestemmelserne af statsudgifterne som merværdifradrag, *faux frais*, i forhold til kapitalakkumuleringen, dvs. virk-

* I statsdiskussionen drejer det sig om de strukturalitisk orienterede statsteorier, hvis begreb om »relativ autonomi« mellem økonomi og politik udelukker hele dette problemfelt, eller om de mere systemteoretisk orienterede teorier, der opererer med en sideordning mellem økonomiske og politiske »determinanter« i analysen af statsinterventionerne. Et af de nyeste eksempler herpå er Claus Offe og Volker Ronges artikel: »Thesen zur Begründung des Konzepts des »kapitalistischen Staates« und zur materialistischen Politikforschung« i Altwater m.fl.: Rahmenbedingungen und Schranken staatlichen Handelns – Zehn Thesen. Ed. suhrkamp 824, Frankfurt 1976.

Den revision af den marx'ske akkumulations- og kriseteori som er forenelig hermed, er den Sweezy-inspirerede neoricardianske afvisning af den marx'ske kriseteoris fundering i profitaftens faldende tendens. Se i denne forbindelse kritikken i Kurasje 15/16, 1977, artiklerne af Jens Henning Rasmussen og Lars Qvortrup.

ningen på den gennemsnitlige profitråde, er foretaget af M. Cogoy¹. Cogoy's sigte er at udvikle en systematisk kritik af forskellige underkonsumtionsteoriens opfattelse af statsinterventionernes kriseovervindende effekter på baggrund af de ansatser til en sådan kritik, der findes hos bla. Mattick og Yaffe².

Den centrale metodiske pointe hos Cogoy er bestemmelsen af den statslige sektor analogt med den sektor, der producerer luksuskonsumtionsmidler (IIb) i Marx' reproduktionskemaanalyse i Kapitalens 2. bind: »Den statslige efterspørgsels ekspansion har den samme virkning på reproduktionsprocessen som produktionen af »ikke-reproduktive« goder. Den statslige efterspørgsel forvandler nemlig en del af merværdien til revenu ligesom den tredje afdeling (IIb hos Marx, FH) fratog en del af kapitalen sin funktion som kapital. Staten fratager økonomien en vis sum penge, hovedsagelig som skatter og offentlig gæld.« (Cogoy, s. 40).

I denne bestemmelse af statsudgifternes funktion i forhold til kapitalakkumuleringen begår Cogoy imidlertid 2 afgørende fejl: for det første identificerer han den statslige produktion som er en brugsværdiproduktion med den luksusproducerende sektor (IIb) i Marx' reproduktionsanalyse, og ser hermed bort fra, at denne sektor hos Marx er bestemt som merværdiproducerende, omend den producerer ikke-reproduktive brugsværdier. For det andet, og som en konsekvens af den første fejl, forveksler Cogoy produktion af ikke-reproduktive brugsværdier (luksus eller i forhold til akkumuleringen, spild) med en produktion, der værdimæssigt er et fradrag fra den samfundsmæssige merværdifond.

Konsekvensen af denne fejlagtigt begrundede løsrivelse af den statslige sektors værdimæssige side er, som også påpeges hos W. Semmler³, at Cogoy ikke kan gennemføre en systematisk formlogisk undersøgelse af de værdiformer, som formidler sammenhængen mellem de statslige indgreb og kapitalens hhv. arbejdskraftens reproduktion.

Inden jeg går over til en mere systematisk gennemgang af de værdiformer, som de statslige indgreb formidles igennem, skal ovenstående kritik af Cogoy

1. Mario Cogoy, Værditeori og statsudgifter, i Politiske Arbejdstekster nr. 5, 1974. Der skal her gøres opmærksom på to ret omfattende kritikker af Cogoy, som det ikke har været muligt at indarbejde i nærværende artikel. Det drejer sig om Georgio Stamatis, Unreproduktive Ausgaben, Staatsausgaben, gesellschaftliche Reproduktion und Profitabilität des Kapitals, i Probleme des Klassenkampfes 28, W-Berlin 1977 og Peter Bundesen, Til kritikken af statsinterventionismens politiske økonomi i Bidrag 6, Odense. Sidstnævnte artikel behandler delvis samme problem som de her diskuterede.
2. P. Mattick, Marx og Keynes, Røde Hane 1973, David Yaffe, Den marxistiske teori..., Modtryk 1974.
3. Willi Semmler, Private Produktion und öffentlicher Sektor i Handbuch 5, Staat, red. V. Brandes m.fl. Frankfurt 1977, s. 277 – 307.

illustreres med et enkelt eksempel: på grund af sin konsekvente udelukkelse af de statslige indgrebs stofflige eller brugsværdimæssige betydning for kapitalakkumuleringen, kan Cogoy kun bestemme en værdimæssig skranke for akkumuleringen gennem udvidelse af de statslige indgreb, nemlig gennem et endnu større fradrag fra den samlede merværdimasse. De potentielle brugs værdimæssige eller stofflige skranker for akkumuleringen i form af en statslig beslaglæggelse af arbejdskraft og produktionsmidler, ligesom de mere indirekte produktive eller akkumulationsfremmende tilbage virkninger på den private kapital som kan ligge i sådanne indgreb, glider helt ud i Cogoy's artikel.

Til forskel fra Cogoy tager W. Semmler i en artikel om forholdet mellem statslig og privat sektor udgangspunkt i de sidste års politøkonomiske stats-teori, især i forsøgene på systematiske bestemmelser af statsfunktionerne.

Ud fra den statslige produktions brugsværdiorienterede karakter må den statslige sektor udgøre et selvstændigt område i den samfundsmæssige re-produktion (dvs. kan ikke underlægges sektorerne i de marx'ske reproduktionsskemaer), der har en *komplementær* funktion overfor kapitalvalorisering og akkumulation. På baggrund af den hidtidige statsdiskussion kan Semmler foretage flg. opdeling af de statslige funktionsområder:

1. Tilvejebringelse af materielle og immaterielle produktionsbetingelser,
2. tilvejebringelse af almene reproduktionsbetingelser for arbejdskraften,
3. tilvejebringelse af ydre rammebetingelser for kapitalens reproduktionspro-ces.

Denne oversigt over de statslige reproduktive indgreb er ligesom bestemmelsen af statsindgrebenes finansiering gennem fradrag i den samlede merværdimasse nogenlunde accepteret i den nyere statsteori.⁴

Heroverfor fremhæver Semmler⁵ at disse almene bestemmelser siger meget lidt om den værdimæssige sammenhæng mellem den statslige og den private sektor, og stort set intet om de stofflige virkninger som statsaktiviteterne har på den kapitalistiske produktion og konsumtion. På baggrund af den forudgå-ende 3-punkt opdeling af statsfunktionerne søger Semmler at gennemføre en mere differentieret analyse af disse statsfunktioners indvirken på kapitalens akkumulationsforløb. Resultatet af Semmlers meget perspektivrige formlogisk orienterede analyse af statens reproduktive funktioner i forhold til kapitalforholdet, herunder de af kapitalforholdet satte restriktioner på statsfunktionerne, skal ikke gentages her, med undtagelse af Semmlers analyse af de statslige funktionsområder, der »forbliver udenfor kapitalkredsløbet og er bestemt for arbejdskraftens konsumtion og reproduktion« (s.298).

4. Der kan her henvises til Yaffe op.cit., Mattick op.cit. D. Läßle, Staten og de almene produktionsbetingelser, Kurasje 1973, Altvater, Om nogle problemer..., i Kurasje nr. 7, 1973.

5. Semmler op.cit. s. 283.

I analysen af dette statslige funktionsområde lykkes det ikke Semmler at fastholde den marx'ske formanlyses adskillelse mellem de dele af reproduktionen, der formidles over værdiformerne og de dele, der udmiddelbart kan indgå i deres brugsværdiskikkelse. Mht. arbejdskraftens reproduktion betyder det, at Semmler ikke systematisk skelner mellem privat eller statslig organiseret tilvejebringelse af et givet reproduktionsniveau for arbejdskraften, og hermed heller ikke mellem de statslige foranstaltninger, der har form af lønmæssig omfordeling og de foranstaltninger, der direkte er statslig organiserede.⁶ Mere alment kan problemet også stilles som spørgsmålet om hvilken indflydelse de forskellige former for statslige indgreb i arbejdskraftens reproduktion (det såkaldte 'kollektive' konsum) har på bestemmelsen af arbejdskraftens værdi. Dette spørgsmål vil jeg tage mere udførligt op nedenfor.

Statsindgreb og arbejdskraftsværdi

Analysen af de former som formidler forholdet mellem stat og samfund, i dette tilfælde mellem stat og arbejdskraftreproduktion, er ikke et rent teoriinternt problem: »Analysen af den borgerlige stat må begribe de samfundsresulterede konstitutionsbetingelser for den politiske sfære, såvel som dens nødvendighed som afsondret indretning i det borgerlige samfund, og den må begribe mulighederne og grænserne for den politiske sfæres indgreb i den samfundsmæssige reproduktionsproces' struktur og udviklingslove. Det drejer sig om at klarlægge såvel *nødvendigheden af politikens og økonomiens, samfundets og statens, falden fra hinanden, som den indre sammenhæng i kapitalismen mellem økonomi*

6. Mht. spørgsmålet om afgrænsning af de statslige arbejdskraftreproduktive funktioner henviser Semmler selv, s. 290 note 16 til M. Fuhrkes analyse af den statslige socialpolitik, hvor der direkte foretages en definitorisk udelukkelse af analysen af de socialpolitiske foranstaltninger, som drives i statslig regi (institutioner ol.), Monika Fuhrke: Staatliche Sozialpolitik. Offenbach 1976, s. 9. Denne ubegrundede udelukkelse af de statslige arbejdskraftreproduktive indgreb i stofflig form dukker op igen i følgende bestemmelse af forholdet mellem kollektivt konsum og arbejdskraftens værdi: »Hvis det skattemæssige fradrag fra lønnen overstiger de ydelser der i bidragsfri form vender tilbage til arbejdskraftens reproduktion som kollektivt konsum, så må lønnen stige og nettomerværdiraten falde forudsat at arbejdskraftens værdi forbliver uforandret« (s. 306) Hertil kan så spørges om effekten af de reproduktive foranstaltninger, som staten selv organiserer og som finansieres gennem merværdifradrag? Dette tages op senere i denne artikel.

og politik og mellem samfund og stat, en sammenhæng der formidles gennem ydre interventioner.«⁷

Historisk og politisk har de i denne artikel diskuteret problemer omkring en formmæssig bestemmelse af de statslige arbejdskraftreproduktive indgreb som forudsætning for forholdet i den nuværende kapitalisme, at en del af arbejdskraftreproduktionen foregår *udenfor* arbejdskraftens individuelle reproduktionskredsløb, nemlig i statslig regi. Og denne form for 'kollektiv' statslig reproduktionsorganisering finansieres gennem fradrag i den samlede merværdimasse.

Disse historisk fremvoksede statslige reproduktionsforanstaltninger er således baggrunden for i det følgende at undersøge en tese om en *systematisk* afvigelse mellem arbejdskraftreproduktionens totale stofflige omfang og arbejdskraftens værdibestemmelse.

En begrebslig afklaring af forholdet mellem den lønbaserede reproduktion og de forskellige former for statslige reproduktionsindgreb er fundamental for gennemførelsen af en materialistisk kritik af de reformistiske bevidsthedsformer, som udspringer af disse *tilsyneladende* komplementære reproduktions-sikringer løn hhv. socialpolitik.⁸

Når det i den nyere fagforeningsteori klart er blevet påvist, at grundlaget for fagforeningskampen er sikringen af arbejdskraftens værdi gennem begrænsning af konkurrencen mellem lønarbejderne, så har denne kamp været udelukket fra at kunne tage hensyn til varierede og differentierede reproduktionsforskelle mellem lønarbejderne (familierne). Løsningen af sådanne reproduktionsproblemer skubbes hermed tendentielt over i en form af revenubesidderes fællesinteresser og hermed som et politisk krav til staten.

Den ureflekterede ligestilling af de to dele af arbejderklassens reproduktion har sin teoriehistoriske baggrund i den af Hilferding lancerede tese fra Kielerpartidagen i 1927 om den »politiske« løn, dvs. reallønnen som bestemt af skatter og socialpolitiske ydelser⁹. Hos Hilferding findes den mest teoretisk gennemargumenterede fremstilling af reallønnens eller re-

7. Altvater m.fl. Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser i Kurasje nr. 15/16 1977.

8. For en diskussion af disse bevidsthedsformer se Red. Gewerkschaften: Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde i Kurasje nr. 12. Ch. Neusüss, Noter om løndifferentiering, i Kurasje nr. 13, 1976. Finn Hansson: Kapitalakkumulation, arbejdsklasse og socialpolitik, Kurasje 1975, s. 61-80. At det er nødvendigt med en afklaring viser de misforståelser som kan ses forskellige steder også i den nyere polit-økonomiske statsdiskussion, f.eks. hos Bonnesen og Thøger, Den kapitalistiske stat og dens funktioner, Kurasje 1975, som, ud fra et misforstået Marx-citat, ikke fastholder en adskillelse mellem lønnen som pris, dvs. som overfladekategori, og som udtryk for arbejdskraftens værdi dvs. reproduktionsgrundlag. Se Bonnesen og Thøger s. 129.

9. se Altvater m.fl., op.cit.

produktionsniveauets uafhængighed af kapitalakkumulationens udvikling og afhængighed af politiske forhold. Men denne forkastelse af de objektive akkumulationsbetingede skranker for arbejdernes levestandard under kapitalismen til fordel for en bestemmelse ud fra politiske magtkategorier alene har siden da været grundstenen i legitimeringen af de indgreb i lønkampen, som socialdemokrati og fagbureaukrati har gennemført gang efter gang. Og denne tilsyneladende kompensatoriske sammenhæng mellem løn, skat og sociale ydelser på det borgerlige samfunds overflade har sine reelle materielle forudsætninger under givne historiske betingelser. For at kunne gennemføre en fundamental kritik af den reformistiske statsfixering, er det imidlertid ikke tilstrækkelig at påvise den borgerlige stats klassekarakter abstrakt – en egentlig marxistisk kritik kræver en undersøgelse af under hvilke betingelser, denne tilsyneladende kompensatoriske sammenhæng er opstået, for dernæst at kunne eftervise dens objektive skranker.

Inden jeg går over til den nærmere undersøgelse af formerne for statsindgreb i arbejdskraftreproduktionen, skal de metodiske forudsætninger for diskussionen fastholdes: Da der er tale om en analyse af værdiformer og »da vi her først og fremmest har at gøre med den rene *bevægelsesform*, tages der ikke hensyn til de revolutioner, som kapitalværdien kan undergå i sin kredsløbsproces...«. ¹⁰

Under kapitalproduktionens betingelser er værdiloven det regulerende princip for al samfundsmæssig produktion, hvilket indebærer, at vareværdien er bestemt af den mængde samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, der medgår til varens reproduktion. Og nødvendigt betyder under kapitalistiske reproduktionsbetingelser nødvendig produktionstid og -mængde frembragt i en kapitalistisk organiseret produktion. Hvorledes *pengeformen* formidler dette beskriver Marx således: »Den frie arbejder får dem (de levnedsmidler, der er nødvendige for hans underhold, fh.) i *pengeform*, i *bytteværdiens* form, i den abstrakte sociale rigdomsform. Hvor meget salæret ikke er andet end den *forsølvende*, *forgyldte* eller *forkobberede* eller *papirgjorte* form for de nødvendige levnedsmidler, til hvilke det bestandigt må opløse sig, – *pengene* fungerer her som kun forsvindende form for bytteværdien, som blot og bart *cirkulationsmiddel*, så bliver formålet for og resultatet af hans arbejde dog i hans forestilling den *abstrakte rigdom*, *bytteværdien*, og ikke en bestemt, traditionel og lokalt indskrænket brugsværdi. Det er arbejderens selv, som omsætter pengene til frit valgte brugsværdier, køber varer efter for godt befindende for dem; og som *pengebesidder*, som køber

10. Marx. MEW 24, s. 109, da. udg. bd. 2.1, s. 133.

af varer, står han i ganske det samme forhold til varesælgere som alle andre købere.«¹¹

Varen arbejdskraft adskiller sig fra alle andre varer gennem sin (mer)-værdiskabende evne *og* – som en følge af at det levende arbejde antager vareform – sin ikke-kapitalistisk organiserede reproduktionsproces, AK-P-V eller V-P-V; simpel reproduktion.

Denne reproduktionsform består af to metamorfoser, V-P og P-V, hvoraf den første er knyttet til produktionsprocessen, hvor værdien bestemmes af, at »hvad kapitalisten konsumerer produktivt i arbejdsprocessen er arbejdskraften selv...«.¹²

Den anden metamorfose, der tids- og stedmæssigt er løsrevet fra den første, foregår ikke mellem arbejder og kapitalist men mellem varekøber og varesælger.

Disse forhold betyder, at værdibestemmelsen sætter rammerne for arbejdskraftens reproduktion, men ikke *umiddelbart* griber ind i dens indholdsmæssige organisering. Det forhold at arbejdskraften *reproduceres* igennem *vareformen* indebærer, at denne reproduktion ikke direkte kan underlægges og organiseres af kapitalen. Selve reproduktionsformen muliggør derfor, at der i denne reproduktion direkte kan indgå stofflige komponenter i deres umiddelbare brugsværdiskikkelse, dvs brugsværdier, hvis produktion og distribution ikke reguleres gennem værdiloven, men på anden vis, f.eks. via staten i form af socialpolitiske foranstaltninger.¹³

Statslige indgrebsformer

Foreløbig kan de statslige arbejdskraftreproduktive foranstaltninger formmæssigt bestemmes i to hovedformer:

de værdimæssige, hvor staten udelukkende foretager en omfordeling inden for arbejderklassen (resp. mellem klasserne) af den umiddelbart frembragte lønstruktur (resp. mellem revenuformerne) *og*

11. Marx, Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, s. 58/59, da. udg. s. 105.

12. Marx, MEW 24, s. 166, da. udg. bd. 2.1, s. 166, se også Marx, Resultate., s. 12-13, da. udg. s. 56-57.

13. Da jeg her primært er interesseret i at undersøge de statslige indgrebsformer overfor arbejdskraftreproduktionen, afslår jeg fra en nærmere undersøgelse af såvel arbejdskraftens reproduktionsform og indhold, som af forholdet mellem arbejdskraftens værdi og pris (løn). Disse problemer er omfattende behandlet af Peder Lærke Nielsen, Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform, stencil Sociologisk Institut 1976, og Ch. Neuss, Notes om løndifferentiering op.cit.

de stofflige, hvor staten driver/organiserer arbejdskraftreproduktive foranstaltninger, der i deres umiddelbare brugsværdiskikkelse indgår i arbejdskraftreproduktionen.¹⁴

I indledningen blev der rejst en kritik af et par forsøg på bestemmelse af statens placering i forhold til kapitalreproduktionens værdikredsløb, når udgangspunktet var statsaktiviteternes brugsværdiform og statsreguleringens binding til penge- og retsformen. Diskussionen blev ført videre omkring et udsnit af de statslige indgreb og aktiviteter, de arbejdskraftreproduktive, hvorved det lykkedes at nå frem til to yderligere bestemmelser af statsindgrebsformerne: stofflige og værdimæssige.

Gennem bestemmelsen af denne adskillelses formmæssige nødvendighed er der også givet en almen begrundelse for et manglende sammenfald mellem arbejdskraftens reproduktions stofflige og værdimæssige bestemmelse.

Forholdet mellem disse to former for statslige indgreb i arbejdskraftens reproduktion er formlogisk ubestemmeligt: Reguleringen af forholdet og grænserne for deres omfang sættes imidlertid snævert af de givne historiske akkumulationsbetingelser for den samfundsmæssige kapital. Begrænsningerne i de principielt ubegrænsede statslige værdimæssige indgreb (lønomfordelingen) gennemsættes af lønformens funktion i kapitalakkumulationen mht. fordelingen af arbejdskraften mellem kapitalerne og udpresning af merarbejde¹⁵, ligesom de stofflige foranstaltninger begrænses dels af arbejdskraftreproduktionens nødvendige bestemmelse som individuelt organiseret reproduktion¹⁶ og dels af disse foranstaltningers indvirken på de samfundsmæssige akkumulationsbetingelser gennem beslaglæggelse af arbejdskraft og produktionsmidler til ikke-merværdiproduktive formål¹⁷.

14. Jeg vil gøre opmærksom på, at de værdimæssige ydelser, 'omfordelingen', yderligere kan differentieres når de forskellige ydelsers historiske genese medreflekteres, hvilket imidlertid falder udenfor denne artikels foranalytiske diskussion. Meget kort drejer det sig om at adskille de ydelser, der har deres oprindelse i private *forsikringsordninger* blandt grupper af lønarbejdere (f.eks. sygeforsikring, arbejdsløshedsforsikring), som stadig omend i stærkt aftagende omfang *også* finansieres gennem medlemsbidrag, *fra* de ydelser der direkte er opstået i statslig regi i form af tilskud (børnetilskud, boligsikring). Hos M. Fuhrke, op.cit. s. 48-52 er der et forsøg på at diskutere denne differentiering.

15. Denne problemstilling behandles udførligt hos Ch. Neussis, *Noter om løndifferentieringen* op.cit.

16. Dette er udførligt diskuteret hos Peder Lærke Nielsen, *Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform*, stencil Sociologisk Institut 1977.

17. Se her diskussionen hos Semmler, op.cit. s. 286-96.

Ved at inddrage spørgsmålet om finansiering af statsaktiviteterne kan denne formanalyse hidtil udviklede bestemmelser af forholdet mellem stat og arbejdskraftreproduktion afsluttes med en skematisk opstilling af de formmæssige sammenhænge mellem statsindgreb, arbejdskraftens reproduktion og arbejdskraftens værdi.

Finansieringen af de statslige aktiviteter sker alment gennem fradrag i den totale producerede merværdimasse, hvorved akkumulationsfonden indskrænkes – en argumentation der især er fremhævet af P. Mattick¹⁸, men hvis mere konkrete bestemmelser der som nævnt i indledningen hersker en vis uklarhed om.

De statslige udgifter må – da staten eksisterer udenfor det kapitalistiske samfunds reproduktionssammenhænge – finansieres gennem de 3 nedenstående former:¹⁹

1. Statslig seddeludstedelse.
2. Statslån.
3. Skatter, dvs. statens expropriation af merværdi i cirkulationssfæren, dvs. tilegnelse uden ækvivalentbytte.

En nærmere diskussion af de to første indtægtsformer, seddeludstedelse og statslån, vil jeg lade ligge i denne sammenhæng, da disse former for statsfinansiering dels ikke har samme direkte og omfattende virkning på arbejdskraftens reproduktion som løn- og varebeskatning og dels er mere udførligt behandlet i de dele af statsdiskussionen, der forsøger at udvikle en keynesianismekritik og en inflationsteori.²⁰

De to hovedtyper for statslig expropriation af en del af den samfundsmæssige merværdimasse er:

Indirekte skat eller vareskat er en slags »statsrente«, der lægges til varens kostpris. Denne form for skat fremtræder som en fast omkostning for kapitalen, der beskærer merværdimassen. Dvs. vareskatten forudsætter en tilstrækkelig stor udbytningsgrad, hvorved staten allerede på dette grundlag står i modsætning til arbejderklassen.

Direkte skat eller revenuskat er ikke fundamentalt forskellig fra indirekte skat²¹, den er også expropriation af merværdi, men i betydelig mere tilsløret

18. P. Mattick, Marx og Keynes, Røde Hane 1973.

19. Jeg henviser her til Jens Henning Rasmussens artikel om »skatterne« i Kurasje nr. 12, s. 81-95, hvis udførlige fremstilling af statskatternes polit-økonomiske bestemmelser jeg støtter mig til. JHR diskuterer imidlertid kun forholdet mellem skatter og arbejdskraftens værdibestemmelse, og går helt uden om spørgsmålet om reproduktionens stoffige eller materielle basis, og afskærer sig således på forhånd fra at nå frem til de bestemmelser af statsindgrebsformerne, som jeg forsøger at begrunde.

20. Der henvises her til Mattick, Marx og Keynes og op.cit., til Mattick og Altvater m.fl.'s artikler i Inflation og krise – en antologi, Kurasje 1976.

21. Marx betegner selv skatternes form som ligegyldig i forhold til produktionsmådens væsensbestemmelser.

»Lad os tage det sidste tilfælde, skatterne, prisen for regeringstjenester osv. Men dette hører til *produktionens faux frais* og er en form, der i og for sig er tilfældig i forhold til den kapitalistiske produktionsproces og på ingen måde *betingset* af denne eller en nødvendig, immanent form i

form, idet en del af merværdien nu har antaget arbejdslønnens form (skat på arbejdsløn). Revenubeskatningen betyder, at en del af merværdien tager lønform (som nominel løn) og derved den variable kapital skikkelse. Resultatet bliver en beskatning eller afgift på forbruget af arbejdskraft i produktionsprocessen. At lønnen bliver en fordelingsform for den del af merværdien, staten exproprierer, er sammen med de 3 revenueformers tilsyneladende ligestilling med til at betinge det skin af klasseneutralitet, som staten (i perioder) antager.

Sammenholder vi nu resultatet af denne bestemmelse af statskatterne med den tidligere foretagne bestemmelse af formerne for de statslige arbejdskraftreproduktive foranstaltninger kan vi nå frem til flg. opstilling af de formmæssige sammenhænge mellem nominalløn, udbetalt løn, disponibel løn, arbejdskraftens værdi og arbejdskraftens samlede reproduktionsniveau: (der forudsættes alle steder faste priser, da udgangspunktet er en formanalyse; dvs inflationsproblemet kommer ikke i betragtning her).

Den disponible realløn er den pengemængde, der i prisform (som løn og tilskud) er til rådighed for arbejdskraftens individuelle reproduktion og som er udtryk for arbejdskraftens værdi:

$$\begin{array}{rcl}
 \text{Disponibel realløn} & = & \text{nomilalløn} \\
 & \div & \text{skat på løn} \\
 & + & \text{kontantydelse (omfordeling)} \\
 \hline
 & & \text{Arbejdskraftens værdi}
 \end{array}$$

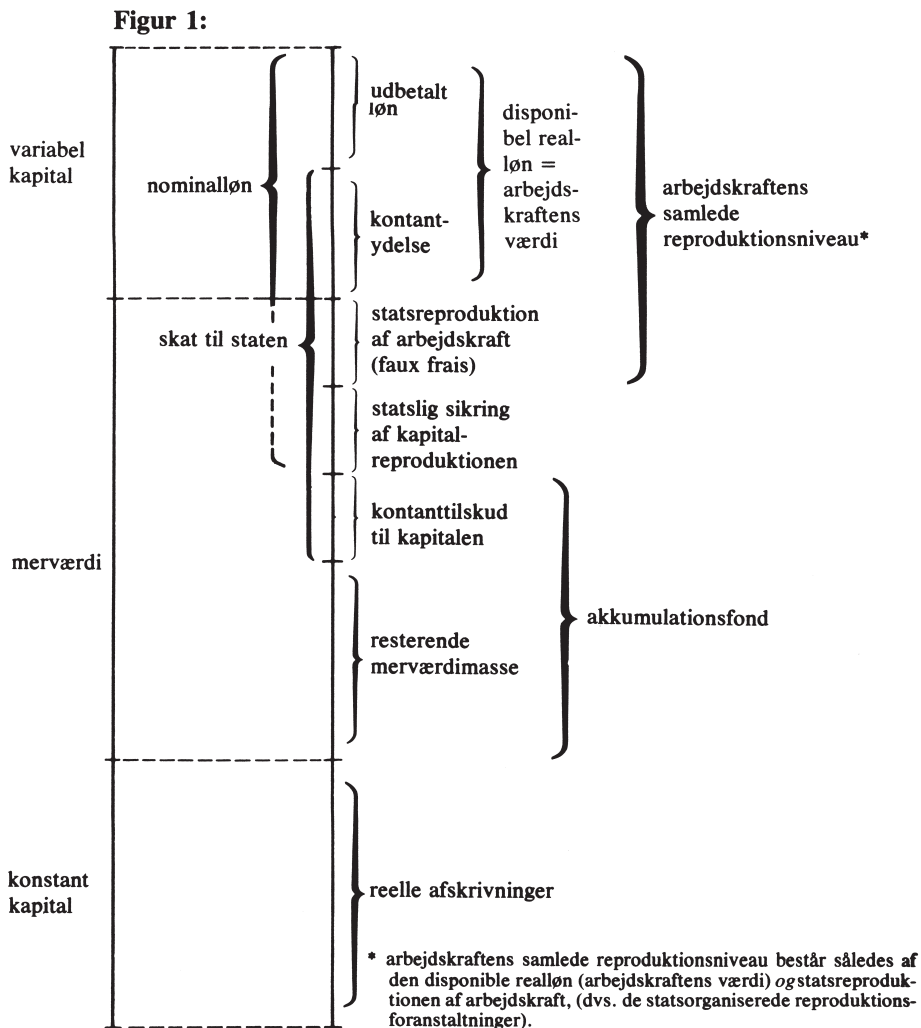
Kontantydelse eller de værdimæssige omfordelinger er de ydelser, der i pengeform går tilbage til arbejderklassen fra staten (omfordeling indenfor klassen). Med aktuelle eksempler: arbejdsløshedsunderstøttelse, boligsikring, dagpenge osv.

Arbejdskraftreproduktionens *stofflige* omfang er imidlertid også bestemt af omfanget af de statslig organiserede reproduktionsforanstaltninger, eller *stats-*

den kapitalistiske produktionsproces. Forvandles f.eks. samtlige *indirekte* skatter til *direkte*, så betales skatterne nu som før, men udgør ikke længere *kapitalindskud*, men *revenueudgift*. Muligheden af denne formforvandling viser skatternes yderlighed, ligegyldighed og tilfældighed i forhold til den kapitalistiske produktionsproces. Med en formforvandling af det produktive arbejde ville kapitalens revenue og kapitalen selv ophøre«. Marx i Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt 1970, s. 68 f., da. udgave Århus 1975, s. 115 f., og »Afskaffelsen af sådanne skatter (som kapitalisterne tidligere betalte, FH) ændrer absolut intet ved den mængde merværdi, som den industrielle kapitalist i første omgang pumper ud af arbejderen. Det ændrer kun ved den proportion, hvori han stikker merværdien i sin egen lomme eller må dele med tredje person. Det ændrer altså intet ved forholdet mellem arbejdskraftens værdi og merværdi«. Marx i Das Kapital 1. bind Berlin 1972 s. 544 note 10. Da. udgave s. 739.

reproduktionen af arbejdskraft. Med aktuelle danske eksempler: uddannelses-systemet, børneinstitutioner, sundhedsvæsenet.

I figur 1 følger et forsøg på at angive de *formmæssige* sammenhænge mellem værdiproduktionens væsensstruktur og de fremtrædelsesformer, som er betinget af statsindgrebene.



Afsluttende bemærkninger til diskussionen af de statslige arbejdskraftreproduktive politikkers former

Ovenstående forsøg på at udvikle bestemmelserne af den borgerlige stats arbejdskraftreproduktive foranstaltninger tog udgangspunkt i en kritik af den reformistiske sidestilling af den lønbaserede og den statsregulerede del af arbejderklassens samlede reproduktion. Heroverfor blev de statslige foranstaltningers akkumulationsafhængighed understreget gennem bestemmelsen som brugsværdiproduktion finansieret gennem fradrag i merværdimassen, hvilket førte frem til bestemmelsen af de to statslige reguleringsformer: værdimæssig og stofflig.

Det altafgørende element i bestemmelsen af arbejdskraftreproduktionens udvikling og dér, hvor akkumulationsudviklingen mest direkte sætter sig igennem, er naturligvis direkte i konfrontation med kapitalen – dvs. i den fagforeningsorganiserede lønkamp og i den pris på arbejdskraften, arbejdslønnen, der er resultatet af denne kamp. Dette grundlæggende forhold – at arbejderklassens reproduktionsniveau er bestemt af akkumulationsudviklingen – har været en forudsætning for den gennemførte formlogiske analyse af forholdet stat-reproduktion.

På dette grundlag skal de her foretagne forbestemmelser pege på visse modifikationer af den almene sammenhæng mellem akkumulation og arbejderklassens reproduktionsniveau, som eksistensen af de tilkæmpede statslige reproduktionsforanstaltninger nødvendiggør. De her foretagne forbestemmelser af forholdet stat-reproduktion er nødvendige for på et historisk konkret plan at kunne analysere udviklingen i arbejderklassens reproduktionsniveau og dermed grundlaget for reproduktions- eller eksistenskampen.

»Så længe en udvidelse af arbejderklassens kollektive konsumtion foregår på bekostning af dens individuelle konsumtion, finder der udelukkende en omfordeling sted inden for arbejderklassen. Men så snart de statslige udgifter, der indgår i arbejdskraftens reproduktion, forhøjes uden at den individuelle konsumtion indskrænkes, forekommer der et pres på merværdiraten.«²²

Denne konklusion er korrekt for så vidt angår bestemmelsen af de værdimæssige sammenhænge mellem arbejdskraftens reproduktion og kapitalakkumulationen, men er klart utilstrækkelig for så vidt det drejer sig om en nærmere undersøgelse af arbejderklassens samlede reproduktionssituation. Hertil

22. Altvater m.fl., op.cit. s. 58-59. Tilsvarende formuleringer findes også hos Semmler, der er medforfatter til ovenstående artikel. Se Semmler op. cit. s. 306.

kræves nærmere bestemmelser af de konkretere effekter af forskellige former for statslige reaktioner på arbejderklassens reproduktionsvanskeligheder ud fra de overordnede værdibestemte rammebetingelser, som akkumulationsudviklingen påtvinger staten, og som betyder at »..en forbedring af arbejderklassens reproduktionsniveau i det kapitalistiske samfund kun (er) mulig, når der bliver kæmpet for den.«²³

Statsliggørelsen af en del af arbejderklassens reproduktion i form af værdimæssige eller stofflige indgreb betyder, at krisen resulterer i et dobbelt angreb på arbejderklassens reproduktionsniveau; et direkte fra kapitalen og et formidlet fra staten. Jeg vil nedenfor se på formerne for de statsligt formidlede angreb.

De værdimæssige omfordelinger, kontantydelse, falder i to hovedgrupper (se note 14): de ydelser der har deres historiske oprindelse i arbejderklassens egen kollektive forsøg på at sikre en form for kontinuerligt revenu (arbejdsløshedsunderstøttelse, sygedagpenge), og de ydelser, der evt. differentieret efter forskellige kriterier som indtægt, børn, udspringer af statslige reproduktionssikringsindgreb (socialhjælp, boligsikring, børnetilskud) som er rettet mod problemer forbundet med variationer i reproduktionsomkostningerne.

På den ene side gælder det, at det forhold at disse ydelser har *pengeform* (omfordeling) umiddelbart gør dem til velegnede medier for en statslig finans- og pengepolitisk tilpasning til ændrede akkumulationsbetingelser. På den anden side er især en del af den første type ydelser historisk forbundet med arbejderklassens fagforeningsbaserede reproduktionskamp, og af denne grund vanskeligere at beskære så længe arbejderklassen – omend i reformistiske organisationsformer – kæmper for sit reproduktionsniveau.

De stofflige reproduktionsforanstaltninger, statsreproduktionen af arbejdskraft, der indgår stoffligt men ikke værdimæssigt i reproduktionen, betyder en tendentielt selektiv statsliggørelse af dele af den familiært organiserede private reproduktion af arbejdskraften. Denne statsliggørelse eller bonerte form for kollektivisering af reproduktionen medfører, at kontrollen med indholdet af disse dele af reproduktionen glider arbejderklassen af hænde. På længere sigt vil disse reproduktionsforanstaltninger fastfryse de af akkumulationsudviklingen satte ændringer i reproduktionsstrukturen i arbejderklassen. De statslige foranstaltninger retter sig selektivt mod problemer der udspringer af strukturelle funktionsvanskeligheder for den familieorganiserede arbejdskraftreproduktion under akkumulationsbetingelser, der stiller modsætningsfyldte krav til reproduktionen, såsom eksistensen af det dobbelte lønarbejde og opdragelse af børn. Resultatet af disse strukturelt begrundede selektive reproduktionsforan-

23. Altvater m.fl., s. 59.

staltninger på arbejdskraftreproduktionen er en forstærket differentiering i den samlede arbejderklassens reproduktionsniveau og -struktur, hvor de 'svage led' som børn, ældre og syge især underlægges den statslige reproduktion.

Disse statsfunktioner (primært institutioner inden for social-, sundheds- og uddannelsesområdet) eksisterer i form af et statslig forbrug af arbejdskraft og produktionsmidler og er derfor som andre statsfunktioner, infrastruktur ol., pga. deres stofflige form vanskelige at tilpasse til ændrede akkumulationsbetingelser.

Akkumulationsbestemte nedskæringer vil inden for disse statslige områder tage form af rationalisering og arbejdsintensivering med en deraf følgende undergravning af indholdet i de funktioner, der varetages af staten²⁴.

Dette resulterer i en mangelfuld reproduktion eller en underforsørgelse af de berørte dele af arbejderklassen – samtidig med at samme udvikling resulterer i en forringelse af arbejdsforhold m.m. for de statslige lønarbejdere inden for disse områder²⁵.

Pga. differentieringen i disse indgreb vil det kun være dele af den samlede arbejderklassens reproduktion der rammes, hvorfor en mere omfattende modstand mod disse forringelser ikke umiddelbart har en særlig omfattende baggrund udover de ovenfor omtalte 'svage led'.

Beskæringer i disse differentierede reproduktionsforanstaltninger rammer imidlertid kun nogle dele af arbejderklassens samlede reproduktion, specielt de dele, der berører grupper med et marginalt forhold til arbejdsmarkedet som børn og ældre. Af denne grund vil disse former for angreb på arbejderklassens reproduktionsniveau ikke umiddelbart fremstå som et *fælles* problem for klassen, hvilket gør en fælles modstand mod disse angreb usandsynlig.

De differentierede angreb på reproduktionen gennem nedskæringer i de statsligt organiserede reproduktionsforanstaltninger som akkumulationskrisen fremtvinger, vil langt snarere i første omgang blive forsøgt imødegået af de grupper af statslige lønarbejdere, der udfører disse funktioner, i form af forsvarskampe mod rationalisering og intensivering af disse statslige arbejdsfunktioner. Der er imidlertid intet objektivt grundlag for at antage et indholdsmæssigt sammenfald mellem de statslige lønarbejders interesser for løn og arbejdsforhold og de her nævnte marginalgruppers reproduktionsinteresser, selvom der under visse betingelser kan opstå situationer, der udviser et sådant sammenfald. Tværtimod vil netop de statslige lønarbejders binding til den borgerlige stat på længere sigt udgøre en hindring herfor og fastholde dem i et

24. se hertil artiklen af Martin Bellermand: Der Sozialstaat der BRD. Krise und Grenzen, s. 352-371 i Brandes red. Handbuch 5, Staat, op. cit. Trods en mangelfuld værdilogisk systematik redegør Bellermand udmærket for denne problemstilling.

25. Der kan henvises til artiklerne i Armanski & Penth (red.): Klassebewegung, Staat und Krise, Westberlin 1977, hvor der findes en teoretisk gennemgang af disse problemer samt redegørelser for den aktuelle udvikling i diverse kapitalistiske lande.

modsattningsforhold til de marginalgrupper, hvis reproduktion helt eller delvis er statsliggjort, og som derfor umiddelbart rammes af statslige nedskæringer.

Afslutningsvis skal hovedlinierne i denne artikels diskussion af de statslige reproduktionsfunktioner trækkes op.

Med udgangspunkt i en kritik af flere nyere bestemmelser af de værdimæssige relationer mellem kapital og stat, var det muligt at udvikle bestemmelser af disse statsfunktioner som værdimæssige eller stoflige indgreb i den samfundsmæssige reproduktion. Dette resultat, som skyldes en konsekvent gennemførelse af den marx'ske formanalyse på statsfunktioner, er samtidig et forsøg på at etablere det metodiske grundlag for en mere differentieret kritik af statsfunktionerne, end det har været muligt ud fra den eksklusivt værdimæssige bestemmelse af finansieringen af staten gennem merværdifradrag. Ud fra disse formbestemmelser kan statsfunktionernes umiddelbare fremtrædelsesformer systematisk føres tilbage til væsensbestemmelserne i kapitalanalysen og hermed til de forskellige måder, som akkumulationsudviklingen sætter sig igennem på overfor statsfunktionerne.

Disse bestemmelser er her især ført igennem overfor de statsfunktioner, der griber ind i arbejdskraftens reproduktion, nemlig bestemmelsen af de værdimæssige omfordelinger (kontantydelse) og de statslig organiserede reproduktionsforanstaltninger (stoflige), deres formlogiske relation til nominal- og realløn (skat) og dermed til arbejdskraftens værdi. Bestemmelsen af kontantydelse som en del af den historiske eller empiriske konstituering af arbejdskraftens værdi giver en almenteoritisk forklaring på, hvorfor disse dele af den statslige socialpolitik indgår i fagforeningskampen og hvorfor de stoflige foranstaltninger er overladt til den politiske interessekamp omkring staten. Ligeledes udgør disse formbestemmelser det metodiske grundlag for en undersøgelse af mere langsigtede ændringer i arbejdskraftens reproduktionsstruktur som en konsekvens af akkumulationsudviklingen og de statslige reproduktionsforanstaltninger, især de stoflige.

Endelig er der grund til at understrege, at den her førte diskussion drejer sig om statsfunktioner og disses værdimæssige relation til kapitalen. De juridiske relationer mellem kapital og stat²⁶, som har betydning for arbejdskraftens reproduktion, især den juridiske regulering af arbejdernes reproduktionskamp, tages *ikke* op her.

26. Spørgsmålet om de juridiske relationers, retsformens, betydning for statsdiskussionen behandles grundigt af Blanke, Jürgens, Kastendiek, »Zur neueren Marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates« i Probleme des Klassenkampfes nr. 14/15, W-Berlin 1974.

Det er naturligvis især de statslige indgreb i lønkampen, indkomstpolitikken, der er aktuell her. Artiklens metodiske sigte har imidlertid, gjort det nødvendigt at foretage en systematisk afgrænsning, der udelukker hele problemkomplekset omkring indkomstpolitikken, da disse problemer ikke kan behandles fyldestgørende inden for denne artikels foranalytiske rammer. Indkomstpolitikdiskussionen behandles imidlertid indgående i en anden artikel i dette nr.

ALLAN ANDREASSEN
HANS HORNBECH

SMEDENE PÅ SABROE ØB



KURASJE

SMEDENE PÅ SABROE-ØB handler om, hvordan arbejderne på en mellemstor århusiansk fabrik tager kampen op mod det tidsstudiesystem, som var kapitalens forsøg på at vælte krisen over på arbejderne.

Strejken på Sabroe-ØB, som fandt sted i slutningen af 1974, er et eksempel på, hvordan arbejderne ved at føre offensiv kamp og udvikle et aktivt arbejderdemokrati kan vinde en strejke.

I bogen vurderes optakten til og forløbet af konflikten ud fra, hvad der var Sabroe-kapitalens krisestrategi.

For at få et indblik i betingelserne for smedenes kamp, er det nødvendigt at se nærmere på baggrunden for indførelsen af tidsstudiesystemet; eller hvorfor netop et MTS-system udgør hovedindholdet i kapitalens krisepolitik. Bogen giver et svar på dette spørgsmål ved en analyse af profitproduktionens udvikling på Sabroe-ØB; den gennemføres ved en analyse af Sabroes regnskaber ud fra en marxistisk akkumulations- og kriseteori.

I denne analyse ligger også svaret på, hvorfor Sabroe-kapitalen som et sidste modtræk mod de aktive Sabroesmede lukkede fabrikken!

Pris: 33.00 kr.
114 sider; mange illustrationer.

SMEDENE PÅ SABROE-ØB kan enten købes gennem bogcafeerne eller direkte hos KURASJE ved at indsende 33,00 kr. på giro: 7 16 60 44.

KURASJE

Krystalgade 16, 1172 København K
tlf.: 01 14 71 51, mellem 12 og 16.

Udgivelser fra RØDE HANE

Irene Clausen, Per Holm, Poul Skrøder og Harding Sonne:

LIP-LIP-HURRA

1. oplag 1. maj 1974, 2. udvidet oplag 1. maj 1975, 160 sider ill., abonnementspris 12 kr.

Paul Mattick:

MARX OG KEYNES

1. oplag november 1973, 4. oplag oktober 1976, 300 sider, abonnementspris 20 kr.

Egon Clausen:

DANSK BØRNELÆRDOM

1. oplag januar 1974, 2. oplag januar 1976, 112 sider ill., abonnementspris 12 kr.

Michael Bruun Andersen m.fl.:

FILMANALYSER

Historien i filmen

1. oplag oktober 1974, 2. oplag december 1977, 368 sider, abonnementspris 29 kr.

Vilhelm Borg:

INDUSTRIARBEJDE/ARBEJDERBEVIDSTHED

1. oplag januar 1972. Ny udgivet 2. udgave, 6. oplag december 1977, 232 sider, abonnementspris 18 kr.

KORREKTIV TIL

GYLDENDALS HF-GEOGRAFI

1. oplag oktober 1972, 2. oplag december 1975, 90 sider ill., abonnementspris 6 kr.

Isi Grünbaum:

KAPITALISMENS POLITISKE ØKONOMI

1. oplag december 1970, 6. oplag oktober 1974, 168 sider, abonnementspris 20 kr.

Anne Grunnet:

MASSEKOMMUNIKATON I KINA

1. oplag februar 1977, 149 sider, abonnementspris 14 kr.

Preben Wilhjelm:

DET REPRÆSENTATIVE DEMOKRATI I PRAKSIS

1. oplag januar 1978, 32 sider, abonnementspris 5 kr., 10 stk. for 35 kr.

Man abonnerer ved at indsende beløbet på giro 5 55 15 44 til forlaget RØDE HANE. Amalievej 14, 1875 Kbh. V. Bøgerne bliver tilsendt portofrit.

HVAD SKAL VI MED KAPITALLOGIKKEN?

KOMMENTARER TIL HANS-JØRGEN SCHANZ:
»ANTIKRITIK – REFLEKTIONER OVER KRITIKKEN AF
KAPITALLOGIKKEN«, MODTRYK 1977

Jens Henning Rasmussen

Hans-Jørgen Schanz har i 1977 udgivet en »Antikritik – refleksioner over kritikken af kapitallogikken«. I denne forsøger han dels at korrigere nogle udbredte misforståelser i de senere års diskussioner af kapitallogikken, dels at genfremstille kapitallogikken og dels at præcisere henhv. korrigere nogle af dens væsentlige pointer.

Diskussionerne om kapitallogikken blev på dansk grund indledt af Schanz selv i »Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangsløse status« fra 1973. Siden har han forskellige steder uddybet nogle af de teser der blev formuleret i denne samt forsøgt at arbejde diskussionen videre på forskellige felter.

Problemerne omkring kapitallogikken er af venstrefløjen tilsyneladende blevet bearbejdet og den almindelige stillingtagen er nu en blank afvisning. Kritikken af kapitallogikken er blevet fremherskende og den fremføres nu som et næsten obligatorisk punkt på dagsordenen. Fandtes der meningsmålinger indenfor venstrefløjen og skulle man tro på den slags, så har kapitallogikken idag ingen berettigelse; den hører til et overstået stadium.

Man kan derfor spørge om ikke Schanz's seneste »Antikritik« og den i den indeholdte genfremstættelse af kapitallogikken er helt uden interesse. For

størstedelen af venstrefløjen vil den utvivlsomt være det – den skal jo »videre« og den har travlt. Men skal man besvare spørgsmålet seriøst og uden frygt for resultatet, så må man samtidig spørge efter selv samme venstrefløjs løsning på de problemer, som kapitallogikken påpegede. Har den udbredte kritik af kapitallogikken virkelig overvundet denne teoridannelse gennem overskridelse og fundamental ophævelse? Og i så fald: hvad har afløst kapitallogikken? Eller er der tale om at de rejste problemer er faldet sammen med det kapitallogiske løsningsforslag?

For at gøre det lige så kort som kritikken af kapitallogikken plejer at være, så er svaret en bekræftelse af sidste spørgsmål: Venstrefløjen har ikke overvundet kapitallogikken i selve dens grundlag og den såkaldte kritik af kapitallogikken er, som også Schanz konstaterer i »Antikritik«, helt igennem umarxistisk og teoretisk ugyldig. I kritikken af kapitallogikken er der tale om en ignorerende undertrykkelse af de problemer, som kapitallogikken fik rejst. I stedet for en videreudvikling af marxismediskussionerne – og det er den eneste vej til ophævelse af kapitallogikken – har vi fået dårlig argumenteret flugt til positioner, som ligger før den kritiserede teori.

Kritikkens elendighed består i at den beror på gentagelser af dogmatiske og uholdbare positioner, som typisk er grundlagt i II. og III. Internationalesammenhæng. Men dette er ikke alt. Komikken bliver til farce, når det kan konstateres at kritikerne ikke engang er i stand til at tage diskussionen indholdsmæssigt op og forsøge at tilbagevise de problematiseringer, som er blevet rejst sammen med kapitallogikken. Denne kritik af kapitallogikken synker m.a.o. sammen i en dogmatisk eller doktrinær benægtelse af alt. Den bekymrer sig ikke om eventuelle rationelle og løsningskrævende pointer i den kætteriske teori.

Svaret på det oprindelige spørgsmål kunne derfor være at kapitallogikken stadig er aktuel. I hvert fald står de problematiseringer af den postmarxistiske teorihistorie, som den udsprang af, stadig uantastede. Den vedvarende sejlivethed, som positioner fra denne såkaldte »deformationshistorie« åbenbart har, gør overvindelsesforsøg nødvendige. Og eftersom kapitallogikken fortsat er det eneste bud må den anses for aktuel.

Det er intentionen med de følgende kommentarer at problematisere kapitallogikken som en opfordring til at der igangsættes en mere alvorlig diskussion end den forløbne. Som det vil fremgå er der på ingen led tale om et forsvar for kapitallogikken. Tværtimod er det pointen at kapitallogikken nødvendigvis må bringes til ophør gennem et rekonstruktions- og udviklingsarbejde omkring kritikken af den politiske økonomi. Dette forstået således at de ideale intentioner og rationelle pointer i kapitallogikken fastholdes samtidig med at det kapitallogiske indløsningsforslag ophæves. Kapitallogikken kan kun bringes til ophør gennem overskridelse.

I. »Antikritik« som antikritik

I.1. Om identifikationsproblemer vedrørende kapitallogikken

Der har i diskussionerne om kapitallogikken hersket stor forvirring om hvad denne kodebetegnelse egentlig dækker. Vidt forskellige teoretiske positioner er blevet til »kapitallogik« – selv bidrag, som overhovedet ikke har formuleret denne term.

Denne forvirring og sammenblanding konstateres også indledningsvis af Schanz som en hemsko for en præcis diskussion.

»Et problem i forbindelse med en stillingtagen til kritikkerne af bogen (»Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status«, JHR) er, at disse – mig bekendt – stort set udelukkende er blevet udfoldet i forbindelse med en enbloc-agtig behandling (der som oftest ikke har givet sig af med en nødvendig differentiering og identifikation) af den såkaldte kapitallogik. Hertil kommer, at kritikken i høj grad har anonymiseret sig således, at omend der – i dag med en absurd forsinkelse – synes at herske en ret udbredt konsensus omkring kapitallogikkens svagheder, fejl og idioti i den verbale venstreoffentlighed, så er det faktisk endnu vanskeligt at finde disse kritikker præcist formuleret skriftligt. Det er indlysende, at kritikens eventuelle gehalt ikke kan anfægtes af, at den primært er formuleret mundtligt; men det gør dog en stillingtagen til den lidt vanskeligere...

For den følgende fremstilling har problemerne omkring »anonymiteten« og »en blocbehandlingen« bevirket, at jeg selv vil forsøge at formulere kritikkerne af bogens teser og intentioner. Dette er selvfølgelig problematisk – bl.a. fordi kritikkerne netop som oftest har været fremført en bloc-agtigt imod kapitallogikken, d.v.s. ikke specielt har været rettet imod »Til rekonstruktionen. ...«. Mine forsøg på svar har derfor heller ikke status af – og intenderer det ej heller – at være »den kapitallogiske skoles« svar på indvendingerne.« (Antikritik s. 13-14)

Problemerne omkring den her postulerede anonymitet og den specielle fremgangsmåde, som Schanz anvender, vil blive taget op senere. Her blot dette: Bogen indeholder ikke en eneste citeret indvending. Schanz konstruerer selv indvendinger, som hurtigt aflives. Bogens karakter er derfor også bedre antydnet med undertitlen »refleksioner over kritikken af kapitallogikken« end med selve hovedtitlen.

Her skal vi først opholde os ved identifikationsproblemet. Årsagerne til udvandingen af termen kapitallogik er mange. En er, at kampagnen mod kapitallogikken især føres af kredse, som har interesse i sammenblandingerne. Ved at stemple alle, der forsøger at fastholde den Marx'-ske kapitalismeanalyse væsentlige resultater, som kapitallogikere, ser disse kredse en chance for at blive kvit med denne analyse sammen med kapitallogikken. Skulle den antikapitallogiske kampagne lykkes vil samtidig enhver venstrekritik af ven-

strefløjens tiltagende nyricardianisme og reformisme være bragt i total isolation – hvis den ikke er det i forvejen. Det en bloc-agtige frontalangreb på »den kapitallogiske skole« har derfor forvekslingerne og udvandingen som våben.

En anden årsag er, at en række forskellige bidragydere til diskussionerne har været alt for hurtige med at tilslutte sig den erklærede kapitallogik. Blandt fortalerne for oparbejdelse og videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi har den rent negative overensstemmelse med Schanz overfor tidligere teoritraditioner og/eller den punktvis positive overensstemmelse med dele af Schanz's teser ført til en proklamation af kapitallogikken som ny skolebetegnelse. Dermed er en række forskelligheder blevet overset eller holdt tilbage – forskelligheder som på den anden side har medvirket til inflationen i termen kapitallogik. Gennem dette – som nu efterrationaliserende må beklages som beroende på en misforstået solidaritet – har marxister selv givet grundlaget for misforståelserne.

Men selv om man nu tager disse inflationsårsager til efterretning og indkredser, at der kun findes én form for kapitallogik i den danske diskussion – nemlig den som oprindeligt blev formuleret af Schanz – står vi stadig tilbage med nogle identifikationsproblemer. Der er indenfor Schanz' egne formuleringer så mange uklarheder og flertydigheder, at det stadig kan være svært at få en dækkende indholdsbestemmelse af termen kapitallogik. Identifikationsproblemet stikker m.a.o. dybere end Schanz her angiver ved at henvise til den almindelige verbale venstreoffentlighed.

Oprindeligt hed det i »Til rekonstruktionen....«:

»Jeg har i overskriften renonceret på begrebet dialektik, og har i analysen stort set erstattet det med 'Kapitallogik' for herved at markere, at jeg mener, det er en fejl at opfatte dialektikken som en logik, der ikke kan tænkes over, men kun i, og for at henvise til den historisk specifikke produktions- og konstitutionsammenhæng, der allerførst sætter en dialektisk bevægelsesform som logik for realobjektet. Ud over dette er kapitallogik anvendt i stedet for dialektik af pædagogiske grunde, idet en åbning af de associationsbaner, som normalt åbnes ved ordet dialektik, her vil være meget forstyrrende.« (Til rekonstruktionen s. 10).

Vi kan nu konstatere at dette var en dårlig pædagogik. Hvorfor ikke kalde en spade for en spade? Hvorfor ikke tale om dialektik hvis det faktisk er det som er meningen? I hvert fald har det vist sig, at termen kapitallogik har afstedkommet endnu flere forstyrrende associationsbaner end den har udryddet. Som en forsinket kritik af »Til rekonstruktionen ...« kan man indvende, at dens afgørende svaghed netop var dens manglende systematiske gennemførelse; at den ikke tog dialektikproblematikken og de hertil knyttede associationsbaner op til gennemgribende behandling og på et sådant mere præcist grundlag diskuterede den Marx'ske kapitalismeanalyse.

En sådan mere systematisk udvikling af kapitallogikken ville have betydet en åben stilingtagen til problemer, som blev undvejet i »Til rekonstruktionen ...«. Det står f.eks. helt klart, at Schanz er modstander af den dogmatiske omgang med dialektikken, som især er blevet udviklet i III. Internationalesammenhæng. Men det er helt og aldeles uklart hvad Schanz egentlig mener om dialektik i klassisk tysk filosofisk forstand.¹ Med henvisningen til de »forstyrrende associationsbaner« undgik Schanz at foretage en systematisk diskussion af et så centralt problem som f.eks. forholdet mellem Marx og Hegel.

Iring Fetscher har engang sagt:

»Sig mig hvorledes du bestemmer forholdet mellem Marx og Hegel og jeg vil fortælle dig hvilken marxisme du har valgt – således kunne man modificere Fichtes berømte udtalelse.«²

Med den rent terminologiske indføring af kapitallogikken – som skudt ud af en pistol – betød »Til rekonstruktionen..«, at et vigtigt grundlag for en identifikation af denne term forblev skjult for læserne. Da Schanz i sine spredte bemærkninger går langt videre end almindelig koketteren med Hegel står man med en uklar fornemmelse af at kapitallogikken faktisk er en videreførelse af Hegel snarere end af Marx. Da han tilmed i gennemgangen af vareanalysen lægger vægten på at fremhæve momenter, hvor Marx ubestrideligt anvender en Hegelinspireret logik, uden at foretage den for Marx så afgørende kritik af de dialektiske tankeformer³ og istedet fremkommer med ret voldsomme proklamationer om den spekulative/analytiske logiks gyldighed for realobjektet, fristes man til at give de kritikker ret der taler om Hegelmarxisme.

1. Schanz har senere behandlet dialektikkonceptionen teorihistorisk i »Bemærkninger til naturdialektikbegrebet med særlig tilknytning til Peter Ruben: 'Naturdialektikkens problem og begreb'« i Teori og Praksis nr. 4, 1975. Men heller ikke her findes der en systematisk redegørelse for dialektikbegrebets opståen i den klassiske borgerlige filosofi og Marx's forhold til dette. I denne artikel behandles udelukkende begrebet om naturdialektikken siden Friedrich Engels.
2. Iring Fetscher, »Das Verhältnis des Marxismus zu Hegel« i »Karl Marx und der Marxismus – Von Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung«, München 1967 s. 45.
3. Jvf. metodediskussionen i »Einleitung« fra 1857, fremstillingsbemærkningen Grundrisse s. 69 og overgangsbestemmelserne fra analysen af varen til analysen af vareudvekslingen i henhv. Zur Kritik der Politischen Ökonomie, 1. Heft og 1.udgaven af Kapitalens bind I. Især i sidstnævnte står det klart, at Marx i stedet for en absolutering af den rene begrebslogik går videre i konkretiseringen via en kritik af det »kunteoretiske« og »spekulative«. Værdiformsudviklingen i Kapitalens 1. kapitel har m.a.o. kun gyldighed *for os*, det reelle forhold mellem varerne angår vareudvekslingen hvorfor analysen skrider videre med 2. kapitel (ud af hvilket analysen af varecirkulationen i 3. kapitel bliver den endelige og til realobjektet svarende teori for den simple vareproduktion). Schanz's rekonstruktion begrænser sig således kun til det indledende *moment* med en række misvisende overpointeringer til følge.

Men nu er dialektik og forholdet mellem Marx og Hegel sager som ikke lader sig affærdige i en håndvending og kapitallogikken er mere end blot et andet navn for dialektik. Pointen her er blot at »Til rekonstruktionen ...« er uklar m.h.t. hvad Schanz mener. Alt for mange argumenter og betragtninger forbliver underforståede og udtalte og det er overladt til læseren at fremtolke hvad kapitallogikken implicerer. Den manglende systematiske gennemførelse forvandler kapitallogikken til et sæt refleksioner over problemer i marxismen. Enkelte af disse kan samles i overskrifter, men flertydigheden er svær at få bugt med.

I »Antikritik« må Schanz nu også konstatere de problemer, som »Til rekonstruktionen. ...« afstedkom:

»Det har så til fulde vist sig, at det var overordentligt naivt at tro, at sagen let ville ordne sig gennem et »ordskifte«, hvor det belastede ord dialektik blev udskiftet med det – dengang – jomfruelige ord kapitallogik: der er vitterligt også lavet »wunderbares Zeug« indenfor kredse, som har forstået sig selv som arbejdende på et kapitallogisk grundlag, hvor man i stedet for at opfatte kapitallogikken som et program faktisk har forstået, d.v.s. misforstået den således, at den nu kom til at optræde i fuldstændig analogi med den traditionelle dialektikbrug: som en storsnudet frase i stedet for et program og en ledetråd. At kritikken af kapitallogikken så stort set har begrænset sig til at identificere eller reducere kapitallogikken til disse fraser gør ikke forholdet mindre tåget og sagen lettere at gå til.« (Antikritik s. 19-20).

At forskellige kredses formelle tilslutning til kapitallogikken har medvirket til udvandingen af diskussionen er korrekt nok. Men at lade det forklare med det er ikke nok. Schanz' egen fremlægning af kapitallogikken indeholder selv grundlaget for misbruget.

Endvidere præsenteres vi også her for en uklarhed: at kapitallogikken skulle være et program. At der i kapitallogikken indgår en række programatiske teser er rigtig nok; men det ændrer ikke ved at kapitallogikken samtidig indeholder en række betragtningmåder der er mere end blot ledetråde for arbejdet.

Og spørger vi endelig: program for hvad? så kan vi efterhånden opstille mindst fire mulige bestemmelser:

- kapitallogikken som synonym for dialektik
- kapitallogikken som betegnelse for en reallogik
- kapitallogikken som program for rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomi
- kapitallogikken som program for en omfangslogisk metateori.

Set på baggrund af denne flertydighed kan det derfor også kun fremstå som en omgåelse af identifikationsproblemet, når det videre hedder:

»Nu drejer det sig jo ikke bare om ord, men om sagen. Og denne forekommer mig stadig lige uomgængelig for et socialistisk teoretisk arbejde: nemlig en virkelig gennemgribende udviklingsintenderende rekonstruktion af den Marx'ske økonomikritik, en rekonstruktion der ikke på

forhånd bestemmer økonomikritikkens begreber, forestillinger og tankeformer gennem et indhold, der stammer fra den Marx'ske præøkonomistiske fase eller gennem postmarxistiske bestemmelser, der også i meget kraftig grad er gået uden om en videnskabelig systematisk rekonstruktion af den Marx'ske teori.« (Antikritik s. 20).

Man kan fuldt ud tilslutte sig dette. Men denne henvisning til det centrale problem for marxismediskussionen bidrager ikke særlig meget til en afklaring af kapitallogikken. Med mindre det skulle være pointen at denne problemstilling kun opstår i kapitallogikken, at kapitallogikken ikke kun er et bestemt forslag til problemets løsning, men også den eneste teori der overhovedet kan rejse problemet. Men hvis det er tilfældet så mister termen også enhver mening; konsekvensen bliver at kapitallogikken og kritikken af den politiske økonomi bliver ét fedt.

Til en indkredsning af kapitallogikken hos Schanz vil jeg for det første fastholde, at den er en særlig teori til løsning af de problemer i marxismen, som udspringer af den Marx'ske kapitalismeanalyse. D.v.s. problemerne der udløser kapitallogikken eksisterer uafhængigt af dette særlige løsningsforslag. Andre løsningsforslag er dermed mulige ud fra samme intention om videreudvikling af den Marx'ske teori. Dette indebærer på den ene side at det abstrakte krav om rekonstruktion og videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi ikke kan tjene til en identifikation af kapitallogikken og på den anden side at det specielle kapitallogiske indløsningsforslag må tages meget mere alvorligt end det har været tilfældet i den forløbne diskussion.

Som en videre indkredsning af kapitallogikken vil jeg i denne kommentar bestemme dens arbejdsfelt som metateori til forskel fra kritikken af den politiske økonomi som konkret teori. Kapitallogikken hos Schanz er en specifik metateori over kritikken af den politiske økonomi indeholdende dels en række erkendelsesteoretiske refleksioner over marxismen, dels en række programmatisk teser til udviklingen af marxismen.

I indledningen til »Til rekonstruktionen...« hed det:

»Det følgende udgør et forsøg på at blotlægge de konstitutive elementer for det teoribegreb, som er operativt i kritikken af den politiske økonomi.« (Til rekonstruktionen .. s. 10).

D.v.s. der er tale om en symptomallæsning af Marx's arbejder m.h.p. en ekstrahering af metateoretiske og metodiske principper, som anses for særegne for den Marx'ske teoriudvikling efter 1857.

Netop formuleringen at termen kapitallogik er indført for at muliggøre refleksioner *over* dialektikken signalerer sammen med den vedvarende fokusering på 'omfangslogikken' og kategoriernes rent subjektivreflektoriske (dialektiske) momenter den primært metateoretiske »natur« i Schanz's arbejde.

Denne indkredsning af kapitallogikkens arbejdsfelt siger ganske vist ikke i sig selv noget om indholdet i de metateoretiske diskussioner, men det mulig-
gør alligevel en række bestemmelser af kapitallogikkens særtræk.

For det første indebærer det nemlig at kapitallogikken ikke adskiller sig afgørende fra de forskellige diskussioner, som har været ført uden for den officielle Moskvamarxisme siden tyverne. Fra en anden af 1977' danske udgivelser finder vi følgende karakteristik af disse diskussioner – en karakteristik der også rammer kapitalogikken:

»Marx's eget filosofiske projekt havde i første række været at gøre op med Hegel og hans vigtigste arvtagere og kritikere i Tyskland, navnlig Feuerbach. Den teoretiske genstand for hans tænkning var i det væsentlige Hegels system. For den vesteuropæiske marxisme derimod – uanset en markant genoplivelse af Hegelforskningen – blev den vigtigste teoretiske genstand Marx's egen tænkning. Diskussionen af denne begrænsede sig naturligvis aldrig blot til de tidlige filosofiske skrifter. Den massive vægt af Marx's økonomiske og politiske værker udelukkede noget sådant. Men det typiske var at betragte Marx's produktion fra først til sidst som det kildemateriale, hvorfra den filosofiske analyse skulle udtrække de erkendelsesteoretiske principper for en systematisk anvendelse af marxismen til en fortolkning og forandring af verden, – principper, som Marx aldrig selv havde formuleret eksplicit eller fuldstændigt. Ingen filosof inden for den vesteuropæiske marxisme har nogen sinde hævdet, at den historiske materialismes væsentlige eller yderste mål skulle være en erkendelsesteori. Men det var en fælles antagelse næsten for dem alle, at den *foreløbige* opgave for den teoretiske forskning inden for marxismen var at finde de regler for samfundsanalyse, som Marx havde opdaget, men som var skjult under hans skrifers bindinger til konkrete samtidsforhold og derpå om nødvendigt at fuldstændiggøre dem. Resultatet var at en forbløffende mængde af den vesteuropæiske marxismes frembringelser blev til en vedholdende og nøjeregnende »Afhandling om metoden.«⁴.

Hvor meget end kapitallogikken med den vedholdende insisteren på oparbejdelse af kritikken af den politiske økonomi måtte adskille sig fra tidligere frembringelser indenfor denne vestlige marxisme siden Korsch og Lukacs, så overskrider den ikke deres fælles berænsninger og typiske indfaldsvinkel. Schanz' arbejde står på den måde som en forlængelse af de tidligere traditioner.⁵ Hvad der måske adskiller kapitallogikken fra tidligere bidrag er

4. Perry Anderson, »Betragtninger over marxismen i den vestlige verden« Finn Suenson Forlag, 1977, s. 50-51. Denne bog er en introduktion til den vesteuropæiske marxisme siden tyverne, ikke en egentlig gennemgang af de enkelte teoretikere og deres specifikke bidrag. D.v.s. den forsøger at karakterisere de generelle træk ved de diskussioner, som har fundet sted uafhængigt af den internationalt institutionaliserede dogmelære. Som så megen anden litteratur af denne type glimrer den ved næsten total negligering af det konkrete teoarbejde hos folk som Grossman, Mattick m.fl.

5. Det er da heller ikke nogen hemmelighed at kapitallogikken af Schanz selv opfattes som en videreførelse af Frankfurterskolens resultater, specielt Horkheimer og Adorno. Jvf. »Til rekonstruktionen...« s. 56-67. Det er ikke muligt her at undersøge i hvor høj grad kapitallogikken er præget af forestillinger nedarvet fra denne Kritiske Teori. Det var ellers nok værd at undersøge konkret om ikke kapitallogikken netop opererer med helt samme »art metakritisk emancipationsbevidst videnskabelighed, som ganske vist er i stand til – på dette metaplan – at levere en foreløbig kritik af de borgerlige videnskabsidealener, men som ikke

altså ikke den fundamentale metateoretiske fundering af marxismediskussionerne, men en vis nyorientering indenfor dette felt tilbage mod det Marx'ske teoriarbejdes væsentligste resultat: kritikken af den politiske økonomi. Som sådan er kapitallogikken modsigelsesfuld, idet den på én og samme tid fortsætter de metateoretiske spekulationer og programmatisk fordrer deres overvindelse gennem rekonstruktion og videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi.

Dermed bliver endnu et træk ved kapitallogikken klart. Selvom den programmatisk fordrer rekonstruktion af den Marx'ske teori er de reelle udviklingsresultater til indløsningen særdeles sparsomme. »Antikritik« indeholder således ikke noget bidrag til denne rekonstruktion der ikke allerede er udviklet tidligere. Kapitallogikken har ikke udviklet den Marx'ske teori konkret siden 1973-74 med bearbejdelsen af vareanalysen og problemet om overgangen mellem Kapitalens bind II og III.⁶ At dette muligvis hænger sammen med en direkte modsætning mellem det metateoretiske projekt og det konkrete rekonstruktionsprogram (hvor rekonstruktionen tjener metateoriens udvikling og ikke omvendt) må her stå som et åbent spørgsmål. Men adskillige ting taler for det.

Med denne indkredsning af kapitallogikkens arbejdsfelt og kritikken af begrænsningerne menes her ikke at arbejdet på en afklaring af de metateoretiske problemstillinger er overflødig. Men skal der virkelig udvikles en historisk materialisme, som tager højde for de landvindinger der er nedlagt i kritikken af den politiske økonomi, må selve rekonstruktionsarbejdet omkring den Marx'ske kapitalismeanalyse gennemføres langt videre end det hidtil har været tilfældet. Med »Antikritik« får vi demonstreret at kapitallogikken efterhånden er blevet en erstatning for dette arbejde. Den netop kun metateoretiske filosofen *over* kritikken af den politiske økonomi kan – hvor meget den end er bedre end den almindelige anvendelse af kritikken af den politiske økonomi på den brede venstrefløj – aldrig gøre det ud for en slagkraftig kapitalismeanalyse. Skal arbejdet på at overvinde »teorideformationen« efter Marx blot tilnærmelsesvist lykkes må kapitallogikken derfor selv overvindes gennem indløsningen af det rekonstruktionsprogram, som den nok formulerer, men i realiteten lader ligge.

Et sidste karaktertræk ved kapitallogikken som metateori skal med:

desto mindre må forblive abstrakt og yderst problematisk overfor det empiriske materiale.«
Ibid. s. 58.

6. Fra før »Til rekonstruktionen...« findes »Noter til Kapitalens 2. bind« (Modtryk). I »Til rekonstruktionen...« findes gennemgangen af værdiformsanalysen, en central, men momentan del af Marx's undersøgelse af det borgerlige samfunds grundformer. Derudover findes kun »Skitse til en bestemmelse af overgangen fra II. til III. Kapitalbind.«, Kurasje nr. 11.

»Metakarakteren af den teksttype, som udvikles i disse værker – der er *om marxisme, snarere end blot at være marxisme* – havde endnu en konsekvens. Det sprog, de var skrevet i, fik en stadig mere specialiseret og utilgængelig karakter. Igennem en hel historisk epoke blev teori til en sekterisk diciplin, hvis supertekniske sprogbrug angav hvor langt den lå fra politik.«⁷

Dette gælder også for kapitallogikken hos Schanz. Som specialiseret og utilgængelig metateori udtrykker kapitallogikken dels at marxistisk teoriarbejde fortsat idag er en sekterisk beskæftigelse dømt til isolation (selv indenfor venstrefløjten), og dels at dette teoriarbejde er præget af dets udøvers overvejende borgerlig-akademiske praksis. For at undgå misforståelser er dette ikke ment som en billig kritik, men som en konstatering af den kendsgerning at kapitallogikken som så mange andre teoriretninger ikke er uden spor af den sociale sammenhæng den indgår i. Hvad angår det første, at revolutionær teori altid er sekterisk i ikke-revolutionære faser, er det en sag man må lære at leve med. Men hvad angår det andet, at diskussionen af den grund skulle blive sekterisk i valg af emne og udtryksform, er ikke indlysende nødvendigt, selv om det er forklarligt.

1.2. »Antikritik« og »kritikken af kapitallogikken«

Den abstrakte og metateoretiske karakter af kapitallogikken kommer symptomtalt til udtryk i »Antikritik«s helt specielle form. Schanz tager ikke en eneste konkret indvending mod kapitallogikken op til systematisk tilbagevisning. Tværtimod forvandler han indvendingerne til varianter af en mere almen fejltagelse i diskussionerne: at kapitallogikken skulle bero på en adskillelse af økonomi og politik. Og denne fejltagelse er den eneste som tilbagevises i »Antikritik«⁸.

Hermed begår Schanz samme grovhed som han konstaterer hos kritikkerne. Han behandler kritikkerne en bloc og uden identifikation. Begrundelsen er at kritikkerne er vanskelige at finde formuleret skriftligt. Under henvisning til kritikernes »anonymitet« i den verbale venstrefløjtsdiskussion undgår Schanz at identificere grundlagene for indvendingerne. Denne mangel på konkreted er problematisk af to grunde. For det første reduceres al kritik til den verbale kampagne mod kapitallogikken, hvorved indvendinger som faktisk er mere fornuftige og som findes skriftligt undviges; dette er beklageligt, da et svar på sådanne kritikker ville være mere givtige til en afklaring om kapitallogik-

7. Perry Andersson op.cit., s. 51.

8. Denne afvisning finder sted i to omgange, dels i kap. 3 »Økonomisme og økonomikritikkens økonomibegreb« og dels i kap. 5 »Økonomikritikken og synliggørelsen af klassekampsbetingelserne under kapitalismen«.

ken. Men for det andet undgås via den opståede adresseløshed i »Antikritik« også en identifikation af den verbale »Kritik af kapitallogikken«; og dette gør »Antikritik« til en politisk dårlig bog.

Hvad er nemlig det egentlige ærind i »kritikken af kapitallogikken«? Hvad stikker der under når det i venstrefløjdiskussionerne hedder at »kapitallogik« adskiller økonomi og politik og enten reducerer sidstnævnte deterministisk til førstnævnte eller overhovedet ikke inddrager sidstnævnte? På hvilken kapitalisme- og klassekampopfattelse støtter denne kritik sig? Schanz rejser overhovedet ikke dette spørgsmål, men nøjes med defensivt at modgå angrebet på dets pålydende.

En sammenstilling af Schanz's kritik af postmarxismen fra »Til rekonstruktionen...« (sammen med andre bidrag fra den såkaldt »kapitallogiske skole«) og de senere års udvikling på den danske venstrefløj giver hurtigt svaret. For en venstrefløj, som under indtryk af verdenskrisen murer sig stadig mere fast i en kautskyanistisk-lenistisk forestillingsverden, er den programmatiske ansats til nyvurderinger af klassekamps- og revolutionsteoretiske problemstillinger overflødig og en videre konkretisering af ansatsen direkte uønsket. En venstrefløj, som trods opspaltninger og variationer står fælles på opfattelsen af partiorganisationen som eneste autentiske klasseudtryk og som bestræber sig på at udvikle mobilisering og løsningsstrategier til overvindelsen af kapitalismens krise, dannelse af militante folkefrontsregeringer og socialismens langsigtede indførelse gennem parlamentarisk udvalgsarbejde og nationaliseringer har selv sagt ikke brug for en kritisk potent marxisme sådan som den fordres bl.a. af kapitallogikken. Tværtimod er revisionismen henhv. fortsættelsen af tidligere dogmatiske positioner den adekvate legitimation for denne venstrefløj.

Set på denne baggrund er det ikke nogen tilfældighed, at bestræbelserne på at oparbejde og udvikle den Marx'ske kapitalismeanalyse er blevet stadig mere isoleret på venstrefløjen i de senere år. Denne analyse kan erstattes med en hvilken som helst anden teori og bliver det. Diverse kombinationer af ortodoks marxisme-leninisme, teorier om den statsmonopolistiske kapitalisme og venstrekeynesianisme er fuldt ud tilstrækkelige – ja faktisk bedre eftersom de ikke står i modsætning til de dagsaktuelle paroler. Kampagnen mod »den kapitallogiske skole« drejer sig derfor ikke om specielle teoretiske problemer og er ikke alvorligt mente bidrag til løsninger på sådanne. »Kritikken af kapitallogikken« er snarere en behagelig legitimation til dække for venstrefløjens voluntariske og opportunistiske initiativer. Den megen fremhævelse af »klassekampsstandpunktet« som alternativ til »kapitallogik« er – ud over at være absurd – et udtryk for en opportunistisk forsoning med en ikke-revolutionær klassekampssituation.

Med postulatet om »anonymiteten« i kritikken af kapitallogikken undviger Schanz at foretage en egentlig identifikation af kritikkens linie. Og

dermed kommer han ironisk nok til at give kritikken ret: kapitallogikken er uden politiske og konkrete implikationer. »Antikritik« tager den verbale kampagne på dens tilsyneladende ordlyd og forsvaret består alene i påpegninger af uvidenskabelighed, groteske misforståelser o.lign.⁹ At han har at gøre med en langt mere alvorlig modstander end almindelig uforstand tager Schanz ikke notits af.

De eneste spor af politisk konsekvens-dragning er nogle uhyre abstrakte henvisninger til at det er kapitalen, som i sidste ende har fordel af krige på venstrefløjen:

»Dette er en kritikform, som – hvor central den måtte være som symptom – kun en instans kan høste fordel af og grundlæggende have interesse i, nemlig samme instans, der (endnu) har styrke nok til at bevirke fragmenteringen og indkapslingen af de socialistiske arbejds- og erfaringsprocesser.« (Antikritik s. 10)

og lidt senere:

»Atter må det materialistiske spørgsmål: hvem har gavn af denne kritikform? – fastholdes. Spørgsmålet er ikke retorisk.« (Antikritik s. 11).

Selv om spørgsmålet åbenbart ikke stilles retorisk er det karakteristisk at der i »Antikritik« ikke forekommer anden besvarelse end i disse linier. Da man kan mene, at det ikke kun er kritikens form, men også dens egentlige indhold der på længere sigt er i denne »instans'« interesse burde spørgsmålet være behandlet langt mere alvorligt og slagkraftigt end tilfældet er.

Den specielle form for antikritik svækker altså »Antikritik« på flere leder. Manglen på identifikation og differentiering af kritikkerne betyder at Schanz undgår at tage stilling til de kritikker, som ikke kan henregnes til den almindelige, uforstandige kampagne.

For det andet bliver antikritikken adresseløs og dermed tandløs overfor venstrefløjens egentlige sigte. Dermed lader Schanz en ellers oplagt chance falde: nemlig at videreføre og konkretisere den tidligere kritik af de utilstrækkelige kapitalismeforståelser der ligger til grund for venstrefløjsorganisationernes strategiudvikling. Den abstrakte og metateoretiske begrænsning i kapitallogikken kommer således til udtryk i, at man godt nok kan levere generelle kritikker af II og III Internationaler, men ikke konkrete kritikker af deres nutidige repræsentanter.

9. »Antikritik« lever således ikke op til den kritikform, som Schanz udviklede nødvendigheden af i efterskriftet til Matticks »Kritik af neomarxisterne«: nemlig at »det er indispensabelt... at gennemføre kritikken ud fra den pågældende videnskabs specifikke subsumtion under og funktion i kapitalforholdet, og ikke ud fra den pågældende videnskabsrepræsentants moralske habitus.« (s.293).

II. »Antikritik« som genfremsettelse af kapitallogikken

Det er nævnt, at der med kapitallogikken findes identifikationsproblemer, som ikke forsvinder med en reservering af denne til kun at gælde Schanz' formuleringer. Flertydighederne og den manglende systematiske gennemførelse har ikke gjort diskussionen let at gå til.

Men skærer vi igennem til sagen, som Schanz siger, så udspringer kapitallogikken af en diskussion af tyngdepunkterne i den Marx'ske teoriudvikling og disses betydning for et aktuelt socialistisk/kommunistisk teoriarbejde. Det problem, som Schanz har rejst og som kapitallogikken er et løsningsforslag til, er hvorledes den historisk materialistiske metode, som blev forfægtet af Marx og Engels inden 1857, skal opfattes efter og på grundlag af den økonomikritik, som Marx udførte via Grundrisse, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Theorie über den Mehrwert og Kapitalen.

Forslaget er provokatorisk: total forkastelse af den præøkonomikritiske historiske materialisme og udvikling af en omfangslogisk metateori om metodeproblemer i kritikken af den politiske økonomi. Sigtet er herigennem at udvikle en helt ny historisk materialisme, som bygger på landvindingerne i kritikken af den politiske økonomi. Det helt specielle ved Schanz' kapitallogik er forslaget om udviklingen af en omfangslogisk gyldighedsteori, som skal præcisere økonomikritikkens status og tematisere de determinations- og ordningsformer der kendetegner kapitalistiske samfund.

»Antikritik« indeholder mere end en egentlig antikritik en genfremsettelse og uddybning af dette metateoretiske projekt. Da det her er forslaget at det netop er omkring dette at man bør identificere kapitallogikken og da det endvidere er forholdsvis ukommenteret i de forskellige kritikker af kapitallogikken vil jeg problematisere kapitallogikken på to leder:

1. den teoriehistoriske analyse, som overhovedet begrundet det omfangslogiske projekts nødvendighed,
2. den tolkning af kritikken af den politiske økonomi, som begrundet omfangslogikkens særlige udformning.

II.1. Den teoriehistoriske analyse

Det hører til Schanz' fortjenester bl.a: med »Til rekonstruktionen ...« at have påpeget det uholdbare i en fastholdelse af et alment program om historisk materialisme uden om kritikken af den politiske økonomi. Den historiske materialisme fra perioden 1845-1857 kan ikke opretholdes i sin oprindelige form

efter den Marx'ske økonomikritik. De centrale kategorier – arbejdsdeling, produktivkræfter og produktionsforhold – får gennem kritikken af den politiske økonomi helt andre og langt mere præcise bestemmelser. En historisk materialistisk metode må efter denne økonomikritik nødvendigvis se anderledes ud end i de oprindelige formuleringer.

I »Antikritik« som så mange andre steder fremføres nu atter dette som et problem der må tages alvorligt – hvad enten man nu er enig med kapitallogikken eller ej. Da man kun kan være enig i denne problematisering af tidligere Marxudlægninger, hvor vægten lægges på den historiske materialisme således som den er formuleret før kritikken af den politiske økonomi, kan man bidrage til en videreudvikling af diskussionen ved at stille spørgsmålstegn ved den teoriehistoriske analyse hvormed Schanz begrunder sine bidrag. D.v.s. hvis kravet om en rekonstruktion og videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi skal underbygges slagkraftigt overfor de etablerede traditioners omgang med den historiske materialisme må vi nødvendigvis udvikle en gennemgribende og stringent teorihistorie.

Som det er en stående indvending her mod kapitallogikken så er også den teoriehistoriske analyse bag kapitallogikken mangelfuld og uden systematisk gennemførelse. Schanz' kritik af begrænsningerne i Marx's opfattelser fra før 1857 er i al for høj grad en selektiv og efterrationaliserende konfrontation med kritikken af den politiske økonomi. D.v.s. der er ikke tale om en analyse og kritik af den historiske materialisme som samlet konception – eller problematik som Althusser ville sige -, men kun fragmenter til en sådan. Den teoriehistoriske analyse bag kravet om rekonstruktion af Marx's teori må derfor udvikles langt videre.

Resultatet af den specielle fragmentariske og efterrationaliserende teorihistorie hos Schanz bliver nemlig problematisk jo mere den gentages og udspændes. Den manglende opstilling af den historiske materialismes samlede problematik gør Marx's og Engels' teser fra denne periode temmelig uforståelig. Da vi ikke præsenteres for den historiske materialisme som sammenhængende konception bliver dens enkelte tesers og kategoriers tilbageståenhed overfor den senere økonomikritik næsten stenalderagtig. Og omvendt bliver det – uden teser om genial jomfrufødsel – mere og mere ubegribeligt hvordan kritikken af den politiske økonomi egentlig er blevet til historisk ud fra den historiske materialismes standpunkt.

Nu vil Schanz muligvis mene at det hører til en nutidig marxismes ABC at denne udviklingshistorie er kendt og at dette derfor skulle berettige hans specielle tematiske selektion af eller snit i teorihistorien. Men pointen her er, at ethvert sådant snit der isoleret betragter f.eks. arbejdsbegrebet, produktivkraftsbegrebet eller løn- og profitkategorierne før og efter 1857 kun og alene har gyl-

dighed indenfor den færdige teori. Som teorihistorie er denne fremgangsmåde fragmentarisk eller ufuldstændig og intenderes der en almengørelse af resultaterne nærmer vi os en tendentiell forvanskning af problemet.

Dette skal eksemplificeres med et par pluk fra »Antikritik«.

Det er ofte gentaget af Schanz, at begrebsparret produktivkraft og produktionsforhold i den historiske materialisme fremstår uden specifikke, historiske begrundelser. Formidlingen mangler og er således sat postulatorisk uden om den reale, altid historisk specifikke konstitutionslogik. Den egentlige pointe i denne betragtning er en efterrationaliserende omskrivning af teorihistorien: Marx begrebsliggjorde den historisk specifikke ordningssammenhæng mellem produktivkraftsudvikling og produktionsforhold i kapitalismen gennem kritikken af den politiske økonomi; d.v.s. han gjorde det ikke før; men så må de førøkonomikritiske opfattelser jo være ikke-historiske og uspecifikke; vi kalder dem derfor universalhistoriske og formallogiske. I »Antikritik« får denne argumentationsform nu en ekstra tand, idet det nemlig hedder:

...»at den præøkonomikritiske historiske materialismes antagelse af en art kumulativ universalhistorisk produktivkraftsudviklingsautomatik er problematisk, både når den appliceres på kapitalismen – idet dennes specifikke form for udvikling da eskamoterer – og når den anvendes på prækapitalistiske samfundsformationer, idet deres specifikke konstitutioner af deres historicitetsformer da overses, for slet ikke at nævne de politisk farlige strategi- og taktikforestillinger en sådan opfattelse kunne have og har haft på socialistiske overgangsprogrammer.....« (Antikritik s. 95-96).

Dermed bliver en oprindelig og i sin kerne rigtig pointe overbetonet og ført direkte til vildledende konklusioner. Absurditeten træder frem, når det i en note hertil hedder at Balibar i sin nyeste bog skulle overskride denne den historiske materialismes forfærdelige og umulige implikationer:

»Balibar almengør dette (d.v.s. den erkendelse, at kapitalismen selv konstituerer sin form for udvikling af produktivkræfterne, JHR) i sin bog »Fem studier i den historiske materialisme«: »*Enhver produktionsmåde er karakteriseret ved de tendentielle transformationer, de eksisterende produktivkræfter gøres til genstand for under påvirkning af bestemte produktionsforhold*«; pg. 120 i den danske udg. og op. 119 i den franske. Med andre ord: også her er dogmet om produktivkræfternes ahistoriske udviklingslogik ophevet.« (Antikritik s. 95).

Hvad Balibar gør med denne udtalelse er vel ikke andet end at explicitere det faktiske indhold i Marx's historiske materialisme før 1857. D.v.s. hvis man ikke regner den yngre Marx og Engels for rene idioter så kan deres opstilling af begrebsparret produktivkræfter og produktionsforhold kun opfattes med den af Balibar udtalte historicerende intention. At begrundelsen

for begrebsparret og formidlingen ikke er udviklet før med kritikken af den politiske økonomi er ikke det samme som tilstedeværelsen af en ahistorisk intention eller en socialdemokratisk tro på udviklingsautomatik. Tværtimod er det netop den historicerende intention og den kritiske afstandtagen fra enhver eskalatorisk historiefilosofi der fører fra kritikken af unghегelianerne i midten af 40'erne gennem den historiske materialisme til kritikken af den politiske økonomi.

Hvad eksemplet viser er da også en misforstået og vildledende sammenblanding af videnskabelighed og polemisk taktik i Schanz' opstilling af diskussionen. Den emphatiske insisteren på et fundamentalt brud i den Marx'ske teoriudvikling kan kun ses som en provokatorisk overdrivelse vendt mod de dogmatiske Marx-udlægninger, som virkelig drager problematiske slutninger til en universel materialistisk filosofi. Schanz gruopvækkende udmalinger af den historiske materialismes uforstand er udmalinger af traditioner i den post-marxistiske »forfaldshistorie«. Og her fuldt ud rigtige. Men af uforståelige grunde vælger Schanz så den taktik at søge at destruere disse dogmatiske retningers autoritative kilder i stedet for at gennembryde de kritisable teorier selv. Fejltagelserne i II og III Internationaler nedprojiceres altså i den oprindelige historiske materialisme og sidstnævnte kritiseres så som var der tale om førstnævnte.

Med overpointeringerne af fragmentariske kritikker af teorihistorien mister en ellers fornuftig ansats sin teoretiske gyldighed. Den oprindelige historiske materialisme bliver ikke taget op i dens autentiske helhed, hvilket svækker argumentationen og fører til åbenlyse mangler.

Et andet eksempel viser netop denne mangels konsekvenser.

Det er Schanz' pointe at først kritikken af den politiske økonomi er i stand til kritisk at reflektere kapitalismens særlige formbestemmelser:

»Den afgørende forskel i den indre teoretiske struktur mellem den historiske materialisme (som bestemt her¹⁰) og så økonomikritikken blev i bogen »Til rekonstruktion« vist at ligge i fraværet det ene sted og tilstedeværelsen det andet sted *afformbestemmelser*,« (Antikritik s. 37).

D.v.s. selv om der i den historiske materialisme opereres med kategorier som arbejde, arbejdsdeling, produktivkræfter m.v., så er der netop tale om udifferentierede kategorier: arbejde som sådan, produktivkraft som sådan m.v.. I kritikken af den politiske økonomi derimod er der udviklet en formreflekterende

10. Bestemmelsen af den historiske materialisme er i Antikritik alene tidsmæssig, nemlig som den Marx'ske teori mellem 1845 og 1857. Ud over denne rent tidsmæssige identifikation forekommer kun den rent negative, d.v.s den historiske materialisme som negation af kritikken af den politiske økonomi.

betragningsmåde: arbejdets dobbeltkarakter, varens modsigelse, produktionsprocessens dobbelte bestemmelse etc. Følgende bestemmelse er derfor også teoretisk set korrekt og overordentlig central:

»Arbejdets dobbeltkarakter opdager Marx først i Grundrisse (1857/58), og det er netop opdagelsen af denne arbejdets dobbeltkarakter der både mulig- og nødvendiggør formproblematikken.« (Antikritik s. 39).

Med begrebet om det dobbeltformede arbejde udviklede Marx i kritikken af den politiske økonomi en afgørende sontring mellem på den ene side de almene og til enhver produktionsmåde applicerbare bestemmelser af det menneskelige stofskifte med naturen og på den anden side de specifikke og alene til kapitalismen hørende formbestemmelser af dette stofskifte. I kritikken af den politiske økonomi er modsætningen mellem disse sider det erkendelsesledende motiv, idet det drejer sig om at begribe den kapitalistiske produktionsforms opståen, udviklingslove og nødvendige bortdøen. Henvisningen til dette aførende træk ved kritikken af den politiske økonomi er vigtig at fastholde som en rationel pointe i Schanz's diskussion.

Men problemet her er at Schanz i ovenstående formulering – som er typisk for hele hans opridsning af problemerne – kun udtaler sig fra den færdige teoris standpunkt. Som teorihistorie, d.v.s. som redegørelse for tilblivelsen af kritikken af den politiske økonomi, er formuleringen ugyldig. Med den overpointerede insisteren på et brud i teoriudviklingen hos Marx fordrejes teoriens tilblivelse og det kommer til at hedde, at det først er med begrebet om arbejdets dobbeltkarakter at der overhovedet opstår en interesse for det specifikt historiske eller den epokale formproblematik.

Ser man teoriudviklingen efter i sømmene, så bliver det klart at Marx allerede inden udviklingen af begrebet om arbejdets dobbeltkarakter rejste problemet om det specifikt historiske og formmæssigt forbigående. Og videre: det var faktisk den revolutions- og teori-teoretiske problematik om overvindelsen af det elendige kapitalistiske samfundssystem der førte frem til erkendelsen af den indre sammenhæng mellem vare, penge, lønarbejde og kapital samt denne sammenhængs konstitution via modsætningen mellem det konkret-nyttige og det abstraktsamfundsmæssige arbejde.

I Grundrisse er begyndelsen ikke en fra himlen faldende indføring af begrebet om det vareproducerende arbejdes dobbeltkarakter. Teorihistorisk er det vigtigt at fastholde at indfladsvinklen i Grundrisse er den revolutionært overskridende kritik af den tidlige kapitalismes utopiske og reformistiske socialisme.¹¹ Problemstillingen er således fra starten formproblematikken: hvordan

11. Det er ikke muligt i denne kommentar at opridse denne af kapitallogikken såvel som af mange andre Marxfortolkninger næsten totalt forbigåede side af kritikken af den politiske

overvindes de specifikke modsigelser som udspringer af grundformerne i det borgerlige samfund? Og svaret er: gennem overvindelsen af disse grundformer selv, d.v.s. ikke gennem reformer. Analysen af vare-penge-forholdet er så en undersøgelse af disse – allerede som specifikt historiske erkendte – elementarformers konstitution m.h.p. en lokalisering ikke blot af deres grundlag, men samtidig også af det punkt hvorom en negation i sidste ende må dreje sig. Og først heraf erkendes arbejdets specifikke form for abstrakt og genstandsagtig samfundsmæssighed.

Dette teoriehistoriske forhold reflekteres ikke – og kan heller ikke blive det – i Schanz' provokatoriske insisteren på det radikale brud mellem den historiske materialisme og kritikken af den politiske økonomi. Den rent negative indkredsning af den præøkonomikritiske historiske materialisme ud fra den færdige kapitalismeanalyse kan ikke udvikle begreber for den historiske materialisme som samlet konception. Følgelig kan den heller ikke forklare økonomikritikkens tilblivelse ud fra denne.

II.2. Fortolkningen af kritikken af den politiske økonomi

Til trods for den mangelfulde og misvisende teoriehistorie bag fremhævelsen af kapitalismeanalysens særegenhed står vi stadig tilbage med problemet: hvorledes udvikles der relevante og kritisk potente analyser på grundlag af kritikken af den politiske økonomi?

Det for kapitallogikken kendetegnende svar er: via udviklingen af den omfangslogiske metateori. Dette løsningsforslag indeholder en række elementer der bør diskuteres nærmere: dels et forsøg på at ekstrahere kategorier og betragtningmåder fra kritikken af den politiske økonomi gennem fragmentariske symptomallæsninger af momentane delanalyser hos Marx (værdiformsanalysen i Kapitalen og kapitalbegrebet i Grundrisse); dels en Hegelinspireret dialektik eller refleksionslogik; og dels et forsøg på at udmønte et forskningsmetodologisk program.

Da Schanz' opfattelse af denne metateoris nødvendighed er forbundet med en speciel tolkning af kritikken af den politiske økonomi skal der her leveres en forsinket kritik af »Til rekonstruktionen ...«.

økonomi: nemlig dens indgåen i et mere omfattende projekt – kritikken af utopisk og reformistisk socialisme. Ud over postulatet om vareanalysens tilblivelse via en revolutions- og historieteoretisk problematik fra før kritikken af den politiske økonomi skal der derfor henvises til »det afgørende spørgsmål«, Grundrisse s. 42-43 »det virkelige spørgsmål«, samme s. 46, »stille spørgsmålet omvendt«, samme s. 53, Briefe über das Kapital s. 96 og 100.

Desuden: Frank Unger, »Einleitung: Der wissenschaftliche Sozialismus und der Mythos der totalen Kritik« i Frank Rinkleff, »Theorien über die Grundrente«, Vestberlin 1974.

Den helt grundlæggende mangel ved Schanz' Marxtolkning – en mangel, som overhovedet muliggør den specielle omfangslogik – er at han aldrig rejser spørgsmålet om hvorledes Marx selv på grundlag af kritikken af den politiske økonomi forestillede sig og påbegyndte udviklingen fra de abstrakte grundanalyser mod den konkrete virkelighed. Hvorledes opfattede Marx selv overskridelsen af de almene politøkonomiske udredninger og konkretiseringen af analysen mod konkrete forhold af emancipations- og revolutions-teoretisk betydning?

Det er iøjenfaldende at Schanz aldrig rejser dette spørgsmål, da svaret egentlig – målt med de stedfundne Marxdiskussioner – er temmelig banalt: gennem den fremadskridende, konkretiserende fremstilling af formidlende mellemlid. Ser man »Til rekonstruktionen« efter i sømmene så findes der ikke en eneste samlet udredning af det Marx'ske fremstillingsprincip i dette dets intentionale udstrækning.

Tilnærmelsen til det konkrete går for Marx den møjsommelige vej gennem analyserne i de tre Kapitalbind og et langt stykke videre frem mod den endelige sammenkomst og skærpelse af samtlige kapitalismens modsigelser i verdenskriserne og hele lortets opløsning i klassekamp. D.v.s. rejser man problemet om de teoretiske opgaver for videreudviklingen af den Marx'ske kapitalismeanalyse, så må det være uomgængeligt at få en diskussion af de arbejdsplaner, som ligger bag kritikken af den politiske økonomi. Denne diskussion må ikke, som hidtil, kun begrænse sig til de indledende dispositionsplaner for de tre ufuldstændige Kapitalbind, men samtidig også forsøge at få afklaret den samlede udstrækning og retning for kapitalismeanalysens ideale indløsning.¹²

I »Til rekonstruktionen« manglede denne diskussion af det Marx'ske fremstillingsprincips internationale omfang og retning. Og resultatet blev at programdiskussionen blev voluntaristisk. Det omfangslogiske projekt opstod som en erstatning for den konkrete diskussion af nødvendige analyseopgaver. I stedet for en indholdsmæssig opstilling af de manglende analyser mellem Kapitalens bind I og den teoretiske forgrivelse af kapitalismens praktiske ophævelse blev konkretiseringsproblemet alene behandlet formelt og i den rene metateoretiske regi. I stedet for en autentisk Marx'sk

12. Det bedste udgangspunkt for denne diskussion er fortsat givet af Roman Rosdolsky i »Kapitalens tilblivelseshistorie – Råudkastet til Kapitalen 1857-58«. Det er karakteristisk at diskussionerne af dispositionsplanerne bag kritikken af den politiske økonomi stort set kun tager begrænsede problemstillinger op. Således har man kun beskæftiget sig med kapitalbegrebet og problemerne omkring konkurrencens placering i Kapitalen. Jvf. Winfried Schwarz, »Das 'Kapital im allgemeinen' und die 'Konkurrenz' im ökonomischen Werk von Karl Marx. Zu Rosdolskys Fehlinterpretation der Gliederung des 'Kapital' « i Gesellschaft nr. 1 og H.J. Schanz, »Genopdagelsen som en teoretisk revolution« Efterskrift til den danske udgave af Rosdolskys værk.

»omfangslogik« udvundet fra en plandiskussion blev programmet udviklet som et rent reflektionsanliggende, d.v.s. som et formproblem for det erkendende subjekt. Symptomallæsningen af værdiformsanalysen førte ikke over i analysen af vareudvekslingen, varecirkulationen, kapitalen og lønarbejdet, produktionsprocessen etc. etc., men i ekstraheringen af subsumtionsbegrebet og en formalisering af sondringer mellem det almene og det irreduktible, værdiformerne og det værdiformseksterne, kapitalkredsløbet og det -kredsløbseksterne.

Udviklingsprogrammet for marxistiske analyser blev således en slags problematisering af Marx gennem Hegel i stedet for en kritisk analyse af kapitalismen gennem Marx. I det omfangslogiske metaprojekt blev kategorierne typologiseret som rene forstands- og fornuftskategorier, mens deres udtrykkelige status hos Marx var kun at være teoretiske udtryk for tilværelsesformer eller eksistensbestemmelser i det borgerlige samfund.¹³

Dette førte oprindeligt i »Til rekonstruktionen« til opstillingen af en generaliseret model af værdiformsproblematikken som ledetråd for forskning: materialitetsform, subsumtionsform og subsumtiv interventionsform. Det forskningsmetodiske program blev via disse kategorier at udvikle en genstandssensitiv forfølgelse af kapitalens formmæssige underlæggelse af konkrete genstande og områder i den samfundsmæssige totalitet. D.v.s. subsumtionsanalysen blev erstatningen for de formidlende mellemanalyser, som indgår i Marx's planer for tilnærmelse til den samfundsmæssige totalitet.

Subsumtionsanalysen er senere blevet forkastet som værende for funktionalistisk. I »Antikritik« får vi i stedet et nyt sæt ledetråde:

»Det Marx'ske værdibegreb omfatter, d.v.s. har implikationer for og effekter på følgende tre *aspekter* af den kapitalistiske samfundsformation:

- A) Ordningsformen for relationer mellem elementer
- B) Prægningseffekter på elementerne
- C) Udviklingsarter for såvel relationsformer mellem elementer som for prægningseffekterne på elementerne.

Disse tre *aspekter* er ikke aspekter i betydningen »synsvinkler«, hvor en synsvinkel kan være lige så god som en anden, og hvor deres antal er lige så mangfoldigt som differentieringsmulighederne i den dårlige uendelige. Der er tale om aspekter i betydningen arter af virkningsmodi for værdilogikken på den kapitalistiske samfundsrealitet. Disse virkningsmodi er analytisk adskillelige, til tider faktisk adskilte, men forekommer dog som oftest i forskellige legeringer med hinanden.« (Antikritik s. 88).

13. Jvf. Einleitung, Grundrisse s. 26 samt Efterord til 2. oplag af Kapitalens bind I: »Hos mig er omvendt det ideelle intet andet end det i menneskehovedet omsatte og oversatte materielle.« (MEW 23 s. 27/Rhodos s. 105).

Det er åbenlyst at disse aspekter ikke fundamentalt adskiller sig fra den tidligere opstilling af subsumtionsanalysen. Der er nu som før tale om formelle ledetråde for konkrete analyser. Aspektopdelingen af determinations- og relationsformer er en ren logisk procedure, en ordning af sammenhænge efter deres abstrakte og til den menneskelige forstand adekvate form¹⁴.

Aspekterne er m.a.o. ligesom subsumtionsanalysens begreber rene abstraktioner uden indholdsmæssige momenter. Det hedder godt nok at der er tale om implikationer og effekter af værdibegrebet og det er fortsat klart at kapitalbegrebet skal betragtes som subjekt for deres etablering, men dette giver ikke mere indhold. Den rent formelle karakter kommer frem, når man vurderer de mulige indløsnings- eller anvendelsesområder for dette forskningsprogram. Aspekterne indeholder som ledetråde overhovedet ingen form for prioritering af analyser. Antallet af mulige analyser, hvori aspekterne kan anvendes, forsvinder langt ud i den dårlige uendelighed.

Og dette er det virkelig problematiske ved den omfangslogiske metateori som program. Det er ikke marxismens opgave at udvikle en overordnet forskningsstrategi for et uendeligt antal analyser. Marxismen er ikke – som det har været formuleret i universitetskredse – en erkendelsesteori der på unik måde stifter orden i alverdens videnskabsdiscipliner. Tværtimod er det en marxistisk metateoris opgave (og kun herigennem får den berettigelse) at fastholde en orientering, en konkret målrettethed i det teoretiske arbejde. D.v.s. de forskningsmæssige ledetråde må ikke forholde sig som abstrakte almenheder til en anonym masse af undersøgelser, men være indholdsangivende, retningsangivende for teoriudviklingen.

For Marx var disse ledetråde angivet med pointerne i 8. og 11. Feuerbatcheser¹⁵ samt udmøntet i den samlede fremstillingsintention i de forskellige planudkast til kritikken af den politiske økonomi. Det hele drejer sig altså om den menneskelige praksis og begribelsen af denne. Og denne begribelse er programmatisk at udvikle kapitalismeanalysen gennem formidlende mellemlid fra analysen af produktionsprocessen over cirkulationsprocessen, den kapitalistiske produktions enhed og helhed, klasserne, sammenfatningen i staten, udenrigshandlen, etableringen af verdensmarkedet frem mod verdenskriserne og de objektive betingelser for klassekampens udvikling og skærpelse.

14. Man kan derfor også invende mod kapitallogikken, at det ikke drejer sig om »overalt at genfinde det logiske begrebs bestemmelser, men (om) at fatte den ejendommelige logik i den ejendommelige genstand.« (MEW I s. 296).
15. »Alt samfundsmæssigt liv er grundlæggende praktisk. Alle mysterier, som leder teorien mod mysticisme finder deres rationelle løsning i den menneskelige praksis og i forståelsen af denne praksis.« 8. Feuerbachtese, og »Filosofferne har kun fortolket verden på forskellig måde; det drejer sig om at forandre den«. 11. Feuerbachtese.

I kapitallogikken mangler diskussionen af denne praksisorienterede total-analyseintention bag kritikken af den politiske økonomi og tilnærmelsen til den konkrete samfundsformation programmeres i stedet ad omveje, som lader orienteringen være skjult.¹⁶

III. Om problemer for rekonstruktionen og videreudviklingen af den Marx'ske kapitalismeanalyse

Efter ovenstående minimale problematiseringer af kapitallogikken rejser der sig en række indlysende nødvendige arbejdsopgaver, som overhovedet må iværksættes hvor der mangler bidrag, og som må videreudvikles hvor de er påbegyndt.

For det første drejer det sig helt klart om det grundlæggende rekonstruktionsarbejde omkring kritikken af den politiske økonomi. Erfaringen med kapitallogikken viser at dette arbejde må gribes langt mere systematisk an således at de uomgængelige metateoretiske afklaringer om metodeproblemer m.m. ikke afsporer den videre rekonstruktion via selvstændiggørelser af fragmentariske resultater som »færdige« teoridannelser.

Den grundlæggende mangel i kapitallogikken var fraværet af overvejelser om det konkrete udgangs- og slutpunkt for den Marx'ske kapitalismeanalyse samt de dispositionsplaner, som lå bag teorien. I »Til rekonstruktionen ...« blev dette erstattet med et rent spekulativt begreb om totaliteten¹⁷ og der blev så sat uformidlet ind med en mikrologisk rekonstruktion af værdiformsproblematikken. Dette muliggjorde den for kapitallogikken særegne Marxtolkning og opstillingen af et metateoretisk konkretiseringsprogram som i både den ene og den anden variant kun er en formel anvisning til

16. Denne mangel på inddragelse af den samlede fremstillingsintention i kritikken af den politiske økonomi kendetegner ikke kun Schanz, men også de teoriretninger som via en opdeling af kapitalismeanalysen i tre niveauer har forsøgt andre programmer for realanalyser. Det overses i disse, at der hos Marx er intenderet en række yderligere mellemled fra de tre Kapitalbind til den konkrete virkelighed. Manglen på overvejelser over de Marx'ske arbejdsplaner viser sig også i disse som en mangel på prioritering i det teoretiske arbejde. Det niveaudelte realanalyseprogram har vist sig at kunne anvendes til næsten hvad som helst inklusiv uddannelse af planlæggere i det borgerlige samfund.

17. Jvf. »Til rekonstruktionen ...« s. 14-20. Schanz kritiserede ganske vist her illusionerne omkring et abstrakt totalitetsbegreb som udgangspunkt, men indrømmer det ikke desto mindre som ledemotiv ved at erklære præciseringen af det som et perspektiv for rekonstruktionsarbejdet.

»realanalyser«. Modsat denne mikrologiske indfaldsvinkel skal det her foreslås at rekonstruktionsarbejdet grundlægges på en afklaring om kapitalismeanalysens samlede omfang og ledemotiv, da dette muliggør en mere omfattende perspektivering af og indsnævret orientering i kritikken af den politiske økonomi.

For det andet står det klart, at netop udviklingen af et totalt og i sidste ende praktisk politisk ledemotiv for det teoretiske arbejde nødvendiggør en autentisk teorihistorie, d.v.s. en klarlæggelse af kapitalismeanalysens tilblivelse, dens udvikling og forandring uden tilsnigelser, polemisk betonedede overpointeringer og fastlåste skematiseringer. Kapitallogikken har vist sig ude af stand til at foretage andet end den færdige teoris efterrationaliserende omskrivning af sin fortid som sin negation. At der allerede i den historiske materialisme foreligger et revolutionært videnskabsprogram, som indgår konstituerende for tilblivelsen af kritikken af den politiske økonomi og dermed også fortsat er begrundende moment i denne, må fastholdes. Dels fordi der kun herigennem kan fastholdes en orientering i rekonstruktionsarbejdet. Dels fordi den taktiske og polemiske insisteren på noget andet egentlig kun leverer arugmenter til de kredse, som tager afstand fra rekonstruktionsarbejdet.

For det tredje må rekonstruktionsarbejdet anlægges med en langt mere præcis sondring mellem forskellige udviklingsstadier af kritikken af den politiske økonomi. Schanz' indføring af Grundrisse som arbejds materiale for rekonstruktionen er selvfølgelig vigtig. Men for det videre viser kapitallogikken, at det er nødvendigt at udvikle en kritik af Grundrisse for nu at stille det skarpt op. Kapitalismeanalysen må udvikles via det mest udviklede udtryk for kritikken af den politiske økonomi. D.v.s. Kapitalen er og bliver – indtil en videreudvikling finder sted – rekonstruktionsarbejdets udgangspunkt. Den tilfældige og kombinatoriske krydslæsning fra Grundrisse til Kapitalen overser den reelle udvikling, som førte til at Kapitalen netop *ikke* ser ud som Grundrisse.¹⁸

Kapitallogikken hos Schanz må derfor også kritiseres på dette punkt, idet den åbenbart ikke stiller det spørgsmål hvorfor fremstillingen i de tre Kapitalbind er mindre Hegelpræget end tilfældet er i Grundrisse. Man kan m.a.o. opfatte arbejdet omkring Theorien über den Mehrwert i begyndelsen af 1860'erne som en kritik af den spekulative metode i Grundrissemanu-

18. Med udvikling mellem Grundrisse og Kapitalen tænkes her ikke kun på de omdiskuterede ændringer m.h.t. kapitalbegreb og konkurrence, men mere fundamentalt på fremstillingsformen og den metodisk-systematiske sammenhæng. Hvis Kapitalens fremstillingsform adskiller sig mere fra Grundrisse end ved den blotte pædagogiske formidling, d.v.s. hvis forskellen også er begrebslig, så må det uundgåeligt betyde at Grundrisse ikke umiddelbart kan anvendes.

skriftet og lige så provokatorisk insistere på et »brud« i 1860'erne som i 1857.

At Kapitalen udgør rekonstruktionsarbejdets egentlig genstand – og ikke bare kritikken af den politiske økonomi som en abstrakt samlebetegnelse for alt hvad der kommer efter 1857 – betyder bl.a. at det virkelige problem består i at etablere de sammenhænge og mellemed, som gør Kapitalens ufærdige bind II og III til læselige og forståelige bøger på linie med bind I. Specielt drejer rekonstruktionsarbejdet sig derfor om bind III, det mest fragmentariske og det mest oversete.

Kun de indledende dele af bind III har været genstand for oparbejdelse og diskussion: profitratedligningen og krisekapitalerne. Disse diskussioner er langt fra færdige og der kan på ingen måde tales om en egentlig rekonstruktion, men der er dog arbejdet med problemerne. De videre dele af dette bind er imidlertid så godt som uopdyrkede og der findes faktisk ikke nogen samlet bearbejdning af fragmenterne som helhed.

En oplagt arbejdsopgave for den teoriudviklende del af venstrefløjen – en arbejdsopgave som kræver en helt uoverskuelig fællesindsats og diskussion, men som ikke tager skade af at blive formuleret – er, at rette rekonstruktionsarbejdet ind mod en færdiggørelse af Kapitalen. I en første omgang må dette bestå i en udarbejdning af et systematisk og sammenhængende bind III. Det må m.a.o. afklares ikke blot hvad der er den sammenhængsstiftende hovedlinie i analysen af den kapitalistiske produktion som enhed og helhed, men også hvad der er i de af Marx efterladte og af Engels videregivne fragmenter er indenfor denne analyse og hvad der blot er sidebemærkninger og delelementer til de efterfølgende led i den samlede teoriopbygning. I en anden omgang kan det komme til at betyde, at der i de hellige Marx'ske efterladenskaber viser sig så himmelråbende mangler at det vil blive nødvendigt at skrive en helt ny Kapital med alt hvad det indebærer af baggrundsforskning og videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi. Rekonstruktionsarbejdet vil m.a.o. nå frem til en konkret kortlægning af modsætningen mellem kapitalismeansens idealitet og dens foreliggende realitet. Og først herefter kan der i rekonstruktionssammenhæng tales om programmer for videreudvikling af den Marx'ske kapitalismeanalyse.

Perspektiverne i en sådan målretning af rekonstruktionsarbejdet med en færdiggørelse af Kapitalen er flere og indlysende. For det første vil det tvinge rekonstruktionsmarxister til at tage de reelle implikationer af rekonstruktionskravet alvorligt og dermed undlade det traditionelle knæfald for borgerlige videnskabsidealiser. For det andet vil de fragmentariske bidrag og diskussioner, som udvikles indenfor et sådant praktisk projekt aldrig være spildte; selv om projektet skulle være dødfødt så vil kravet om en slagkraftig kapitalismeanalyse eksistere lige så længe som denne elendige

produktionsform. For det tredje endelig er videreudviklingen af ansatserne i Kapitalen en bydende nødvendig opgave – ikke mindst på baggrund af den sejlivethed, som de postmarxistiske såkaldte »videreudviklinger« af marxismen har på venstrefløj.

Så længe det er forbeholdt diverse tilhængere af teorier om den statsmonopolistiske kapitalisme at foretage totalintenderende opstillinger af kapitalismeteorier lige så længe vil de såkaldte rekonstruktionsmarxister ikke være andet end en flok bedreviddende kværulanter. Da folk ikke dømmes på deres ideer, men på deres handlinger, kan kun den praktisk indløsning af rekonstruktionsprogrammet tjene som bevis på den autentiske Marxtolknings relevans.

Ovenstående løst formulerede forslag burde selvfølgelig fremsættes langt mere udførligt og bearbejdet end det er muligt i denne kommentar. Her tjener opridsningen alene til at konfrontere kapitallogikken med de mere konkrete og praktiske implikationer af rekonstruktionskravet. Og resultatet af denne konfrontation er en himmelråbende afstand.

Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch 1977/78

Die erste Ausgabe eines Jahrbuches, das regelmäßig im Rotbuch Verlag erscheinen wird (ab 1978/79 jeweils im Herbst). Es bringt aktuelle Berichte aus Branchen und Betrieben, Analysen wichtiger gewerkschaftspolitischer Probleme und eine fortlaufende Dokumentation der wichtigsten Daten und Ereignisse.

Aus dem Inhalt:

Arbeitsplatzvermichtung in der Druck- und Stahlindustrie/
Rationalisierung im Angestelltenbereich/
Gewerkschaftliche Strategien gegen Rationalisierungsfolgen/
Gewerkschaften und Arbeitslosigkeit/
Betriebskämpfe bei Siemens, Weser-Kurier, Opel/
Saarländische Hüttenwerke/
Gewerkschaftsausschlüsse/
Gewerkschaften, Atomenergie und Anti-KKW-Bewegung.
Dokumentation und Statistiken:
Arbeitskämpfe 1974 - 1977
Gewerkschaftspolitische Chronik 1975 - 1977
Tarif-Abschlüsse 1975 - 1977
DGB-Mitgliederstand/
Wirtschaftspolit. Entwicklungen.
Rotbuch 1978, 224 S.



Rotbuch ★

Pris: 31,50 kr.

Ligesom de øvrige bøger fra Rotbuch/Kursbuch Verlag importeres Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch 1977/78 af Kurasje. Bøgerne købes og bestilles gennem alle bogcafeer og boghandlere. Vil du vide mere om udgivelserne fra Rotbuch/Kursbuch Verlag, så bestil *Das kleine Rotbuch - Almanach*. Den tilsendes dig gratis straks efter modtagelsen af din bestilling.

KURASJE

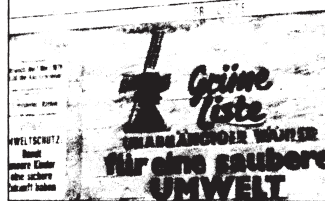
Krystalgade 16
1172 København K
Giro: 7 16 60 44

kritik

Zeitschrift für sozialistische Diskussion Nr. 16

DIE GRÜNEN KOMMEN!

Beiträge von Mez, Wolter, Sternstein, Horacek u.a. **DIE LINKE, DIE RECHTE UND DER TERORISMUS II** Beiträge von P. von Oertzen, Rabehl, Krippendorff, Meschkat. **DIE LINKE UND DER „REALE SOZIALISMUS“** Beiträge von Rossanda, Claudin, Magri, Trentin, Althusser, Münster



Verlag Olle & Wolter

Kritik versteht sich als ein Diskussionsforum eines breiten politischen Spektrums der alten und neuen, der parlamentarischen und außerparlamentarischen, der einheimischen und ausländischen Linken. Die kritik setzt sich das Ziel, statt der bisherigen Abgrenzungsdebatten, eine breite und undogmatische Diskussion über gemeinsame Probleme politischen Handelns zu führen und einen Begriff von gesellschaftlichen Fortschritt zu entwickeln, der von den dogmatischen Verzerrungen des Stalinismus und anderer autoritärer und undemokratischer Spielarten mit linker Etikette genauso frei ist, wie von der menschenverachtenden Logik kapitalistischer Wachstumspolitik. Von daher wird in der kritik auch Platz für selbstkritische Reflexionen begangener Fehler, über Versäumnisse, Defizite und Mängel der Linken sein.

Løssalgpris: 23,50 kr.
Abonnementspris: 19,- kr.
Distribution: KURASJE

MILJØANLÆG OG VÆRDICIRKULATION

ANMELDELE AF: IB LARSEN: MILJØANLÆG,
ROSKILDE UNIVERSITETSFORLAG, 1976

Erling Jelsø

Forureningsproblemerne har haft en fremskudt plads i »samfundsdebatten« – både blandt borgerlige og på venstrefløj – i den kapitalistiske verden siden anden halvdel af 60'erne. Forureningen er på een gang et markant udtryk for kapitalismens modsigelsesfyldte karakter, som en produktionsmåde, der tenderer mod at undergrave sine egne naturbetingelser, og en klar trussel mod menneskets livsbetingelser i det hele taget. Derfor har den både udgjort et problem for borgerskabet, fordi den truer kapitalens reproduktionsproces, og samtidig har den dannet udgangspunkt for folkelige bevægelser vendt mod forringelsen af livsbetingelserne. Desuden var forureningen et af de problemer, der allerede under højkonjunkturen var istand til at rokke lidt ved velfærdsideologien.

Men trods den åbenlyse sammenhæng med den kapitalistiske økonomi, som selv borgerlige økonomer erkender, omend på karakteristisk bagvendt måde, som det f.eks. kommer til udtryk gennem teorien om »sociale omkostninger«, er forureningen et *stoffligt* fænomen. Selv de mere radikale, ofte populistisk prægede dele af miljøbevægelserne, har typisk stillet krav, der fikserer på de rent stofflige udtryk for kapitalens ekspansionsproces, – centraliseringen, byvæksten, den stigende anvendelse af syntetiske stoffer fremfor naturprodukter o.s.v. Resultatet har ligeså typisk været stærkt idealistisk

prægede krav om tilbagevenden til decentrale lavproduktive produktionsformer, lavere forbrug m.v.¹

På den anden side står forureningsbekæmpelsen som en stadig vigtigere opgave, hvis varetagelse kræver statslig intervention under forskellige former. Der er her tale om udviklingen af nye betydende statsfunktioner, der samtidig er eksempler på den tiltagende statslige indgriben i og formidling af kapitalens reproduktionsproces, såvel stoffligt som værdimæssigt. En analyse af disse statsfunktioner er i sig selv nødvendig som led i den samlede analyse af de aktuelle historisk bestemte skranker for den fortsatte kapitalakkumulation. Men de danner desuden grundlag for fremvæksten af nye grupper af statsansatte lønarbejdere med nye typer af særlig teknisk-naturvidenskabeligt orienterede kvalifikationer og med en bevidsthedsdannelse, der må forstås i sammenhæng med disse funktionsområder. Netop disse grupper af ingeniører og planlæggere m.v. spiller en rolle som progressive teknokrater og repræsentanter for en »socialteknokratisk« ideologi, som passer godt sammen med de reformistiske »krise« løsningsstrategier, der er fremtrædende særlig indenfor Socialdemokratiet og den socialdemokratiske del af fagbevægelsen – statslig investeringsstyring og planlægning af centrale dele af produktionen, men uden at anfægte nogle af de grundlæggende karaktertræk ved den kapitalistiske produktion.

Det er derfor også et problem, at eksisterende forsøg på marxistiske analyser af forureningen og forureningsbekæmpelsen i sammenhæng med kapitalens akkumulations- og reproduktionsproces har været temmelig spredte og desuden mangelfulde på forskellige måder. Enkelte teoretisk gennemarbejdede analyser² er blottet for historiske undersøgelser og andre, der har forsøgt sig i så henseende er direkte fejlagtige i deres udgangspunkt. Det sidstnævnte er f.eks. tilfældet med de analyseforsøg, der bygger på betragtningen om »miljøet som vare«.³ Det er en betragtningsmåde, der ganske vist er nærliggende, når man empirisk kan registrere, hvordan stigende industrielle interesser i produktion af udstyr til forureningsbekæmpelse gør sig gældende og hvordan kampen mellem store koncerner om at sikre sig den bedst mulige position indenfor et hastigt expanderende marked med tillokkende profitmuligheder er i fuld gang.

1. Dette spørgsmål vedrørende det mulige antikapitalistiske perspektiv i miljøbevægelserne skal ikke ses direkte i forhold til en hjemlig organisation indenfor denne bevægelse som f.eks. NOAH, men udtrykker derimod et element, der har haft mere eller mindre væsentlig andel i de fleste miljøbevægelses politiske grundlag.
2. Som f.eks. Dieter Hassenpflug: Umweltzerstörung und Sozialkosten, VSA, Vestberlin 1974.
3. Betagtningsmåden kommer på karakteristisk måde til udtryk i Kragh, Helge og Strigler, Leif: Miljøet som vare, RUCs forlag 1974, selvom de politiske konsekvenser af betagtningsmåden, som nævnes i det følgende, ikke drages direkte af forfatterne.

Men det er for det første ikke nok at konstatere, at miljøet for visse virksomheder er blevet til et grundlag for vareproduktion, hvis ikke forureningsproblemet opkomst, som et resultat af de modsigelsesfyldte betingelser for den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces først undersøges. Og for det andet siger en sådan betragtningssmåde netop ikke noget om betydningen af statslig intervention overfor forureningen, som jo hænger sammen med de vanskeligheder, der er forbundet med vareproduktion på kapitalistisk grundlag som middel i forureningsbekæmpelsen. Derimod er det en betragtningssmåde, der hurtigt lader sig omsætte i en kritik af de store virksomheders interesser i produktionen af forureningsudstyr og den mere eller mindre udtalte sammenfletning af interesserne hos disse virksomheder og de »progressive« teknokrater indenfor statsapparatet, der repræsenterer staten som aftager af forureningsudstyr. En sådan analysemåde leder derfor også let til stamokap-inspirerede krav til miljøpolitikken – f.eks. krav om »demokratisk kontrol med monopolerne« på forureningsbekæmpelsens område – i stedet for til udviklingen af en socialistisk strategi.

Behovet for et grundlæggende analysearbejde med relation til forureningen samt mulighederne og betingelserne for bekæmpelsen af den er altså klart til stede. Og i den sammenhænge er udsendelsen af Ib Larsens bog på RUCs forlag et afgjort fremskridt. Bogens hovedemne er »forholdene omkring etablering og drift af *miljøanlæg*. Som miljøanlæg betragtes arbejdsmidler, der tjener til at undgå destruktion af naturbetingelser eller til at genskabe destruerede naturbetingelser« (s. 6).

Etableringen af miljøanlæg er nok stort set den mest karakteristiske form, forsøgene på løsning af forureningsproblemer antager under kapitalismen. Men forud for analysen heraf præciseres den grundlæggende opfattelse af forureningsproblemerne i forhold til den kapitalistiske produktionsproces (s. 5):

»Inddragelsen af nye produktionsmidler i produktionen bestemmes ikke længere (under kapitalismen, ej) af deres evne til skabelse af brugsværdier, men af deres *kapitalistiske* brugsværdi – evnen til uddragelse af merværdi. Produktionsprocessens umiddelbare formål er således ikke længere den kontrollerede tilegnelse af naturen, men skabelsen af merværdi. Produktionsprocessens genstand er imidlertid fortsat naturen. Set fra den stofflige side er produktionsprocessen således uændret og må naturligvis være det, eftersom menneskets eksistens er betinget af en fortsat naturtilegnelse.«

Man kan sætte spørgsmålstegn ved udsagnet om, produktionsprocessen set fra den stofflige side er uændret under kapitalismen, men det er i og for sig mindre væsentligt, da bogens øvrige diskussion af produktionsprocessens stof-

lige side faktisk netop er præget af en forståelse af de specifikt kapitalistiske træk ved denne og af dynamikken i de historisk bestemt forandringer, den undergår under kapitalismen. Det væsentlige er, at forureningen som *almen mulighed* på den ene side og som *muligt problem* for kapitalen på den anden, er angivet med ovenstående passage! Hensynet til merværdiproduktionen indebærer muligheden af destruktion af naturbetingelserne på den ene side, mens naturbetingelserne netop på den anden side som *betingelser* for den kapitalistiske produktion må bevares eller genskabes ellers vil den fortsatte akkumulationsproces før eller siden hæmmes eller direkte umuliggøres. Den almene bestemmelse af hvornår forureningen gør sig gældende som skranke for den fortsatte kapitalakkumulation tager netop sit udgangspunkt i denne modsigelse (s. 6):

»På forskellige tider bliver disse miljøforstyrrelser alvorlige for selve reproduktionen af den kapitalistiske produktionsproces på dens givne stade, og kontrol med eller reproduktion af miljøet bliver nødvendig.«

Og helt alment kan endvidere muligheden af, at statslig intervention bliver nødvendig, fastslås i sammenhæng med udviklingen af disse modsigelsesfyldte betingelser for den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces' opretholdelse.

Med disse indledende bestemmelser afgrænser bogen sig klart i forhold til de ovenfor kritiserede positioner. Men for at etablere grundlaget for en konkret historisk analyse af forureningsproblemerne i sammenhæng med kapitalens akkumulationsproces og mulighederne og skrankerne for løsningen af forureningsproblemerne på kapitalistisk grundlag, kræves naturligvis en videreudvikling af den almene analyse. Disse muligheder og skranker fremtræder indenfor de enkelte virksomheder og brancher som et spørgsmål om virkningen på profitproduktionsbetingelserne af krav om rensning, forbud mod bestemte produktionsprocesser eller stoffer o.s.v. Statens faktiske interventionsmuligheder er nødvendigvis også interventionsmuligheder overfor bestemte produktionsprocesser indenfor bestemte virksomheder eller brancher og må således også altid ses i forhold hertil. Men foranstaltninger til bekæmpelse af forurening, hvadenten det drejer sig om rensning eller omlægning af en produktion, og som påvirker kostprisen for den vare der produceres, vil samtidig 1) påvirke dannelsen af markedsværdier indenfor den pågældende branche (hvilket kan ske på flere måder alt efter hvilke enkeltkapitaler indenfor branchen evt. hele branchen, der må ty til den pågældende foranstaltning), 2) gennem profitratens udlignende bevægelse påvirke størrelsen af den samfundsmæssigt gennemsnitlige profitrato og dermed profitratens bevægelse indenfor den givne historiske krisecyklus. Dette stiller samtidig betingelserne for *den samlede* statslige miljøpolitik indenfor en bestemt krisecyklus. Dette problemfelt må analyseres alment på profitformsniveauet, d.v.s. i forhold til

analysen af profitratens dannelse og profitproduktionsbetingelserne under de forskellige faser af krisecyklopen.

Denne analyse gennemføres ikke systematisk i Ib Larsens bog, men elementer til den findes i forskellige sammenhænge i bogen. Dens hovedemne er som allerede nævnt, og som titlen angiver, miljøanlæg, og herunder koncentrerer analysen sig særlig om det, der bestemmes som *almene miljøanlæg*. Herved forstås miljøanlæg, der ikke er »tilknyttet den enkelte kapital fixe kapitaldel, men er tilknyttet en række enkeltkapitaler, som udnytter det i fællesskab« (s. 17). Det typiske eksempel på sådanne anlæg er spildevandsledninger (men ikke rensningsanlæg, som det fejlagtigt angives i bogen, hvilket er et problem, jeg skal vende tilbage til). Bogen indeholder en teoretisk analyse af betingelserne for etablering af miljøanlæg, og en empirisk gennemgang af »den danske miljøbeskyttelses udvikling med henblik på spildevandsanlæg, således som den afspejles i den danske lovgivning.« (s. 8).

Spørgsmålet er selvfølgelig, hvilke begrænsninger det sætter for analysens anvendelighed, at den gennemføres på grundlag af en kun delvis gennemført udvikling af de vigtigste teoretiske bestemmelser frem til profitformsniveauet, altså frem til det niveau, hvor de former under hvilke værdiloven historisk sætter sig igennem er udviklet. Rent bortset fra at den systematiske udvikling af disse bestemmelser ville udfylde et gabende hul i den eksisterende litteratur om emnet, er problemet vel først og fremmest, at det bliver svært at forstå miljøanlæggenes betydning i forhold til den samlede miljøbeskyttelsesproblematik og det samlede statslige politikfelt, der er under udvikling, i relation hertil. Men også for selve analysen af forholdene omkring etableringen af miljøanlæg opstår forskellige problemer, som jeg skal vende tilbage til i det følgende – selvom denne analyse i sig selv indeholder så mange vigtige pointer, at den rigeligt retfærdiggør bogens udgivelse. Hvad bogens afsnit 2, den empiriske analyse, angår, er dens sigte i en vis forstand dobbelt, men som egentlig historisk analyse af spildevandsproblemerne og -lovgivningens udvikling begrænses den selvfølgelig ganske uundgåeligt af manglerne i almene bestemmelser. I det følgende vil jeg kort gennemgå og diskutere de to dele af bogen hver for sig.

Et kort afsnit om de *særlige miljøanlæg*, d.v.s. sådanne som »indgår... i enkeltkapitalernes særlige produktionsanlæg som en del af den fixe kapital« (s. 11), giver faktisk en eksemplarisk introduktion til bestemmelsen af denne form for miljøbeskyttelsesforanstaltninger. Ikke mindst fordi skrankerne for enkeltkapitalistiske løsninger på forureningsproblemet – nemlig at der ikke må være tale om kostprisforøgelse for de producerede varer – samt betingelserne for statslig intervention faktisk analyseres på profitformsniveauet. Imidlertid introduceres en for marxistiske analyser noget farlig (men ikke ukendt) praksis, idet en række af de teoretiske udsagn følges op af citater fra diverse

udredninger af borgerlig observans (industrirådets publikationer, offentligt betækningsmateriale m.v.), der uformidlet anvendes som belæg for bestemmelsernes gyldighed. Bogen indeholder kun momentvis diskussion af den borgerlige forståelse af miljøproblemerne, som ville have været forudsætningen for at inddrage borgerligt materiale.⁴

Hovedemnet for den teoretiske analyse er dog som sagt de almene miljøanlæg. Det er det fordi denne analyse »bliver mere kompliceret end de tilsvarende analyser for de særlige miljøanlæg, men er af afgørende betydning for analysen af miljøbeskyttelsen« (s. 17). Den sidstnævnte påstand begrundes rent empirisk med en henvisning til antallet af rensningsanlæg i Danmark.

Spørgsmålet er, om ikke emnevalget i ligeså høj grad er begrundet i den indflydelse diskussionen om almene produktionsbetingelser på grundlag af Dieter Lämples bog⁵ havde på den hjemlige marxistiske debat særlig i relation til udviklingen af statsteorien på det tidspunkt, hvor Ib Larsens bog er blevet til (den er skrevet allerede i 1975, hvilket måske også giver en forklaring på nogle af dens øvrige mangler). Analysen knytter ihvertfald direkte an til Lämples analyse og særlig kritikken af denne hos Marc Fester⁶ samt til dele af analysen hos Flatow-Huisken⁷. Den ovenfor citerede bestemmelse af almene miljøanlæg er således overtaget fra Fester, der bestemmer *almene arbejdsmidler* ved at de »på samme tid (bliver) forbrugt af forskellige kapitaler, som almene betingelser for deres produktion og cirkulation« (s. 17). Det væsentlige er altså, at der er tale om arbejdsmidler, der således betragtes som indgående i de pågældende kapitalers produktionsprocesser, og som værdimæssigt udgør en del af deres fixe kapital. Her er der tale om en kritik af Lämple, der ikke taler om arbejdsmidler, men om produktionsbetingelser, der er almene derved, at de *forbinder* de kapitalistiske produktionsprocesser, men ikke indgår i dem. Betydningen af denne kritik og ændrede begrebsbestemmelse er i sig selv temmelig væsentlig, for så vidt som Lämples bestemmelse gør det vanskeligt overhovedet at forstå de almene miljøanlægs funktion i forhold til produktionsprocessen, særlig fordi denne bestemmelse er helt uden relation til produktionsprocessens værdimæssige side – den er rent stofflig.

Dette bliver særlig tydeligt i diskussionen om årsagerne til statsliggørelsen af de almene miljøanlæg. I denne analyse holder Lämple sig iøvrigt til overvejelser på værdiniveauet og årsagerne søges i faktorer som høj organisk sammensætning og lang omslagstid. Det er selvfølgelig uholdbart og Fester søger da også i stedet at forklare statsliggørelsen ud fra problemer ved dannelsen af

4. En diskussion af problemet findes dog i bogen, note 109, s. 76.

5. Lämple, Dieter: *Staten og de almene produktionsbetingelser*, Forlaget Kurasje, København 1973.

6. Fester, Marc: »Infrastruktur« og kapitalvalorisering, Kurasje nr. 12, 1975.

7. Flatow, S.v. og Huisken, F.: *Den borgerlige stats afledningsproblem*, Kurasje, nr. 9-10, 1974.

en betalingsdygtig efterspørgsel efter almene arbejdsmidler på trods af disses nødvendighed for totalkapitalens reproduktion, stofligt set.

Selvom denne korrektion logisk set, ihvertfald retter de værste fejltagelser hos Läpple, forekommer det mig alligvel, uden at der her er mulighed for at gå i dybden med problemet, at Festers og dermed Ib Larsens behandling af problemet stadig er stærkt påvirket af Låpples tilgang til det, og at nogle spørgsmål overhovedet ikke besvares. For det første er diskussionen af statsliggørelsen og de introducerede bestemmelser udvendige i forhold til selve begrebsbestemmelsen af almene arbejdsmidler. Bestemmelserne får herved en karakter af tilfældighed i forhold til det, der var problemet, nemlig at *netop* de almene arbejdsmidler statsliggøres og endvidere, at de statsliggøres under former, der er specifikke for dem. Disse specifikke former for statsliggørelsen diskuteres på en efter min mening noget uklar måde ved hjælp af begreberne *produktion* og *drift* af almene arbejdsmidler. Gennem begrebet om driften af de almene arbejdsmidler angribes problemet for så vidt specifikt. Herved karakteriseres nemlig *værdirealiseringprocessen* for de almene arbejdsmidler, og netop i kraft af at disse ikke en gang for alle kan sælges til en enkelt kapitalist opstår der et særligt problem mht. værdirealiseringen. Ib Larsen gør med henvisning til Flatow-Huisken opmærksom på, at »det kapitaludlæg, som en enkeltkapital må kunne tilvejebringe for at drive et alment arbejdsmiddel, er endnu voldsommere end det kapitaludlæg, der måtte tilvejebringes for at etablere anlægget« (s. 27).

Det herved introducerede problem, er et problem i forbindelse med den situation, hvor den producerende enkeltkapital realiserer værdien af sin vare efterhånden som værdien af denne som fix kapital overføres til det produkt, som det indgår i produktionen af. At dette ville give problemer for en hvilken som helst enkeltkapital, uanset om det pågældende arbejdsmiddel var alment eller ej, er indlysende. Statsliggørelsen af det almene arbejdsmiddels drift er således et svar på det problem, der ligger i det kapitalistisk set atypiske i betingelserne for værdirealisationen af dette. Produktionen af almene arbejdsmidler volder derimod, hvilket særlig Flatow-Huisken påpeger, næppe særlige problemer, ihvertfald ikke under en udviklet kapitalisme (derimod kan der under den tidlige kapitalisme med lav centralisationsgrad af kapitalen opstå problemer, som motiverer statsliggørelse af produktionen).

Marc Festers diskussion omkring dannelsen af en betalingsdygtig efterspørgsel kunne til gengæld knytte an til et andet spørgsmål som tilsyneladende ikke bekymrer hverken Fester selv eller Ib Larsen synderligt: hvorfor opstår der noget så »ukapitalistisk« som et alment arbejdsmiddel? Uden egentlig analyse af problemet kan et svar selvfølgelig antydes gennem et andet spørgsmål: hvordan kunne man såvel begrundet i værdimæssige som i fysisk/materielle vanskeligheder overhovedet forestille flere udbydere af hver sin vare til

opfyldelse af de behov, som dækkes af almene arbejdsmidler (typisk: flere udbydere af hver sin vej til opfyldelse af det samme transportbehov, eller af hver sin spildevandsledning)?? Vanskeligheden i forbindelse hermed finder netop sin løsning gennem eksistensen af almene arbejdsmidler. Modsigelsen i forbindelse med eksistensen heraf under kapitalistiske produktionsforhold ligger i problemer for konkurrencens bestemmelser i at sætte sig igennem. Enten må produktionen af almene arbejdsmidler ske gennem et monopol (som i sig selv ville kræve statsintervention) eller også må konkurrencen antage særlige statsligt formidlede former. Det sidstnævnte er vel nok det typiske (og den typiske form igen offentlig licitation). Også problemerne omkring værdirealisationen hænger naturligvis sammen med det kapitalistisk set modsigelsesfyldte ved eksistensen af almene arbejdsmidler. Ib Larsens diskussion af statsliggørelsesproblematikken rummer mange væsentlige betragtninger, som ikke mindst i relation til miljøbeskyttelse har interesse, men selve de bestemmelser, de skal ses i forhold til, rummer således nogle uklarheder og problemer, der ydermere gør diskussionen noget mere indviklet end den behøvede at være.

I forlængelse af diskussionen vedrørende statsliggørelse behandles spørgsmålet om de statsliggjorte almene arbejdsmidlers værdicirkulation. Igen kritiseres Lapples behandling af problemet og analysen indeholder derved samtidig en vigtig præcisering i forhold til Cogoy's analyse af statsudgifterne: udgifterne til almene arbejdsmidler er ikke blot uproduktive udgifter, der med statens køb falder ud af værdicirkulationen, men indgår derimod i værdicirkulationen, de er blot statsligt *formidlede*.

Mens kritikken af Lapple her på værdiniveauet fører til et vigtigt resultat savnes en diskussion af værdibestemmelsens gennemsætning, som jo på profitformsniveauet antager modificerede former i forhold til de almene bestemmelser heraf. Det almene arbejdsmiddel indgår netop ikke uden videre i de enkeltkapitalers produktionsprocesser, som det er tilknyttet. En sådan betragtningssmåde har højst gyldighed på værdiniveauet, hvor kapitalen endnu ikke eksisterer i form af mange enkeltkapitaler. Hvilken betydning har det statslige engagement f.eks. i forhold til økonomiseringen med almene arbejdsmidler, og sætter kapitalens rationaliseringstvang sig anderledes igennem overfor disse? Det ville være rimeligt at antage, og behandlingen af spørgsmålet er af betydning for analysen af den faktiske varetagelse af miljøbeskyttelsesfunktionerne under kapitalismen.

En sidste kommentar til bogens teoretiske diskussion går på dens ovenfor nævnte opfattelse af rensningsanlæg som almene arbejdsmidler. Det er forkert for så vidt som rensningsanlæg er en hel selvstændig produktionsproces, hvori der indgår såvel arbejdsmidler som arbejdsgenstande og levende arbejde. Men statsliggørelsen af rensningsanlæggene hænger selvfølgelig sammen med, at de indgår i spildevandsanlæggene som helhed, omend det er en sammenhæng,

der godt kunne trænge til nærmere præcisering. Når jeg har nævnt problemet her, er det imidlertid lige så meget for at påpege den forskel i forhold til, hvad der er tilfældet for de almene arbejdsmidler, at der til rensningsanlæggene er knyttet statsansatte lønarbejdere, der indgår i den voksende stab af forskellige statsligt tilknyttede lønarbejdere med teknisk-naturvidenskabelige kvalifikationer.

Bogens 2. del indeholder som nævnt en empirisk undersøgelse af miljøbeskyttelsens udvikling i Danmark på spildevandsområdet, sådan som den afspejles i lovgivningen. Undersøgelsens skal påvise i hvilken grad miljøbeskyttelsen faktisk ændrer sig i takt med forandringer i produktionsprocessen, men har i forbindelse hermed det særlige formål at »fastlægge hvornår det i lovgivningen afspejles, at spildevandsproblemerne har udviklet sig til et sammenhængende problem for den samlede nationale kapital. Dermed bliver en systematisk regulering af spildevandforholdene til en nødvendig betingelse for den fortsatte udviklingsproces, og det teoretiske afsnits bestemmelser kommer til udfoldelse« (s. 8). Selve undersøgelsen er både grundig og inspirerende og særlig det sidstnævnte spørgsmål må siges at være behandlet fyldestgørende. Hermed leverer bogen et vigtigt bidrag til forståelsen af sammenhængen mellem produktion og miljøbeskyttelse i Danmark. Det vises, hvilke karakteristiske forandringer spildevandsproblemerne har gennemgået i takt med produktionens udvikling, og hvordan den statslige regulering antager ændrede former for fra regulering af konflikter mellem enkelte kapitalfraktioner i de tidligste faser af den danske kapitalisme og til efterhånden at rette sig mod den samlede kapital på det tidspunkt, hvor spildevandsproblemerne har udviklet sig såvel kvalitativt som kvantitativt til et omfattende problem for hele den danske nationale kapital. Lovgivningsmæssigt afspejler denne situation sig med vedtagelsen af vandløbsloven i 1949. Denne lov er imidlertid resultatet af et kommissionsarbejde, der blev igangsat hele 16 år tidligere, og bogen kredser omkring spørgsmålet om, hvorfor den således sandsynliggjorte forsinkelse af lovgivningen i forhold til produktionens udvikling er indtruffet. Der gives ikke noget egentligt svar, men et sådant antydes gennem en bemærkning om modstand fra kapitalerne. Men spørgsmålet burde faktisk ikke have været rejst som et egentlig problem i forhold til den gennemførte analyse. Da der ikke er tale om en egentlig akkumulationsanalyse, hvor produktionsprocessens forandringer analyseres som formidlet historisk over kapitalens krisebælgelse, er det som allerede tidligere nævnt svært at bestemme de konkrete betingelser for den statslige regulering.

Bogens forsøgsvisse svar kan ikke uden videre afvises, det kan meget vel være korrekt, men ved at tage det ud af den sammenhæng, hvor det burde være besvaret, opnås let et indtryk af større vilkårlighed i de former, hvorunder kapitalens bevægelseslove sætter sig igennem, end tilfældet faktisk er.

Formodningen om modstand fra kapitalernes side ville således også være en langt mere frugtbar hypotese, hvis den havde forholdt sig til kapitalernes akkumulatioinsproblemer i forbindelse med krisen i 30'erne.

Formålet med disse sidste bemærkninger er selvfølgelig ikke at bebrejde forfatteren, at han ikke har gennemført en fuldstændig analyse af kapitalakkumuleringen i Danmark fra forrige århundrede og frem. Ligeledes ville det naturligvis være umuligt at sammenholde akkumulationsbevægelsen med produktionsprocessens stofflige forandringer uden at have omfattende analyser af de vigtigste produktionsgrene i Danmark til rådighed. Faktisk er bogen på trods sin, teoretisk vurderet, ret almene analyse af produktionsprocessens udvikling nået temmelig langt i analysen af spildevandsproblemernes opståen og udvikling. Men det ville have styrket den yderligere, hvis også begrænsningerne ved analysen, var trukket noget klarere frem, og det kunne samtidig have antydnet nogle af retningslinierne for et fortsat analysearbejde.

Trods de mange kritiske bemærkninger er bogen nemlig et udmærket oplæg til et sådant arbejde, og sammenfattende vurderet er der meget at hente af bidrag til det videre arbejde omkring analysen af miljøproblemerne.

TEKLA



Teori och klasskamp

Det finns i dag ett påträngande behov av en relevant teori för att kunna avgöra var möjligheterna finns för revolutionär aktion i den komplexa kapitalistiska verkligheten. Marx teori har sedan länge stelnat till doktrin i "partimarxismen". Den har blivit en samling dogmer att blint tro på, ett universaldialektiskt system som fungerar som ett hölster för tanken. Kritiken av den politiska ekonomin har reducerats till en "röd, arbetarvänlig nationalekonomi".

Tidskriften TEKLA har startats i ett medvetet brott med denna tradition. Marx' vetenskapliga intention, att kritisera kapitalismen och avslöja sambandet mellan dess inre lagbundenheter och fenomen så som de framträder för oss, är i dag nödvändig att rekonstruera och fasthålla.

Vi följer därför "den dubbelspåriga" strategin, samtidigt som vi vill bidra till en uppbyggnad av kritiken av den politiska ekonomin och gå till grunden med de teoretiska och metodologiska frågorna, försöker vi gripa oss an nödvändiga konkreta analyser.

Lössalgspris: 23,- kr.
Abonnementspris for
4 numre: 84,- kr.

Innehåll:

Nr 1:

- » Början till en livshelhetlig marxism
- » Varuanalys och väsen – om det samhällsliga livets logik
- » Det inre förtrycket – om kapitalismens neuroser och den borgerliga psykologin
- » Monopol och socialism i Lenins imperialism-analys

Nr 2:

- » Arbetarerfarenhetens motsägelser
- » Stat, kapitalackumulation och sociala rörelser
- » Borgerlig och proletär offentlighet
- » Det abstrakta arbetet och sinnlighetens öde

Nr 3/4 är ett temanummer om reformismen:

- » Kapitalförståelse och reformism
- » Stat, fackföreningsrörelse och reformism
- » Den svenska kapitalismens kris
- » Tältprojektet, reformism och kultursyn

Nr 5 utkommer i maj -78 och blir ett temanummer kring teknologi & miljö:

- » Den teknisk-vetenskapliga revolutionen
- » Miljöskydd och kapitalistisk produktion
- » Recensioner av nyutkommen teknologilitteratur, m.m.

Distribution i Danmark:

KURASJE

Krystalgade 16, 1172 København K

Giro: 7 16 60 44

Prokla

PROBLEME DES KLASSENKAMPFS

PROKLA 30

Themenschwerpunkt:
Krise und Krisentheorien

Anwar Shaikh:

Einführung in die Geschichte der Krisentheorien

Frank Beckenbach/Mihael Krätke: : Zur Kritik der Überakkumulationstheorie

Alfred Kleinknecht:

Zur Kontroverse um das Überakkumulationstheorem - eine Kritik an Makato Itoh

Klaus Busch:

Die Europäische Gemeinschaft in der Krise - die Ursachen des Scheiterns der Wirtschafts- und Währungsunion

Diskussion: Über die Schwierigkeiten mit dem Problem des Terrorismus fertig zu werden

Otto Kallscheuer:

Mescaleros und andere - Schwierigkeiten einer »politischen Kultur« von Sozialisten

160 sider

PROKLA 31

Themenschwerpunkt:
Rationalisierung und Gewerkschaften

Hildebrandt/Neusüss:

Kapitalistische Rationalisierung, ökonomische Interessevertretung und Perspektiven der Arbeiterbewegung

J. Mendner:

Geschichte der Theorie der Rationalisierung

Olle/Schoeller:

Technologie und Beschäftigung in Entwicklungsländern

Kurzanalysen

Diskussion: Zu Bahro: »Die Alternative«

192 sider

Udkommer juli 1978

PROKLA 32

Themenschwerpunkt:
Eurokommunismus
Udkommer efteråret 1978

Løssalgpris: 30,- kr. pr. nummer.

Abonnementspris for 1978 (numrene 30-33): 98,- kr.

Abonnement tegnes ved indbetaling pr. giro til KURASJE.

Ved tegning af abonnement er det stadig muligt at påbegynde abonnementet tidligere end ved årgang 1978, da vi har alle tidligere numre fra nr. 1 - 1971 på lager; skriv til KURASJE og hør om prisen.

Distribution:

KURASJE

Krystalgade 16, DK-1172 København K

Giro: 7 16 60 44

FORLAGET KURASJE

Lager pr. 1.6.1978

Allan Andreasen og Hans Hornbech: SMEDENE PÅ
SABROE-ØB 114 sider, kr. 33,-.

Inger Bonnesen og Anne Thøger: DEN KAPITALISTISKE
STAT OG DENS FUNKTIONER
176 sider, kr. 25,-.

Finn Hansson: KAPITALAKKUMULATION, ARBEJDER-
KLASSE OG SOCIALPOLITIK
95 sider, kr. 18,-.

INFLATION OG KRISE
En antologi med bidrag bl.a. Altvater, Dombrowsky og
Mattick
176 sider, kr. 30,-.

INTRODUKTION TIL KAPITALENS FØRSTE BIND
10. oplag: trykt i 26.000 eksemplarer!
224 sider, kr. 28,-.

Paul Mattick: KRISE OG ARBEJDSLØSHED
120 sider, kr. 18,-.

Jürgen H. Mendner: TEKNOLOGISK UDVIKLING I DEN
KAPITALISTISKE ARBEJDSPROCES
Udgiver på svensk i samarbejde med Röda Bokförlaget.
212 sider, kr. 67,-.

Bo Elling Nielsen: STAT OG ARBEJDSMARKED 1950-74
136 sider, kr. 32,-.

Kurt Aagaard Nielsen: KVALIFIKATIONSSTRUKTUR OG
KLASSESTRUKTUR
144 sider, kr. 24,-.

Christel Neusüss: IMPERIALISMEN OG DET KAPITALISTI-
SKE VERDENSMARKED
244 sider, kr. 35,-.

Dieter Otten: KAPITALUDVIKLING OG KVALIFIKATIONS-
UDVIKLING
200 sider, kr. 33,-.

Eugen Pasukanis: ALMEN RETSLÆRE OG MARXISME
124 sider, kr. 20,-.

Helmut Reichelt: KAPITALBEGREBETS LOGISKE STRUK-
TUR HOS KARL MARX
284 sider, kr. 50,-.

Tegning af abonnement på Kurasje nr. 17-20 sker ved indbetaling af 80,- kr, til Kurasje.

KURASJE

Krystalgade 16

1172 København K. Giro: 7 16 60 44

35,- kr.